

Передплатний індекс
60134

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 3 (31), 2025

№ 3 (31), 2025

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 3(31)

Київ 2025

**THE STATE INSTITUTION
“INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE”**

PROBLEMS OF WORLD HISTORY

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 3(31)

KYIV 2025

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21441-11241Р від 04.08.2015 р.

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України від 09.02.2021, № 157 (додаток 4)

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 6 від 18 вересня 2025 р.)*

Науковий журнал покликаний ознайомлювати широке коло читачів, а саме науковців, педагогів, студентів, громадсько-політичних діячів та усіх, хто цікавиться всесвітньою історією і новітніми науковими дослідженнями у цій галузі.

Редакційна колегія

Кудряченко А.І., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України») (головний редактор)
Ткаченко В.М., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України») (заступник головного редактора)
Лакішик Д.М., канд. іст. наук, с.н.с. (ДУ «ІВІ НАН України») (відповідальний секретар)
Віднянський С.В., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Інститут історії України НАН України)
Городня Н.Д., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Зернецька О.В., д-р політ. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)
Казакевич Г.М., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Каколевські І., д-р іст. наук, проф. (Центр історичних досліджень Польської академії наук у Берліні, ФРН)
Карнер Ш., д-р іст. наук, проф. (Інститут досліджень наслідків війни, м. Грац, Австрія)
Мартинюк А.Ю., д-р іст. наук, проф. (Інститут історії України НАН України)
Потехін О.В., д-р іст. наук (Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка)
Руссев Н.Д., д-р іст. наук, проф. (Тараклійський державний університет імені Григорія Цамблака, Молдова)
Солошенко В.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)
Срібняк І.В., д-р іст. наук, проф. (Київський столичний університет імені Бориса Грінченка)
Толстов С.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Рецензенти:

Машевський О.П. д-р іст. наук, проф. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Дацків І.Б., д-р іст. наук, проф. (Західноукраїнський національний університет)

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Тексти подаються в авторській редакції.

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Адреса редакційної колегії:

01054, Київ, вул. Леонтовича, 5, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»
Тел.: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net
Засновник та видавець: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»
Заснований 2015 р. Періодичність наукового видання до 4 разів на рік

© Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Certificate of state registration KB № 21441-11241P of 04.08.2015

The journal is included in the List of scientific professional publications of Ukraine (category “B”) in historical sciences (specialty 032. History and archeology) in accordance with the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 09.02.2021, № 157 (Appendix 4)

*Recommended by Academic Council of the State Institution
“Institute of World History of the NAS of Ukraine” (Protocol № 6 of September 18, 2025)*

Scientific journal aims to introduce the latest research in the field of history to a wide range of readers, such as teachers, students, researchers, civic and political leaders and all those interested in the history.

Editorial board

Kudryachenko A., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Editor in Chief)
Tkachenko V., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Deputy Editor in Chief)
Lakishyk D., Ph.D. in History, Senior Research Fellow (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Executive secretary)
Vidnyanskyy S., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Gorodnia N., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Zernetska O., Doctor of Political Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Kazakevych G., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Kąkolewski I., Doctor of Historical Sciences, Professor (The Centre for Historical Studies in Berlin of the Polish Academy of Sciences in Berlin, Germany)
Karner S., Doctor of Historical Sciences, Professor (Ludwig Boltzmann Institute for the Research of Consequences of War, Graz, Austria)
Martynov A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Potekhin O., Doctor of Historical Sciences (Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko)
Russev N., (Grigoriy Tsamblak Taraclia State University, Moldova)
Soloshenko V., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Sribnyak I., Doctor of Historical Sciences, Professor (Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University)
Tolstov S., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Reviewers:

Mashevskyy O., Doctor of Historical Sciences, Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Datskiv I., Doctor of Historical Sciences, Professor (West Ukrainian National University)

Authors are responsible for the selection, accuracy of facts, quotations, proper names, place names and other information. The texts are submitted in author’s edition. Reprint is possible with reference to the author and publication.

Editorial address:

01054, Kyiv, 5, Leontovycha str., The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Phone: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net
Founder and Publisher: The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Founded in 2015. Frequency publication 4 times a year.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Львів В.В.</i> Причини Голокосту: історія, теорія, джерела	9
<i>Держалюк О.М.</i> Ціннісний вимір безпекової політики ЄС в контексті повномасштабної війни Росії проти України	18

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Ботіка Т.С.</i> Досвід британського парламентаризму та його інноваційність у державотворчих процесах української історії	43
<i>Кудінов Д.В., Ходун Е.О.</i> США та релігійна свобода католиків у радянській політиці під час Другої світової війни	54
<i>Стельмах С.П.</i> «Інша Німеччина»? антисемітизм і антисіонізм в Німецькій Демократичній Республіці (1949-1990 рр.)	74
<i>Отрош М.І.</i> Історія державно-церковних відносин в СРСР на заключному етапі його існування та в країнах пострадянського простору в перші роки їх незалежності	90
<i>Ткаченко І.В.</i> Сучасна азербайджанська модель економіки як здобуток зовнішньополітичного курсу держави Алієвих	116
<i>Гуменюк Б.І., Калінчук О.А.</i> Роль Ірану в іракській війні 2003–2011 рр.: прорахунки США та уроки для України	130
<i>Костилєва С.О., Веденєєв Д.В.</i> Становлення системи інформаційного впливу Китаю як складової стратегії неконвенційного протидіювання (кінець ХХ – перша чверть ХХІ ст.): цивілізаційні особливості, науково-концептуальні засади, інфраструктура	143
<i>Олійник О.М., Марущенко О.В.</i> Японія в «нову епоху» («令和») за часів Сіндзо Абе	163

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

<i>Уманська А.А.</i> Теоретико-методологічні засади дослідження Культур-Ліги як феномену єврейського культурно-освітнього життя в Києві (1918–1931 рр.)	180

ФУНДАТОРИ СУЧАСНОЇ ДИПЛОМАТІЇ УКРАЇНИ

<i>Ткач Д.І., Деревіцький О.О.</i> Ігор Антонович Литвин: архітектор української дипломатії в епоху змін	195

Ткач Д.І., Корсунський Є.С. Микола Петрович Макаревич: життя та внесок в українську дипломатію	203
Ткач Д.І., Ткач Д.О., Петро Данилович Сардачук: дипломат, що присвятив життя служінню Україні	209
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	219
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ	223

CONTENTS

THEORY AND METHODOLOGY OF WORLD HISTORY

- Ilyin V.* Causes of the Holocaust: History, Theory, Sources9
Derzhaliuk O. The Value Dimension of EU Security Policy in the Context of
Russia's Full-scale War against Ukraine18

CONTEMPORARY HISTORY

- Botika T.* The Experience of British Parliamentarism and its Innovation in the
State-building Process of Ukrainian History43
Kudinov D., Khodun E. The USA and the Religious Freedom of Catholics in
Soviet Policy during the Second World War54
Stelmakh S. The “Other Germany”? Antisemitism and Antizionism in the
German Democratic Republic (1949–1990)74
Otrosh M. The History of Church-state Relations in the USSR at the Final
Stage of its Existence and in the post-Soviet Countries in the First Years of
Their Independence90
Tkachenko I. The Modern Azerbaijani Economic Model as an
Achievement of the Foreign Policy of the Aliyev State116
Humeniuk B., Kalinchuk O. Iran's Role in the Iraq War of 2003–2011:
U.S. Miscalculations and Lessons for Ukraine130
Kostylieva S., Viedienieiev D. Formation of the System of Information
Influence by China as a Component of the Strategy of Unconventional Conflict
(End of the 20th – First Quarter of the 21st Century): Civilizational Features,
Scientific and Conceptual Principles, Infrastructure143
Oliinyk O., Marushchenko O. Japan in the “New Era” («令和») under
Shinzo Abe163

CULTURAL AND CIVILIZATIONAL PROCESS

- Umanska A.* Theoretical and Methodological Basis of the Kultur-Lige
Research as a Phenomenon of Jewish Cultural and Educational Life in Kyiv in
1918–1931180

FOUNDERS OF MODERN DIPLOMACY OF UKRAINE

- Tkach D., Derevitsky O.* Igor Antonovych Lytvyn: Architect of Ukrainian
Diplomacy in an Era of Change195

<i>Tkach D., Korsunsky Ye.</i> Mykola Petrovych Makarevich: Life and Contribution to Ukrainian Diplomacy	203
<i>Tkach D., Tkach D.</i> Petro Danylovych Sardachuk: A Diplomat Devoted to Serving Ukraine.....	209
CONTRIBUTORS	219
REQUIREMENTS FOR REGISTRATION OF ARTICLES TO PUBLISH IN THE JOURNAL	223

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 8 343.9+930.11

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2025-31-1>

Ільїн В.В.

<https://orcid.org/0000-0001-9107-0829>

ПРИЧИНИ ГОЛОКОСТУ: ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ, ДЖЕРЕЛА

У статті досліджують причини виникнення Голокосту, незаживаючої рани людства, біль якої залишається в пам'яті і душі. Розглянуто історичні витоки виникнення самого поняття «Голокост», його етимологія з історичних часів до сучасного розуміння. Показано, що в Німеччині до євреїв завжди ставилися не гірше і не краще, ніж в інших європейських країнах. Тут ніколи не було таких єврейських погромів, як в Росії, не було їх знищення і вигнання, як в середньовічній Іспанії. Підкреслюється, що відношення до євреїв різко змінилося після поразки Німеччини в Першій світовій війні. Євреїв звинуватили в ухиланні від участі у війні, наживанні на ній, у співпраці з російськими більшовиками, у розвалі політичного режиму на чолі з кайзером, у підтримці умов Версальського миру, в участі у Веймарському уряді, у гіперінфляції початку 1920-х рр. Але євреї не розвалювали Німецьку імперію, а зробила це історія, так само як вона вчинила з Російською, Австро-Угорською та Османською імперіями в той період. Наведені приклади расових та антисемітських законів, прийнятих нацистами після приходу до влади в 1930-х рр. Зазначено, що корені антисемітизму націонал-соціалізму йдуть в глибину віків і носили в той час релігійний характер. У Німеччині паралельно з ірраціоналістичним і традиційним християнським антисемітизмом активізувалися нападки на євреїв з боку прихильників теорії расизму. Зазначено, що теорія расизму була привабливою для тих, хто вважав себе належним до «вищої» раси (нації). До націоналістичного і расового антисемітизму були долучені ідеї еugenіки. Показано економічні причини активізації антисемітизму в Німеччині після поразки у світовій війні. Але для практичної реалізації Голокосту, стверджує автор, потрібні тоталітарна держава і тоталітарне суспільство, які й були створені в Німеччині нацистами. Їхня ідеологія і пропаганда привели не лише до трагедії єврейського і німецького народів, але й до трагедії усєї цивілізації.

Ключові слова: Голокост, антисемітизм, расова теорія, націоналізм, еugenіка, націонал-соціалізм.

Поняття Голокосту набуло повсюдного значення після Другої світової війни, коли стали відомі жахливі факти про знищення німецькими фашистами євреїв. Відповідні цифри стали відомі для світової спільноти і знайшли широке висвітлення в книгах, часописах, засобах масової інформації, а також часто обговорювалися на конференціях, семінарах, зустрічах. Разом з тим необхідно вяснити сутність самого терміну «Голокост», його етимологію.

Слово «holocaust» прийшло до повсюдного вжитку з англійської мови. Воно в свою чергу запозичено з латинської Біблії, де використовується в латинизованій формі «holocaustum» поряд з «holocaustosis». В свою чергу воно має витоки в грецьких, також біблійних формах «ὁλόκαυ(ό)τος», «ὁλόκαυ(ό)τος» – спалюваний повністю, «ὁλόκαυ(ό)τος» – жертва спалювання

цілком, «ὄλοκαυτώσις» – принесення жертви спалюванням повністю. В старослов'янській мові («Геннадієвська Біблія», 1499) вживалася форма «голокоість» (від «олокауст» і «олокаустум») – жертва, всеспалення.

В англійській мові поняття «holocaust» і близьких до нього значень вживалося з першої половини ХІХ століття: спочатку стосовно геноциду вірмен в Османській імперії і єврейськими погромами під час громадянської війни в Росії. В сучасному розумінні – знищення євреїв нацистами з 1942 року. Широке розповсюдження цей термін одержав в 1950-ті рр. завдяки книгам письменника Елі Візеля, майбутнього лауреата Нобелівської премії миру. У нас цей термін виникає на початку 80-х рр. ХХ ст., спочатку як «голокауст», а пізніше – в сучасному вигляді.

В сучасній англійській мові слово «Holocaust» вживається у значенні знищення євреїв нацистами, а з маленької літери («holocaust») – в інших випадках. В українській мові ми слідуємо англійській традиції. Під терміном «голокоість» (з малої букви) розуміється також будь-який акт геноциду. В деяких джерелах під цим терміном розуміється саме геноцид євреїв в роки Другої світової війни, в силу чого це конкретна історична подія означається з великої букви.

Переслідування євреїв в нацистській Німеччині почалося бойкотом з 1 квітня 1933 року і наступною хвилею расових законів стосовно євреїв, які працюють в державних установах або задіяних в конкретних професіях. Прийнятий 15 вересня 1935 року «Нюрнберзький закон» скасував рівні права євреїв в Німеччині і визначив єврейство в расових термінах. Антисврейська історія в нацистській Німеччині в ніч з 9 по 10 листопада 1938 року привела до масових погромів, які увійшли в історію як «Кришталева ніч» (через розбите скло вікон, вітрин, яким були засипані вулиці міст).

Виокремлення в якості самостійної проблеми пояснення Голокосту зовсім не означає ігнорування причин знищення гітлерівською Німеччиною інших народів, зокрема циган і слов'янських, яких вважали не історичними і тому гідними бути лише рабам. Масові вбивства цих народів на завойованих німецькими військами територіях були все ж таки іншого характеру і породжувалися тими ж причинами, що розправа над єврейським народом, яка цинічно називалася «остаточне вирішення єврейського питання». Слов'ян та інші народи вбивали частіше не тому, що вони слов'яни чи французи, а щоб підкорити собі, придушити, залякати або щоб помститися за опір, за допомогу партизанам тощо. Це неминуче викликало ще більшу ненависть і породжувало ще більшу жорстокість з обох боків.

Але причини Голокосту не тільки в антисемітських настроях Гітлера, про що він стверджував в своїй автобіографічній роботі «Mein Kampf» («Моя боротьба»), де стверджує про свою ненависть до євреїв вже з перших років ХХ століття, коли ще був бідним художником. Але це не означає, що антисемітизм виникає в голові Гітлера нізвідки. Корні антисемітизму йдуть в

глибину віків. Так, в Євангелії від Іоанна говориться «Стали іудеї гнати Ісуса, і шукали вбити Його». В якийсь момент вони «...взяли каміння, щоб кинути на Нього». А сам Ісус говорив іудеям: «Ваш батько диявол» (1,7.1).

Таким чином, багато поколінь священнослужителів клеймували євреїв як підступний народ, який хотів знищити Христа. Тому зрозуміло, чому гоніння євреїв було широко розповсюджено в Середньовічній Європі, де панував християнський світогляд і християнські цінності. В багатьох країнах євреям забороняється володіти землею, займатися конкретними професіями і жити там, де вони хотіли б. В різні періоди в низці європейських міст євреї змушені були проживати в гетто і носити на одязі спеціальні знаки. Зокрема, це були жовті мітки на грудях. Однією з небагатьох професій, якими дозволяли займатися євреям, стало лихварство, оскільки християнам їх релігія цей вид діяльності забороняла. У 1543 році Мартін Лютер, християнський богослов, ініціатор Реформації, написав памфлет: «Про євреїв та їхню брехню». За його словами, євреї «...є злодії і розбійники, у яких немає ні крихти в роті, ні нитки на тілі, яку б вони не вкрали або не забрали у нас шляхом їх проклятого лихварства... Назавжди їх потрібно вигнати з нашої Вітчизни» [1, р. 270].

Необхідно зазначити, що негативне відношення до євреїв в стародавні часи і середні віки носило релігійний характер. В ті часи людей ідентифікували не по національності, а по релігійній приналежності. Тобто в якого Бога людина вірила, тим вона і була. В середні віки відношення до євреїв як до вбивць Христа стало невід'ємною частиною пануючої християнської релігії, і, зрозуміло, в такому виді сприймалося населенням.

Епоха Просвітництва принесла в долю європейських євреїв зміни, оскільки в цей період наукового і політичного прогресу під сумнівом опинилося багато традиційних переконань. У 1781 році німецький історик Х.В. фон Дом виступив за громадянські рівні права євреїв [2]. У 1789 році у Франції після прийняття Декларації прав людини і громадянина вступив в дію закон, який оголошував євреїв вільними і рівноправними громадянами. В Німеччині впродовж XIX століття були зняті багато заборон, накладених на євреїв, зокрема обмеження їх політичних і релігійних прав.

Поряд з цим у другій половині XIX століття в Німеччині виникає рух Volk («народ»). Але для теоретиків руху фольккіш (völkisch) воно означало майже містичний зв'язок групи людей, які говорять на одній мові, володіють спільним культурним надбанням, із землею, на якій живуть вони і жили їхні предки. Теоретики фольккіш проповідували достоїнства німецького сільського життя, особливо силу лісу. Один із ідеологів Volk, професор Вільгельм Ріль в книзі «Земля і плоди» писав: «...народ вимре, якщо не зможе цінувати спадок лісів, які... існують не лише для підтримки земного вогню в печі, але і для збереження биття гарячого пульсу народу, щоб німці залишалися німцями» [3, р. 271].

В перше десятиліття ХХ століття найбільш популярним рухом молоді був «Вандерфогель» («Перелітні птахи»), що закликав молодь переселятися в сільську місцевість і відновлювати зв'язки між німецьким народом і природою. Інші молоді німці об'єднувалися в групи подібно Німецькій гімнастичній спілці і займалися фізкультурою на відкритому повітрі. «Там я вперше побачив свастику, – говорить Еміль Кляйн, який вступив у спілку перед Першою світовою війною. – Чотири F – Frisch (свіжість), Fromm (благочестя), Frölich (радість), Frei (свобода) – утворювали подвійну свастику на бронзовому значку. Вони вважали, що цей стародавній символ, який використовувався в різних культурах минулого, представляв зв'язок з їх древніми предками, зокрема тому, що подібні зображення знайшли в Німеччині під час археологічних пошуків» [4, р. 11].

Зазначені теоретичні та культурно-історичні інновації стали проблемою для німецьких євреїв, оскільки вони із концепції Volk були виключені. Більшість євреїв жили в містах і займалися тим, що було антитезою ідеалу völkisch. Вони явно були не тим народом, який як німці був «лісним», їх Бог жив в печерах, їх релігія зародилася в лісі [5, р. 108].

Один із найбільш переконаних антисемітів націоналістичного напрямку Пауль Лагард у книзі «Євреї та індогерманці» («Juden und Indogermanen», 1887) писав: «Ми антисеміти, тому що в Німеччині дев'ятнадцятого століття євреї, які живуть серед нас, презентують погляди, звичаї і вимоги, які сходять до часів розділення народів після всесвітнього потопу... Тому що серед християнського світу євреї – азіатські варвари... Це народ, який впродовж тисячоліть не зробив ніякого внеску в історію» [6, р. 617].

У 1912 році Генріх Класс, президент Пангерманського союзу в своїй книзі «Якби я був імператором» («Wenn ich der Kaiser wär») пов'язував потребу «оздоровлення життя нашої нації» з вимогою, щоб «єврейський вплив був повністю ліквідований або зведений до терпимого, нешкідливого рівня» [7]. Класс запропонував низку заборон стосовно євреїв. Зокрема, «газети, які належали євреям або які публікують матеріали авторів-євреїв, розміщували поряд із заголовком зірку Давида, євреям потрібно заборонити. Так само заборонити євреям служити в армії, працювати викладачами і юристами» [4, р. 12].

Паралельно з націоналістичним і «традиційним» християнським антисемітизмом активізувалися нападки на євреїв з іншого боку – расизму. Згідно цього підходу, націю потрібно оцінювати не по релігійним, а по расовим міркуванням. Думку, що люди відрізняються між собою по расовим ознакам і одні раси вище інших, висловив французький дипломат, а не вчений, Жозеф де Гобіно ще у 1855 році. З його точки зору, у світі існують три раси: чорна, жовта і біла. На вершині расистської ієрархії розташовується біла раса, яка володіє надмірним прагненням до свободи. Німецька раса – частина вищої білої раси – бере витоки з етнічної групи арійців, які мігрували в Європу з Індії [4, р. 12-13].

Англійський письменник Х'юстон Стюарт Чемберлен, який став громадянином Німеччини, в 1899 році опублікував книгу «Основи дев'ятого століття» («Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts»), в якій стверджував: якщо арійці – це досконалий ідеал, то євреї уособлюють собою щось зовсім протилежне, навіть якщо деяких євреїв на перший погляд важко відрізнити від арійців. Реальність в тому, що всі євреї – чужий азійський народ, який самими підлими способами здобув колосальні багатства. Але оскільки лише єврейська і німецька нації зуміли зберегти себе «чистими», то ці дві раси – арійська і єврейська – зустрілись в титанічній боротьбі за перевагу і перше місце в світі [8, р. V-VI].

У 1823 році Гітлер і Чемберлен зустрілися, в них знайшлося багато спільного. Нацисти визнали Чемберлена своїм, його 70-річчя відмічалось в офіційних газетах, а книга «Основи дев'ятого століття» стала шанованою і рекомендованою. Расистська теорія стала привабливою для багатьох людей, особливо для тих, хто, як вважали Гітлер і Чемберлен, належав до вищої раси. Думка, що цінність особистості може визначатися виключно зовнішніми даними, була досить спокуслива.

До ядовитої суміші «традиційного» націоналістичного і расового антисемітизму необхідно додати ще один компонент – політичний рух, заснований на ідеях євгеніки. Термін «євгеніка» (з грец. «благородний») запропонував англійський учений Френсіс Гальтон у книзі «Спадкоємний геній» («Hereditary Genius»). В ній він стверджував, що суспільство повинно дати відповідь на одне ключове питання: кому дозволено відтворювати потомство? З точки зору Гальтона, шляхом ретельного відбору через розумні шлюби впродовж кількох поколінь стане можливим створити високообдаровану расу людей. Суспільство повинно визнати, що кожне покоління здатне здійснити величезний вплив на природну обдарованість тих, хто йде слідом. Таким чином, його обов'язок перед людством – дослідити діапазон цього впливу і використати так, щоб, не здійснюючи помилок стосовно до себе, створювати найбільш придатні умови для майбутніх жителів Землі [4, р. 13].

Багато з піонерів євгеніки не були антисемітами. У 1895 р. Альфред Плетц, німецький прибічник євгеніки і автор терміну «расова гігієна», який підняв питання про можливість наділення спеціальних комісій правом вирішувати, з точки зору расової цінності, яких новонароджених залишати в живих, а яких безболісно умирати, вважав, що євреї відносяться до арійської раси [9]. Але ідея про «расову гігієну» на основі здоров'я нації в поєднанні з ідеєю Чемберлена, що євреї становлять загрозу арійцям, додала катастрофічний комплемент в антисемітську суміш. Традиційний антисемітизм засновувався на релігії. Якщо іудей приймав християнство, він фактично уникав переслідувань. Але думка, що єврейство – щось невід'ємне, присутнє, як стверджували нацисти, в крові, свідчило, що шляхів порятунку немає. Твоя національність,

яку неможливо змінити – твоя доля. Ти можеш бути доброю, благородною людиною, але якщо твоя нація вважається нижчою або являє собою небезпеку, переслідувань тобі не уникнути. Ідея, що євреї національна, а не релігійна спільнота, стала основою антисемітизму Гітлера. Первинність раси в історії людства була надзвичайно важливим аспектом в його світогляді. Він, в думках, не міг допустити протиставлення ким-небудь наукових доказів його переконанням [10, р. 434].

Існує думка, що антисемітські настрої виникли в Німеччині задовго до того, як націонал-соціалізм став політичною силою. В Німеччині до євреїв завжди ставилися не краще і не гірше, ніж в інших європейських країнах. В Німеччині ніколи не було таких єврейських погромів, як в Росії, не було їх знищення і вигнання, як в середньовічній Іспанії. На виборах в рейхстаг у 1893 році, наприклад, депутатами стали лише 16 представників антисемітських груп, плюс ще 12 кандидатів від інших партій, які підтримували подібні погляди. Але більшість німецьких виборців – 95% – не підтримали антисемітів [11].

Відношення до євреїв різко змінилося після поразки Німеччини в Першій світовій війні. Звинувачення на адресу євреїв полягали в наступному.

1. Євреї ухилялися від участі у війні, водночас наживалися на ній, займаючись спекуляціями в тилу. Насправді німецьких євреїв в армії в пропорційному відношенні було не менше, чим німців. Але антисеміти проводили постійну пропаганду, що євреї зрадили Вітчизну. Отже, потрібен був винуватець поразки, і він був знайдений. Відомий єврейський промисловець і політик Вальтер Ратенау писав у 1916 році: «Чим більше євреїв загине на фронті, тим більш вперто їх вороги будуть доводити, що вони всі ховалися в тилу і займалися військовими спекуляціями. Ненависть зросте вдвічі, якщо не втричі» [4, р. 14].

2. Після війни євреї створили активний соціалістичний рух, до того ж діяли в союзі з російськими більшовиками, серед яких переважали євреї. В квітні 1919 року німецькі революціонери проголосили створення Баварської соціалістичної республіки, провели низку експропріацій, розстрілювали своїх противників у тюрмах. В травні 1919 року загопи фрайкора – правих патріотичних формувань увійшли в Мюнхен і нанесли поразку комуністам. Євреїв звинуватили у спробі влаштувати комуністичну революцію, яка в очах не лише німців, але і всієї Європи асоціювалася з вбивствами, погромами, конфіскаціями майна.

Дійсно, основ для страху перед комунізмом було достатньо. Якщо врахувати, що в ленінському політбюро більшовики-євреї склали більшість. Хоча в 1930-х рр. в керівництві ВКП(б) відбулись проведені Сталіним масштабні чистки, але на ключових рівнях («на місцях»), і в органах НКВС євреї-більшовики зберігали кількісне домінування. Багато з них мали досвід Громадянської війни, вони брали участь в колективізації, індустріалізації та інших масштабних проектах більшовиків-сталіністів. Тому для нацистів

поняття євреїв, комісарів, комуністів були практично тотожними, і їх знищували в першу чергу.

3. Євреї сприяли розвалу попереднього політичного режиму в Німеччині на чолі з кайзером, погодилися з умовами ненависного Версальського мирного договору і брали участь у Веймарському уряді, який винен у гіперінфляції початку 1920-х рр. Але євреї не розвалювали німецьку імперію. Це зробила історія, так само як вона вчинила з Російською, Австро-Угорською та Османською імперіями в той період [7].

Однак в ситуації, в якій опинилося населення Німеччини, після поразки у війні, працюють емоції, а не раціональний аналіз. Мільйони німців голодували через морську блокаду, організовану союзниками, яка тривала до літа 1919 року з метою здійснити тиск на новий уряд у підписанні умов мирного договору. Німецьке суспільство також страждало від наслідків епідемії інфлюенції (грипу) 1918 року – від неї померло багато людей. З врахуванням усіх цих факторів і страху перед можливою комуністичною революцією, велика кількість людей повернулись до антисемітизму як зручного способу пояснити свої незгоди. Зокрема, Теодор Ешенбург, якому в кінці Першої світової війни виповнилося 14 років, згадував, що у його батька раптом проявився расовий антисемітизм, якого раніше не було. «Світова революція, світова банківська система, світова преса – навколо одні євреї» [6, р. 14-15], – говорив він, як і багато його однодумців.

Саме на тлі програної війни, широкої антисемітської пропаганди в Німеччині зародилася нова політична сила – Націонал-соціалістична німецька робітничка партія. Гобто нацизм з усіма наслідками, що випливають.

Але для Голокосту цього ще замало, для нього потрібен Гітлер. Він був не просто антисемітом, а некрофілом. Його некрофільська натура вимагала не просто засудження цих ворогів на словах, а їх фізичного знищення, що і знайшло реалізацію в практиці масштабного Голокосту.

Разом з тим, Голокост пояснюється не лише цими причинами, серед яких дієвим джерелом поставав антисемітизм у своїй найбільш жорсткій формі. Потрібно розуміти, що для Голокосту потрібні ще тоталітарна держава і тоталітарне суспільство, де безумовне підкорення диктату і наказу являє собою непорушний закон. Велику роль в тоталітарній державі відіграє ідеологічно спрямована пропаганда, яка, діючи на масову свідомість, виправдовує будь-які злочини. На момент приходу до влади нацистів євреї не мали можливості ефективно протистояти насиллю, являли собою практично ідеальну етнічно-відособлену і беззахисну жертву. Все разом і породило трагедію Голокосту.

Список використаних джерел та літератури

1. Luther M. On the Jews and Their Lies (1543) / Luther's works. V. 47. Fortress Press, 1971. P. 267-293.
2. Dohm Ch. W. Über die bürgerliche Verbesserung der Juden. *The Jews in the Modern World. A Documentary History*. Oxford University Press, 2011. 380 p.
3. Facos M. An Introduction to Nineteenth-Century Art. Routledge, 2011. 436 p.
4. Rees L. The Holocaust: A New History. New York: Public Affairs, 2017. 509 p.
5. Welch D. Propaganda and the German Cinema: 1933-1945. Oxford University Press, 1985. 270 p.
6. Bein A. The Jewish Question: Biography of a World Problem. Associated University Presses, 1990. 816 p.
7. Mosse G.L. The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich. Howard Fertig, 1999. 373 p.
8. Chamberlain H.S. The Foundations of Nineteenth Century. V.1. Elibran Classics, 2005. 384 p.
9. Ploetz A. Die Tüchtigkeit unsrer Rasse und der Schutz der Schwachen. The German Genius. Simon Sduster, 2011. 516 p.
10. Karstedt S. Strangers, Mobilisation and the Production of Weak Ties: Railway Traffic and Violence in Nineteenth-Century South-West Germany. *Comparative Histories of Crime* / Ed. by Godfrey B., Emsley C., & Dunstall D. Willan, Cullompton, 2003. P. 89-109.
11. Levy R. Hitler's Willing Executioners. URL: <http://www.vho.org/aaargh/eig/crazugoldie/revilws96.html>

References

1. Luther, M. (1971). On the Jews and Their Lies (1543) / Luther's works. V. 47. Fortress Press, p. 267-293. [In English].
2. Dohm, Ch. W. (2011). Über die bürgerliche Verbesserung der Juden. *The Jews in the Modern World. A Documentary History*. Oxford University Press. [In English].
3. Facos, M. (2011). *An Introduction to Nineteenth-Century Art*. Routledge. [In English].
4. Rees, L. (2017). *The Holocaust: A New History*. New York: Public Affairs. [In English].
5. Welch, D. (1985). *Propaganda and the German Cinema: 1933-1945*. Oxford University Press. [In English].
6. Bein, A. (1990). *The Jewish Question: Biography of a World Problem*. Associated University Presses. [In English].
7. Mosse, G.L. (1999). *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich*. Howard Fertig.
8. Chamberlain, H.S. (2005). *The Foundations of Nineteenth Century*. V.1. Elibran Classics. [In English].
9. Ploetz, A. (2011). *Die Tüchtigkeit unsrer Rasse und der Schutz der Schwachen*. The German Genius. Simon Sduster. [In English].
10. Karstedt, S. (2003). Strangers, Mobilisation and the Production of Weak Ties: Railway Traffic and Violence in Nineteenth-Century South-West Germany. Godfrey, B., Emsley, C., & Dunstall, D. (Eds). *Comparative Histories of Crime*. Willan, Cullompton, p. 89-109. [In English].
11. Levy R. Hitler's Willing Executioners. [Online]. Available from: <http://www.vho.org/aaargh/eig/crazugoldie/revilws96.html> [In English].

Ilyin V. Causes of the Holocaust: History, Theory, Sources.

The article examines the causes of the Holocaust, an unhealing wound of humanity, the pain of which remains in the memory and soul. The historical origins of the concept of "Holocaust" itself are examined, its etymology from historical times to modern understanding. It is shown that in Germany Jews were always treated no worse and no better than in other European countries. There were never such Jewish pogroms here as in Russia, there was no extermination and expulsion as in medieval Spain. It is emphasized that the attitude towards Jews changed dramatically after Germany's defeat in

the First World War. Jews were accused of evading participation in the war, profiting from it, collaborating with the Russian Bolsheviks, in the collapse of the political regime headed by the Kaiser, in supporting the terms of the Versailles Peace Treaty, in participating in the Weimar government, in the hyperinflation of the early 1920s. But the Jews did not destroy the German Empire, but history did, just as it did with the Russian, Austro-Hungarian and Ottoman empires during that period. Examples of racial and anti-Semitic laws adopted by the Nazis after coming to power in the 1930s are given. It is noted that the roots of anti-Semitism of National Socialism go back centuries and were of a religious nature at that time. In Germany, in parallel with irrationalist and traditional Christian anti-Semitism, attacks on Jews by supporters of the theory of racism intensified. It is noted that the theory of racism was attractive to those who considered themselves to belong to a "superior" race (nation). The ideas of eugenics are added to nationalist and racial anti-Semitism. The reasons for the intensification of anti-Semitism in Germany after the defeat in the First World War are shown. But for the practical realization of the Holocaust, the author argues, a totalitarian state and a totalitarian society were needed, which were created in Germany by the Nazis. Their ideology and propaganda led not only to the tragedy of the Jewish and German peoples, but also to the tragedy of the entire civilization.

Keywords: *Holocaust, anti-Semitism, racial theory, nationalism, eugenics, National Socialism.*

УДК 327.7(470+571:477)

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2025-31-2>

Держалюк О.М.

<https://orcid.org/0009-0002-9123-8526>

ЦІННІСНИЙ ВИМІР БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ ЄС В КОНТЕКСТІ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Стаття присвячена аналізу ціннісного виміру європейської безпекової політики в умовах повномасштабної війни Росії проти України. У роботі розглянуто філософські, політичні та правові засади формування спільної зовнішньої й безпекової політики Європейського Союзу, а також їхнє нормативне закріплення в основоположних документах Євросоюзу. У статті констатується, що у XXI столітті ЄС став розуміти себе не стільки економічним об'єднанням, скільки спільнотою цінностей, де демократія, права людини, верховенство права та мирне вирішення конфліктів є не лише ідеалами, а й нормативними засадами, закріпленими в основоположних документах Євросоюзу. Під впливом цих цінностей реалізується зовнішньополітична стратегія ЄС, формується міжнародна ідентичність ЄС, відбувається позиціонування у глобальному та регіональному просторах, будуються відносини із сусідніми країнами. У центрі аналізу знаходиться протистояння між ліберально-демократичною моделлю Заходу та авторитарно-ревізійністською парадигмою Росії, яка відкидає універсальність західних цінностей і прагне відновлення імперського домінування.

У статті розглядаються історичні передумови формування європейської ціннісної ідентичності, інституційні механізми експорту цінностей, а також внутрішні суперечності ЄС – від демократичного дефіциту наднаціональних органів ЄС, до розбіжностей між ліберальними та правоконсервативними державами-членами. Особлива увага приділяється кризовим явищам, що пов'язані із глобальним розколом на демократії та автократії.

Повномасштабна війна Росії проти України призвела до переосмислення безпекової стратегії ЄС, продемонструвавши необхідність переходу до стратегічної безпекової автономії, яка неможлива без спільної безпекової культури європейських країн. На даний момент Україна є одним із провідних елементів європейської безпеки, а її боротьба стала символом стійкості демократичного світу. Успішна інтеграція України до ЄС стане свідченням того, що європейська цивілізація здатна зберігати та поширювати власні цінності навіть у добу глобальної нестабільності.

У статті доводиться, що зміцнення європейської безпеки неможливе без консолідації ціннісних засад і реальної політичної волі до їх захисту, а перемога України є передумовою збереження цілісності європейського простору.

Ключові слова: Європейський Союз, безпекова політика, європейські цінності, стратегічна автономія, війна Росії проти України, ліберальний міжнародний порядок, зовнішня політика ЄС.

Цінності як основа європейської ідентичності

Питання природи цінностей є предметом наукових дискусій, оскільки у суспільствознавчих дисциплінах не існує єдиного підходу до їх розуміння. У якості філософської категорії цінності розглядаються як суб'єктивні уподобання людей, їхні уявлення про бажані та небажані події, речі. Правова доктрина відносить до них гарантовані законодавством стандарти захисту

громадянських, політичних та соціальних прав, які залежать від ступеня розвитку суспільства і держави, а також перебуває в залежності від культурно-історичного контексту. У європейських суспільствах цінності виконують роль об'єднуючого фактора, що безпосередньо визначає основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики.

Проблематика європейських цінностей традиційно посідає одне з центральних місць у працях європейських і вітчизняних вчених. Проте питання ролі цінностей у безпековій і зовнішній політиці ЄС продовжує залишатися малодосліджуваним.

У цьому дослідженні автор спирається на доробок українських науковців, об'єктом наукових інтересів яких були: функціонування сучасної міжнародної системи, зовнішня і безпекова політика ЄС національна безпека України. Серед них необхідно виокремити роботи: Горбуліна В.П., Гриневича В.А., Дубова Д.В., Кононенка С.В., Кудряченка А.І., Лакішика Д.М., Литвиненка О.В., Магди Є.В., Парахонського Б.О., Почепцова Г.Г., Степика М.Т.

Теоретичним фундаментом дослідження слугують праці класиків цивілізаційного аналізу, зокрема Й. Шумпетера, О. Шпенглера, М. Гантінгтона, Ф. Фукуями, З. Бжежинського, Ю. Габермаса, Н. Фергюсона, К. Поланьї, Дж. Найа. Гуманітарні катастрофи ХХ ст. у вигляді двох світових воєн і голокосту спричинили зневіру деяких суспільствознавців у тодішній європейській цивілізації. Інтелектуальний вихід із цього протиріччя вони знайшли у розвитку положень лібералізму. Особливе місце в цьому розрізі займають праці основних ідеологів лібералізму ХХ ст.: Джудіт Шкляр, Гертруди Гіммельфарб, Ісаї Берліна, Карла Поппера, Ганни Арендт, Лайонела Тріллінга. Критики ліберального підходу навпаки, дотримуються погляду, що більшість проблем сучасного Заходу коріняться в лібералізмі який переродився у сучасні химерні форми. Цю позицію репрезентують праці сучасних політологів, а саме: Френсіса Фукуями «Лібералізм і його протиріччя», Самюеля Мойна «Лібералізм проти самого себе», П'єра Манана «Інтелектуальна історія лібералізму», Патріка Дж. Деніна «Чому лібералізм зазнав невдачі», Наїла Фергюсона «Колос: злет і падіння Американської імперії», Пітера Джея і Майкла Стюарта «Апокаліпсис 2000. Економічний крах і самогубство демократії», Роберта Кагана «Про рай і могутність: Америка і Європа в новому світовому порядку».

Європейський Союз є об'єднанням національних держав, які добровільно поступилися частиною свого суверенітету на користь наднаціонального рівня. Його витоки сягають Плану Маршалла (1948 р.) та Угоди про вугілля і сталь (1950 р.), що створили економічну основу європейської інтеграції і одночасно стали прообразом сучасної моделі глобалізації. За своєю суттю, «євроінтеграція є одним із проявів глобалізації, при якій держави поступаються частиною суверенітету у політичній та економічній сферах, а також у культурному вимірі

(мультикультуралізм)» [1, с. 35]. На даний момент ЄС іде шляхом розбудови власної наддержавної форми суверенітету.

Процес економічної і політичної інтеграції потребував також створення європейської постіндустріальної еліти здатної проводити спільну внутрішню та зовнішню політику, керуючись інтересами Союзу в цілому, а не окремих його складових. Протягом другої половини ХХ ст. європейські країни, керуючись переважно економічними інтересами, проводили політику масового залучення мігрантів з третіх країн, що водночас змінювало соціокультурну структуру Європи. У 2009 р. кількість мігрантів у країнах ЄС досягла 32 млн, а у 2020 р. – 87 млн. Водночас уряди західноєвропейських країн взяли курс на створення соціальної держави, обов'язковим елементом якої є політика вирівнювання доходів громадян. У підсумку, крайня малочисельність бідних верств населення у Європі обумовила відсутність масової соціальної бази для лівого та правого екстремізму та інших проявів радикалізму. Стирання розбіжностей між основними партіями проявилось у падінні гостроти ідеологічних та політичних розбіжностей, зменшенні відмінностей у соціальній базі партій, ослабленні значення конфесійних розбіжностей, тощо. В умовах, що склалися політичний мейнстрим західноєвропейських країн дедалі більше почав орієнтуватися на універсальні принципи рівності, прав людини, та толерантності. Усі перелічені процеси були сприятливим середовищем для виникнення мультикультурного суспільства, домінуючою ідеологією якого став лівий лібералізм.

Усі перелічені фактори роблять ЄС унікальним історичним об'єднанням. З часом ЄС став розуміти себе не тільки економічним і політичним союзом, але і спільнотою цінностей. Під впливом європейських цінностей реалізується зовнішньополітична стратегія ЄС, формується міжнародна ідентичність ЄС, відбувається позиціонування в глобальному та регіональному просторах, будуються відносини із сусідніми країнами.

На думку Д. Дубова, привабливість ЄС для оточуючих його країн ґрунтується на «м'якій силі», яка зводиться до трьох концептів: «забезпечення стабільності й безпеки», «доступ до рогу достатку», «прилучення до еліти» [2, с. 155]. Однак, наразі європейський проект стикається з найбільшими у своїй історії викликами. Будучи консолідованим геополітичним гравцем ЄС протистоїть агресивній зовнішній політиці інших глобальних гравців. У кінцевому підсумку це протистояння покаже чия модель суспільно-політичного устрою є більш ефективною. Наразі економічна динаміка ЄС викликає серйозне занепокоєння: за останні 50 років тут не було створено жодної компанії з капіталізацією у 100 млрд доларів і більше. Інвестори все частіше обирають привабливіші ринки з дешевшими енергоносіями, меншими регуляторними обмеженнями, та меншими ризиками, пов'язаними із зеленим переходом. Якщо на початку 1990-х рр. ВВП ЄС був приблизно рівним американському, то зараз ВВП США на третину перевищує європейський. Причини цього відставання

полягають у втраті гнучкості керівництвом ЄС, що трапилося не в останню чергу через його власні ідеологічні установки.

Втратою гнучкості також можна пояснити вихід Великої Британії з ЄС. Велика Британія протягом довгого періоду часу безрезультатно прагнула отримати для себе привілейоване становище у ЄС, завдяки якому б вона могла користуватися режимом вільної торгівлі і не нести обтяжень, викликаних політикою наднаціонального Брюсселя. Її вихід із Євросоюзу завдав цьому об'єднанню репутаційного та іміджевого удару, знизивши привабливість інтеграції як універсального та найбільш дієвого механізму поширення цінностей демократії, процвітання, добробуту і стабільності.

Ціннісна складова безпекової політики Європейського Союзу

Найперша Європейська стратегія безпеки 2003 року була просякнута ідеєю, що єдиним способом зробити світ безпечнішим є поширення демократичних принципів, європейських норм і правил, стандартів хорошого урядування (good governance) у суміжні з Євросоюзом регіони. З початку 2000-х рр. універсальним інструментом європейської зовнішньої політики став принцип «політичної обумовленості» у відповідності з яким в усі угоди з третіми країнами включаються положення про необхідність дотримання прав людини, демократії та верховенства права. Такі формати співробітництва, як асоціація, політика сусідства чи зона вільної торгівлі, мають розвинуту систему моніторингу їх виконання. Тобто ЄС може призупинити дію угоди у випадку порушень демократичних принципів, відсутності ефективного врядування чи неповаги до прав людини. Принцип «більше за більше» передбачає, що країни, які досягають більшого прогресу в імplementації європейських стандартів, отримують більшу фінансову підтримку.

Бельгійський політолог Свен Біскоп, досліджуючи «східну політику» ЄС, дійшов висновку, що вона є результатом саме припущення, що перенесення європейських норм і правил забезпечить сталий розвиток сусідів ЄС. За даними С. Біскопа, одразу після Революції гідності, керівництво ЄС за зачиненими дверима визначилося щодо України: «Україна повинна бути про європейською» [3, р. 110]. При цьому офіційний Брюссель не збирався вступати в геополітичне протистояння з Росією через Україну. Лідери ЄС вважали, що вони мають право на створення зони безпеки, стабільності і процвітання на своєму східному кордоні, що також відповідає економічним інтересам Росії. Втім, як зазначає С. Біскоп, ЄС не взяв до уваги одну очевидну обставину: геополітика все ще має значення, а великі держави грають у силову політику [3, р. 46].

Згідно висновків експертів британського аналітичного центру Chatham House (2021 р.), основоположна розбіжність між Росією та Заходом полягає у різному розумінні суверенітету сусідніх держав. Росія в рамках своєї системи безпеки хоче для себе привілеїв «великої держави», яка матиме свою сферу впливу, а для сусідніх країн – обмеження суверенітету, а також наполягає на праві вести свої внутрішні справи у спосіб несумісний з цінностями демократії, прав

людини і верховенства закону [4]. Аналітики Chatham House визнають західні і російські цінності та інтереси несумісними. З цієї причини будь-які спроби Заходу шукати «спільні інтереси» з Росією приречені на провал. Експерти рекомендують усім західним країнам скоригувати свої довгострокові відносини з Росією з урахуванням цієї реальності [4]. У своєму іншому дослідженні під назвою, «Як закінчити війну Росії в Україні – захист майбутнього Європи і небезпека помилкового світу» (2023 р.) експерти Chatham House висловилися ще радикальніше. «Наступ Росії на Україну нарешті зруйнував багато найзаповітніших фантазій Заходу про Росію як про добродійну державу, з якою Захід може співіснувати. Набагато більше політиків, чиновників і аналітиків зараз готові визнати справжню природу виклику з боку Москви, що це екзистенційний конфлікт не лише для України, але й для заснованого на правилах міжнародного порядку, і що його неможливо вирішити шляхом переговорів зараз, коли Росія, як і очікувалося, розпочала відкриту війну. Така фанатична і така чужа нашому способу мислення ідеологія, як ідеологія нацистської Німеччини, Ісламської держави чи червоних кхмерів, вимагає викорінювання, а не співіснування. Російське керівництво має зрозуміти, що воно допустило колосальну помилку, розпочавши повномасштабну війну проти України, а населення в цілому має зрозуміти, що епоха імперій закінчилася для Росії, як і для інших європейських держав. Без вирішення цих двох викликів Росія ніколи не перестане бути загрозою для Європи» [5].

Європейський Союз від самого початку задумувався як постмодерністський проєкт, спрямований на поглиблення інтеграції на європейському континенті. Зовнішня політика цього об'єднання ґрунтується на цінностях мирного та демократичного світу під егідою ООН. Поширення безпечного середовища є основною метою зовнішньої політики ЄС, а сама концепція безпеки має в ній дуже сильну ціннісну складову.

Найважливішими ціннісними документами ЄС є його установчі договори, Декларація про європейську ідентичність (1973 р.), Маастрихтський договір (Договір про Європейський Союз) (1993 р.), Копенгагенські критерії членства (1993 р.), Амстердамський договір (1999 р.), Лісабонський договір (2009 р.), Хартія основних прав ЄС (2000 р.). У цих документах права і свободи громадян ЄС визначені для всіх країн-учасниць Євросоюзу як цінності, на яких ґрунтується діяльність інститутів ЄС. Вказані документи визначають базові принципи, якими ЄС керується у своїй зовнішній діяльності, та стандарти співпраці із сусідніми державами. Ч. 5 ст. 3 Договору про ЄС прямо зобов'язує країни-члени дотримуватися цінностей ЄС і сприяти їх поширенню в усьому світі, а також сприяти підтримці миру, безпеки та сталому економічному розвитку в усьому світі, солідарності та поваги між людьми, вільної і чесної торгівлі, вживати заходів із викорінювання бідності.

Ці принципи реалізуються через зовнішньополітичні цілі, засновані на широкому розумінні миру, наявність якого означає не лише відсутність

збройних конфліктів, але й усунення глибинних причин їх виникнення, чому має мприяти просування демократії, доброчесного врядування (good governance), прав людини та сталого розвитку. Основна роль у політиці поширення європейських цінностей відводиться «м'якій силі». Наприклад про відповідальність ЄС, як учасника світової політики, йдеться у рекомендаціях Єврокомісії щодо політики стосовно нестабільних держав (2007 р.), у яких підкреслюється, що «дії ЄС повинні бути спрямовані на підтримку демократичного управління, державного будівництва, процесів примирення і захисту прав людини, а також просування політичної волі до реформ через діалог і стимули, а не через умови і санкції» [6].

Будучи об'єднанням, заснованим на ліберальних цінностях, ЄС розглядає ліберальну ідеологію як моральну основу своєї зовнішньої політики. Європейські країни прагнуть експортувати в сусідні країни свої норми, зокрема демократичні цінності і практики, верховенство права, стандарти прав людини та політичний діалог – правила які разом отримали назву good governance (ефективне управління). Для просування хорошого управління ЄС використовує економічні, фінансові та політичні інструменти, включно з фінансуванням незалежних ЗМІ, грантовою підтримкою організацій громадянського суспільства. Євросоюз є першим західним об'єднанням, яке вписало good governance разом із правами людини, демократією та правилами ведення війни у свої торгівельні угоди з зовнішніми партнерами.

Високий рівень внутрішньої інтеграції ЄС передбачає наявність внутрішніх механізмів захисту своїх фундаментальних цінностей. Договір про Європейський Союз передбачає заходи реагування на порушення державами-членами цінностей демократії, рівності, верховенства права та прав людини, у вигляді запровадження санкцій проти держави-порушника. Вперше Брюссель використав обмежувальні заходи за відступ від цінностей Євросоюзу у 2000 р. Приводом стало формування в Австрії уряду за участю праворадикальної Австрійської партії свободи. Фактично обмежувальні заходи проти австрійського уряду полягали у його бойкоті з боку національних урядів інших держав. Члени ЄС заявили, що не підтримуватимуть кандидатів цієї країни в загальноєвропейські структури, а також обмежать контакти з послами. Ініціатором таких санкцій у рамках ст. 7 Договору про Європейський Союз виявився Європарламент.

Збройна агресія Росії проти України продемонструвала неефективність існуючих європейських безпекових інститутів, які виявилися неспроможними діяти швидко та рішуче у відповідь на існуючі загрози. Відсутність згуртованості у проведенні спільної європейської політики з безпеки та оборони може бути пояснена різними підходами держав-членів ЄС щодо майбутнього цього об'єднання. Одні країни залишаються прихильниками більшої інтеграції, інші – виступають за збереження власного суверенітету.

Оскільки спільна політика безпеки і оборони перебуває в повній залежності від політичної волі країн-членів ЄС, то за всю історію його існування не було жодного випадку, коли країни-члени ЄС дотримувалися б єдиної позиції щодо необхідності військового втручання. ЄС не зміг діяти як єдине ціле під час воєн на Балканах (1991-1995 рр.) та в Косово (1999 р.). Франція і Німеччина виступили проти військової інтервенції США в Афганістані та Іраку, у той час як деякі європейські країни взяли участь у операції. Під час операції НАТО в Лівії у 2011 р. країни-члени ЄС утрималися від власної військової операції, натомість зосередилися на гуманітарній місії. Армії, навчені офіцерами країн ЄС, зазнали поразки в Іраку (2014 р.) та Афганістані (2021 р.). В Малі військові підготовлені європейськими інструкторами підтримали державний переворот (2021 р.).

Одне з пояснень такого стану речей полягає у тому, що ЄС від самого початку створювався як антипод силовій політиці. Він передав питання оборони у сферу відання НАТО, сподіваючись на плідну співпрацю, де НАТО забезпечує військовий компонент, тоді як ЄС зосереджується на політичних, економічних, гуманітарних і санкційних механізмах впливу. Положення Лісабонського договору (стаття 42, пункт 7) передбачають, що центральна роль в забезпеченні оборони держав-членів ЄС належить НАТО. Берлінський договір (1996 р.) та угода «Берлін плюс» (2002 р.) надають ЄС можливості використовувати ресурси НАТО для проведення власних операцій з управління кризами.

За словами К.В. Зарембо «внутрішнє відчуття безпеки, яке панує як серед європейських суспільств та відразу до модерних засобів проведення міжнародних відносин, робить питання безпеки та оборони неперіоритетними для осіб, що приймають рішення на національному та європейському рівнях. Таким чином, спільна зовнішня та безпекова політика Європейського Союзу не отримала такого наповнення, яке здатне було б перетворити її на модерний інструмент взаємодії із зовнішнім світом» [7, с. 26].

Історична опора європейських держав на США у сфері безпеки і оборони захищала їх від внутрішніх проблем, пов'язаних із збільшенням оборонних витрат. Як наслідок, в ЄС немає повноцінної геополітичної стратегії окремої від США, немає збройних сил, здатних захищати інтереси ЄС як самостійного геополітичного суб'єкта, а європейська оборонна промисловість не є розрахованою на швидке нарощування і скоординоване масове виробництво військової продукції.

На тлі суттєвого погіршення безпекового середовища, ЄС у 2016 р. прийняв Глобальну стратегію безпеки та оборони під назвою «Спільне бачення, єдиний підхід: сильна Європа» (EUGS) (далі по тексту – Глобальна стратегія). Під час роботи над цим документом зовнішньополітичним відомством ЄС були зроблені висновки з військової агресії Росії проти України, а також з уроків

«арабської весни» (2010-2012 рр.), коли в низці арабських країн демократичним шляхом до влади прийшли релігійні фундаменталісти.

У новій Глобальній стратегії менше йдеться про цінності, натомість метою політики щодо сусідніх держав проголошено досягнення «стресостійкості» (resilience) та «замученості» (connectivity), які означають здатність держави і суспільства співпрацювати з органами ЄС, а також проводити реформи у напрямку протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам. У цьому документі Росія вперше оцінюється як основний порушник міжнародного права та стабільності в Європі. Ще одним ключовим трендом Глобальної стратегії став курс на зміцнення оборонного потенціалу ЄС до рівня «стратегічної автономії» у сфері безпеки та оборони.

Після анексії Росією Криму і вторгнення на Донбас керівництво ЄС опинилося перед дилемою: як зберегти взаємовідносини з Росією у якості найбільшого сусіда ЄС і водночас підтримати Україну на шляху євроінтеграції. У Стратегії безпеки ці взаємовиключні задачі втілилися у формулі «вибіркового партнерства». «ЄС буде залучати Росію до обговорення розбіжностей, а також співпрацювати у випадках, коли інтереси будуть збігатися» [8]. Ця ж формула взаємовідносин була прописана у документі, оприлюдненому на сайті Європарламенту «П'ять керівних принципів політики щодо Росії» (квітень 2016 р.) [9].

Про погіршення безпекового середовища для ЄС свідчить опублікований Європейською службою зовнішніх зв'язків звіт «Глобальна стратегія Європейського союзу – три роки потому, шлях вперед» (2019 р.). У ньому наголошувалося, що сучасна міжнародна ситуація характеризується «триваючим переходом від однополярної структури до все більш фрагментованого розподілу сили», а «зростаюча невизначеність і суперництво призводять до оспорювання цінностей, що лежать в основі ліберальної демократії» [10, р. 8].

Повномасштабна агресія Росії проти України 24 лютого 2022 р. стала поворотним пунктом для усієї європейської безпеки. Вона виявила значну вразливість ЄС у сфері оборони, а також продемонструвала неспроможність європейських країн оперативно реагувати на військові загрози без підтримки з боку США. 21 березня 2022 р. Європейська служба зовнішньої політики опублікувала схвалений Радою Європейського союзу політичний документ – «Стратегічний компас безпеки та оборони» (далі по тексті – Стратегічний компас). У документі агресивна політика Росії названа довгостроковою прямою загрозою безпеці Євросоюзу. Стратегічний компас констатував, що будь-які спроби спільних оборонних дій наштовхуються на небажання країн-членів ЄС брати на себе зобов'язання. У документі були запропоновані поступові кроки з розбудови наднаціонального управління у сфері безпеки та оборони ЄС до 2030 року. З цією метою органам ЄС дана рекомендація «використовувати статті Договорів, які дозволяють ухвалювати деякі рішення щодо спільної

зовнішньої політики та політики безпеки кваліфікованою більшістю голосів». Для початку голосування кваліфікованою більшістю пропонується застосовувати до трьох сфер – санкцій, прав людини та кризового управління.

У Звіті Ради ЄС «Погляд у майбутнє 2025» (Forward, 2025) наголошується, що світ переживає «найбільшу кількість активних військових конфліктів з часів Другої світової війни», а криза багатосторонніх інституцій, політична фрагментація та відсутність лідерства створюють «критичний вакуум управління». У документі констатується, що в умовах триваючої російсько-української війни оборона ЄС стикається з труднощами через різновекторність політик держав-членів, що у свою чергу підриває довіру до ЄС як до послідовного геополітичного гравця. Одним із ключових завдань для керівництва ЄС названо досягнення справедливого і тривалого миру в Україні, а також розвиток оборонних спроможностей з метою його гарантування.

У березні 2025 р. Європейська комісія та Верховний представник ЄС із зовнішніх справ оприлюднили «Білу книгу з питань європейської оборони – Готовність до 2030 року» (White Paper, 2025). У документі йдеться про те, що Європейський континент переживає війну високої інтенсивності, небаченої з 1945 року. Констатується, що Росія є найбільш озброєною державою на континенті, в силу того, що вона фактично має військову економіку. Біла книга підкреслює необхідність розвитку європейської оборонної промисловості, посилення підтримки України, інтеграції українського оборонного сектору у загальноєвропейський, а також, укріплення зовнішніх кордонів ЄС, насамперед кордонів із Росією та Білоруссю.

Росія після 1991 року: від демократичних ілюзій до ревізійонізму

Протягом достатньо довгого періоду часу загальний підхід ЄС до Росії полягав у тому, що світовий порядок, який виник після розпаду СРСР у 1991 р., є стійким, а економічна співпраця з Росією дозволить відвернути цю країну від скочування до нового авторитаризму. Однак, як зазначає Фіона Гілл те, що на Заході вважали періодом миру після «холодної війни», дуже імовірно, миром не було. Просто політики воліли не чути слів Володимира Путіна, який ще на початку 2000-х рр. обіцяв відновити могутність Росії, і закривали очі на агресивні дії Росії на пострадянському просторі [11].

У 1992 р. колишній президент США Річард Ніксон дуже точно передбачив майбутнє Північної Євразії: «Захід досі не зміг скористатися моментом, щоб визначити напрямок історії наступних п'ятдесяти років. Якщо Єльцин зазнає невдачі, перспективи на наступні 50 років будуть похмурими. Російський народ не повернеться до комунізму. Але до влади прийде новий, більш небезпечний деспотизм, заснований на екстремістському російському націоналізмі. Якщо переможе новий деспотизм, усі здобутки великої мирної революції 1991 р. будуть втрачені. Війна може спалахнути на території колишнього Радянського Союзу, оскільки новий деспот використає силу для відновлення «історичних кордонів» Росії. Загрози будуть виходити і від колишніх радянських клієнтів,

таких як Ірак, Сирія, Лівія та Північна Корея. Якщо в Росії не виникне стійкої демократії, ми побачимо, як хвиля свободи, що охопила світ, почне відступати, і хвилею майбутнього стане диктатура, а не демократія. Якщо ці ідеї (свободи і демократії) в Росії зазнають невдачі, то це означатиме, що і в Китаї активізуються прихильники «жорсткої руки», які скажуть: «якщо у них не вийшло, значить, і для нас немає жодних причин будувати демократію» [12].

Аналогічну думку у 1993 р. висловив Збігнев Бжезінський у своїй статті «Передчасне партнерство». Її суть зводиться до того, що розпад Радянського Союзу не виключає відродження імперії на його розвалинах, оскільки у венах російської людини, зважаючи на культуру, історію і менталітет, тече «імперський імпульс».

Ендрю Міхта у своїй статті «Російське імперське мислення: розуміння коріння війни в Україні» стверджує, що лідери Західних країн ніколи не звертали увагу на ту обставину, що вони мають справу з ревізіоністською імперією, а отже не мали «реалістичних перспектив розробити дієву стратегію боротьби з Росією ні зараз, ні в майбутньому». На його думку, Росія зупиниться лише тоді, коли побачить справжній західний військовий потенціал та зіткнеться з рішучістю його застосувати [13].

Повномасштабна війна Росії проти України лише підкреслила цивілізаційні розбіжності між Росією і демократичним світом. 30 березня 2023 р. російський уряд оприлюднив нову «Концепцію зовнішньої політики РФ», у якій Росія офіційно проголосила себе «державою-цивілізацією» та «одним із суверенних центрів світового розвитку». У цьому документі США, НАТО та ЄС визначені як загрози «безпеці, територіальній цілісності, суверенітету і традиційним духовно-моральним цінностям Росії». Закономірним продовженням цієї політики стало розпорядження уряду РФ від 17 вересня 2024 р. № 2560-р, яким було затверджено перелік із 47 держав, що нав'язують «деструктивні неоліберальні установки, несумісні з традиційними російськими духовно-моральними цінностями».

Наразі у своєму протистоянні із Заходом Росія намагається довести, що технологічно нерозвинена диктатура, якою є Росія, може перемогти у війні на виснаження економічно і технологічно розвинені демократичні країни. Ідеологічною основою цього припущення є примітне гарвардське дослідження Ендрю Мака, який помітив, що у війнах 1800-1849 рр. слабша у ресурсному відношенні країна досягала успіху у 12% військових конфліктах, натомість у війнах 1950-1998 рр. цей показник зріс до 55%. Вказана обставина пояснюється тим, що у другій половині ХХ ст. номінально слабшій, але більш агресивній стороні не потрібно було отримувати повну перемогу над суперником, натомість було достатньо утримувати зайняті позиції і чекати, поки номінально більш потужніший учасник збройного конфлікту втратить інтерес до його продовження, насамперед під тиском внутрішньополітичних чинників [14]. 3

урахуванням вищесказаного можна стверджувати, що війна на виснаження є випробуванням відкритих суспільств, чутливих до втрат і суспільної думки.

Сучасна російська стратегія ведення війни виходить далеко за межі традиційного використання збройних сил на полі бою. Як свідчить аналіз RAND Corporation, Росія наразі перевела всю державну систему, включно з енергетикою, транспортом, освітою, медициною та інформаційним простором у режим фактично військового функціонування. Саме ця інституційна звичка до тотальної мобілізації відрізняє російський підхід від західного, де військова та цивільна сфери залишаються розділеними [15].

Незважаючи на цю здатність до мобілізації, «Російська Федерація, з огляду на ресурсну слабкість і ціннісну непривабливість, неспроможна бути одним із полюсів глобальної владно-силової конфігурації, а свій міжнародний статус вона здатна підтримати, лише сіючи хаос і підриваючи потенціал інших держав» [16, с. 31]. Протягом багатьох років Росія намагалася використовувати «м'яку силу» для впливу на різні країни Східної Європи, однак не змогла конкурувати з ЄС. Покажемо, у цьому випадку, є приклад нещодавніх парламентських виборів у Молдові 28 вересня 2025 р., на яких чергову перемогу отримали проєвропейські сили, довівши, що якщо на виборах вирішується доля зовнішньополітичного курсу країни, перемогу отримують прихильники євроінтеграції.

На думку багатьох експертів нинішня Росія володіє статусом уявної великої державності (*overachiever major power*), оскільки її бажання бути глобальним гравцем не підтверджується ресурсним потенціалом. У доповіді Дарендорфського форуму «Європейський Союз у світі 2025 року» зазначено, що можливості довгострокового розвитку Росії визначаються такими параметрами, як чисельність населення, якість людського капіталу, розмір і структура економіки, здатність до технологічного розвитку. Наразі європейські експерти не бачать, які із цих факторів можуть забезпечити економічне зростання в Росії. В очах європейських експертів ці показники мають більше значення, ніж активна зовнішня політика Москви, модернізація збройних сил, або інші пропагандистські кроки, які демонструють суверенітет [17].

Деякі українські дослідники звертають увагу на демографічний чинник. Приплив мусульманських мігрантів у російські міста сприяє зростанню частки населення, яке походить фактично з доіндустріальних суспільств. В довгостроковій перспективі Росія сама може відкотитися на доіндустріальну стадію розвитку, де провідною галуззю економіки буде торгівля. «Внаслідок цієї деградації Росія втратить здатність не тільки підкорювати нові вершини, але й користуватися своїми старими досягненнями у всіх сферах – науці, ВПК, промисловості, транспорті або ІТ» [18].

На думку колишнього міністра оборони Великої Британії Бена Воллеса, головною загрозою для Кремля є привабливість цінностей ЄС і НАТО, яким вона не може нічого протиставити [19]. Колишній посол США в Україні Джон

Гербст вважає, що протиборство Росії із Заходом не досягає рівня цивілізаційної кризи, а є лише реваншистською реакцією, приреченою на провал. «Цілі Путіна виходять далеко за межі України, але він зазнає невдачі, бо керує економікою, яка не здатна витримати його імперіалістичної концепції» [20].

Водночас Росії вдалося перетворити пострадянський простір на зону конфліктів глобального масштабу. Але це трапилося не тому, що вона настільки потужна, а через відсутність належної протидії з боку Західних держав. Європейська політика сусідства, започаткована у 2003 р., не мала ефективних інструментів реагування на військові конфлікти в пострадянських країнах. Відсутність програми гарантування безпеки учасників східного партнерства була зумовлена специфікою європейського світогляду, в рамках якого важко було уявити, що Росія відмовиться від вигідної економічної співпраці з ЄС заради своїх імперських амбіцій. Як показує час, замість взаємовигідного співробітництва Росія обрала найгірший варіант з усіх можливих – заперечення західних цінностей, норм і правил, що зробило її символом нового хаосу.

Російські опозиційні публіцисти бачать проблему у тому, що поспішне насадження західних цінностей викликало у Росії негативну культурну реакцію, кульмінацією якої стала диктатура Володимира Путіна [21]. Як відомо, свого часу російське керівництво дуже болісно відреагувало на негативну реакцію західних урядів та неурядових організацій, яка виявилася у частковому бойкоті Зимових Олімпійських ігор у Сочі, на прийняті російською владою рішення про захист релігійних цінностей (прецедент Pussy Riot, 2012) та запровадження обмежень на розповсюдження інформації про неприродні сексуальні стосунки (відповідний федеральний закон був прийнятий у 2013 р.). На нашу думку, даний погляд є хибним, оскільки він не враховує увесь культурно-історичний контекст, у якому відбулися вказані події. За своїм світоглядом В. Путін ніколи не розглядав пострадянські країни як незалежні держави. Ще у 2005 р. під час візиту до Гановера він стверджував, що якщо Україна увійде до Шенгенської зони, а Росія ні, то це буде розділення народу, яке нагадує розділення Німеччини на Західну та Східну. Російська військово-політична література є просякнутою світоглядом російського геополітика Олександра Дугіна, суть думок якого зводиться до того, що світ ділиться на атлантистів на чолі із США та євразійців на чолі з Росією. Обидва полноси сили не можуть перемогти один одного на території суперника, тому боротьба між ними ведеться на території суміжних держав. У відповідності з цим світоглядом Західні країни сприймаються як носії ворожих інтересів, а міжнародні відносини – як гра з нульовою сумою, де виграш одного означає програш іншого. Усі сусідні держави, в російському розумінні, не мають справжнього суверенітету оскільки вони є «полем протистояння» між Росією і США.

Повномасштабна війна Росії проти України стала випробуванням для всієї системи міжнародної безпеки. Вона з усією наочністю продемонструвала

глибокі ціннісні розбіжності між російською диктатурою і демократичним світом. Коли керівництво РФ звинуватило Захід, що це саме він спровокував Москву на війну проти України, вперше в своїй історії Єлисейський палац назвав цю позицію Кремля «параноєю» [22].

Офіційні особи західних країн наразі усвідомлюють, що неспроможність Росії протидіяти створенню нового світового порядку після «холодної війни» аж ніяк не означало згоду з ним. Аналіз американсько-російських відносин за останні тридцять років свідчить, що усі американські президенти, без виключення, мали наприкінці своєї каденції гірші відносини з Москвою, ніж на момент вступу на цю посаду.

До 24 лютого 2022 р. у західних країн не було єдиного погляду на військову агресію Росії проти України. Одні країни вважали її територіальним конфліктом, інші (зокрема США) – екзистенційним викликом для всієї західної системи. Після повномасштабного вторгнення країни-союзники зблизилися в думці, що успіхи Росії у війні з Україною становлять пряму загрозу для країн НАТО [23]. Згідно з аналітикою Американського інституту підприємництва, оприлюдненою у січні 2025 р., досягнення Росією своїх стратегічних цілей у війні з Україною коштуватиме американському бюджету додаткових 800 млрд. доларів оборонних витрат до 2029 року. У той час, як «короткострокові витрати на допомогу Україні, щоб вона могла захистити себе від російської агресії, набагато дешевші, ніж довгострокові витрати на те, щоб дозволити Росії перемогти», – підсумовує Американський інститут підприємництва у своєму аналізі [24].

Адміністрація тогочасного президента США Дж. Байдена намагалася ізолювати Росію на міжнародному рівні за принципом «демократичні країни проти авторитарних». На відміну від ситуації із постачанням зброї, санкційна політика між США та ЄС завжди мала скоординований характер. У спільному комюніке за підсумками саміту США-ЄС 2023 року (“U.S.-EU Summit joint statement”, 2023) сторони підтвердили намір проводити скоординовану політику у сфері санкцій і експортного контролю з метою протидії незаконній та неспровокованій війні Росії проти України. На 25-му засіданні представників коаліції у форматі Рамштайн, яке відбулося 9 січня 2025 р., Контактна група з підтримки України затвердила план допомоги ЗСУ до 2027 року. Масштаби військової та економічної допомоги Україні, послідовність антиросійських санкцій і заяви західних лідерів свідчать про відсутність у європейських країн намірів йти на поступки Росії і згортати допомогу Україні. На даний момент лідери провідних європейських країн вважають, що прийнятним варіантом закінчення загарбницької війни Росії проти України може бути ситуація, за якої Україна буде суверенною та обороноздатною державою, навіть за умови коли Росія збереже свій контроль над окупованими територіями.

Криза ліберального світового порядку

Сучасний світ у всіх своїх основних рисах є витвором євроатлантичної цивілізації. Усі ключові міжнародні інституції – ООН, СОТ, МВФ, Світовий банк, Кіотський протокол, Міжнародний кримінальний суд засновані на західних цінностях. Зацікавленість західних країн у поширенні свого способу життя має своє раціональне пояснення. Таким чином вони створюють для себе безпечне міжнародне середовище. Ідейною основою такої політики є припущення, що демократичні країни між собою не воюють, а усі конфлікти вирішують у мирний спосіб.

Зовнішньополітичні доктрини провідних західних країн просякнуті ідеєю «ліберального міжнародного порядку», який існує на основі демократії, прав людини та ринкової економіки, як універсальних цінностей. Міжнародні конфлікти дедалі частіше описуються в термінах протистояння «демократії проти диктатури». Застосування сили проти Югославії, Іраку і Афганістану вважалося морально прийнятним саме тому, що ці країни вважалися порушниками загальнолюдських цінностей. З цієї причини стала можливою заява тодішнього прем'єр-міністра Великої Британії Тоні Блера, що: «В Косово ведеться війна нового типу – війна, що має на меті не захоплення території, а утвердження загальнолюдських цінностей» [25].

Ліберальний сценарій розвитку світу передбачав появу все більшої кількості демократичних країн, все більшої економічної взаємозалежності між ними і необхідність все більш тісної політичної інтеграції. Свою історичну місію у цих процесах сучасна ліберальна еліта бачила у тому, щоб якнайтіснішим чином інтегрувати державні інститути та національні економіки у глобальні транснаціональні мережі. За логікою ідеологів сучасного лібералізму усі сучасні нації і культури є штучними конструкціями, а отже можуть бути змінені. Як очікувалося, кінцевою метою «ліберального світового порядку» буде створення єдиної світової цивілізації, у якій регулююча роль держави буде зведена до мінімуму, а різноманітні традиції та культури будуть витіснені новою універсальною спільнотою.

Соціологічні дослідження підтверджують зростання ціннісного розриву між західними суспільствами, які дедалі більше орієнтуються на індивідуалізм і секуляризм, та рештою світу, жителі якого продовжують дотримуватися традиційних та колективістських цінностей, заснованих на наявності у індивіда колективної ідентичності [26]. Як показує час, поширення ідеологічних установок лібералізму на інші частини світу є завідомо конфліктною справою.

Прихильники лібералізму вважають критерієм розвитку цивілізації рівень економічних і політичних свобод у суспільстві. Найпримітнішим елементом лібералізму є толерантність як заборона на протидію будь-яким формам самоствердження. Зворотньою стороною емансипативних ліберальних цінностей є руйнування нематеріальних стимулів і мотивів людської діяльності, послаблення соціальних зв'язків, втрата індивідами колективної ідентичності, в

силу чого більшість європейців виявляють низький рівень готовності захищати власні країни у випадку війни. В західних культурах самоствердження часто носить принципово антитрадиціоналістський, антирелігійний і позакультурний характер, так звану «культуру скасування». «Фатальним недоліком послідовного застосування таких ідеологізованих особливостей лібералізму є неспроможність держави не лише брати на управлінське озброєння превентивну політику, а й загалом неготовність своєчасно реагувати на загрози» [27, с. 83].

Відомий американський політолог Семюел Гантінгтон припустив, що після перемоги Заходу над комунізмом у холодній війні більшість конфліктів у світі матиме міжцивілізаційний характер. Насамперед це стосується конфлікту між Заходом та ісламським світом. Згодом С. Гантінгтон робив висновок, що Захід протистоятиме всьому світові – West against the rest. Причину цього він вбачав у прагненні різних цивілізацій зберегти власну самобутність перед обличчям західного універсалізму, який транслює західні цінності, інститути та практики.

Політичні теоретики Джозеф Генрік у праці «Найдивніші люди» (2020 р.) та Джон Міршаймер у книзі «Великий обман» (2018 р.), Йорам Хазоні у книзі «Чеснота націоналізму» (2018 р.) вважають, що ідея про легку адаптацію незахідних суспільств до західного лібералізму є хибною. Історія свідчить, що «західна цивілізація завоювала світ не завдяки перевазі своїх ідеалів, цінностей або релігії, а насамперед завдяки вмільо організованому насильству» [27, с. 98]. У сучасному світі США залишаються ключовою країною для долі всього західного світу саме завдяки своїй військовій потужності.

На думку британського дослідника Марка Леонарда, колективний Захід пропустив момент, коли глобалізація створила світову поляризацію та викликала «епідемію заздрості». Глобалізація породила протидію у вигляді політики, заснованій на питанні ідентичності, почутті образи і бажанні «повернути контроль», забрати його в іноземців, міжнародних організацій, і в світових еліт [28]. Прикладом цього процесу є вихід Великої Британії з ЄС, який відбувся через те, що її громадяни відчули, що їхню думку наднаціональні органи ЄС ігнорують. Схожої позиції дотримується і Домінік Муазі у своїй книзі «Геополітика емоцій. Як культура страху, приниження і надії змінюють світ» (2016 р.). Згідно з його висновками в сучасному світі культура визначає геополітику нарівні з національними інтересами.

Про необхідність нового підходу свідчить стаття президента Фінляндії професора Олександра Стубба у виданні The Economist від 4 липня 2024 р. під назвою «Цінності Заходу є важливими, але також існує реалізм». О. Стубб зазначає: «було б помилкою для Заходу думати, що Південь тяжітиме до нього лише через цінності чи силу свободи та демократії. Захід має почати думати про глобальну систему, де правила та норми не просто приймаються, а й створюються Півднем. Щоб завоювати довіру Півдня, Захід повинен прийняти те, що я називаю реалізмом, заснованим на цінностях. Глобальні виклики, такі

як зміна клімату, імміграція та економічний розвиток, не можуть бути вирішені лише державами-однодумцями. Мова йде не про ціннісний компроміс, а про усвідомлення того, що для досягнення прогресу, ви повинні поступитися деякими своїми інтересами».

Вихід Великої Британії із складу ЄС та прихід до влади в низці країн Центрально-Східної Європи правоконсервативних партій має глибоке ідеологічне підґрунтя. В основі цих процесів знаходиться невдоволення моделлю політичного устрою, за якого ігнорується право національних урядів самостійно визначати свою внутрішню політику. Як відомо країни Східної Європи виступають проти нинішньої міграційної політики ЄС, але в Брюсселі їхня позиція під час підготовки рішень не береться до уваги. На це накладається дилема демократичного дефіциту, тобто відсутності прямої відповідальності наднаціональних органів ЄС перед населенням.

Нинішній прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан називає панівну на даний момент в Угорщині ідеологію «неліберальною демократією». Під нею він розуміє демократичну систему, яка існує без ліво-ліберальних цінностей. У багатьох країнах Центрально-Східної Європи, і насамперед Угорщині і Польщі, «неліберальна демократія» є діючою альтернативою ліберальним системам Західної Європи. Її основний постулат зводиться до того, що легітимність зовнішньої і внутрішньої політики кожної країни ЄС повинна ґрунтуватися на «народному суверенітеті», а культурна самобутність Європи, як одного з центрів світової цивілізації, та її окремих країн повинна бути збережена.

У якості реакції на проблему, Єврокомісія час від часу ставить питання обмеження виплат з позабюджетного фонду та дотацій з бюджету ЄС країнам, які не дотримуються принципу верховенства права Євросоюзу над національним. За ініціативи Єврокомісії ще 4 квітня 2019 р. Європейський парламент підтримав пропозицію про можливість позбавлення фінансових дотацій тих країн-членів ЄС, які порушують фундаментальні цінності та закони Євросоюзу (так званий механізм «Rule of law»).

Віра лівих лібералів у свою виняткову здатність керувати країною ніколи не була підкріплена фактичними даними. Спад їхнього електорального представництва у США є результатом невдоволення виборців, лівою політикою, що є занадто обтяжливою для економіки країни. Прихід на посаду президента США Дональда Трампа є частиною глобального руху проти феномену глобалізму та політичних еліт, що його уособлюють. Лівий лібералізм фігурує у якості негативного явища в усій риторичі Д. Трампа. Особисто віце-президент США Дж. Д. Венс характеризує свій світогляд як «постліберальний правий».

Під час другого терміну адміністрації Д. Трампа США перейшли до відвертого демонтажу ключових елементів партнерства з європейськими союзниками щодо підтримки ліберального світового порядку. Як очікується,

після цих дій США перетворяться на звичайну державу, що буде сфокусована на захисті своїх національних інтересів.

За великим рахунком «конфлікт між демократами та республіканцями зумовлений зовсім різними поглядами на світову політику та економіку. Якщо демократи бачать майбутнє як глобалізований цифровий світ, у якому ключову роль відіграватимуть транснаціональні корпорації, а роль національних держав буде мінімізована, то республіканці виступають за наукову революцію на базі національної економіки США та збереження провідної ролі держави» [29]. Ідеологічним маніфестом цього руху можна вважати документ «Проект-2025», обсягом 900 сторінок, підготовлений консервативним аналітичним центром Heritage Foundation для Республіканської партії. Президент Heritage Foundation Кевін Робертс визначив чотири основні цілі пропонованої політики: відновити сім'ю як центральну частину американського життя; демонтувати адміністративну державу; захищати суверенітет та кордони країни; забезпечити Богом дані індивідуальні права на вільне життя [30].

Консервативні сили, що прийшли до влади у США, виступають проти доктрини обмеженого суверенітету, посилення ролі транснаціональних корпорацій та міжнародних організацій, з одночасним послабленням ролі національних держав. Показовим у цьому розрізі є висловлювання американського політика Джона Болтона адресоване європейцям: «Не задовольняючись лише передачею свого суверенітету Брюсселю, вони також вирішили передати частину нашого суверенітету міжнародним інституціям» [31, р. 221]. Повертаючись до роздумів про місце Європейського Союзу серед основних центрів сили, необхідно зазначити, що США, Китай і Росія, незважаючи на всі відмінності, мають спільне у підході до ЄС, а саме: заперечення ліберальної моделі європейської інтеграції, заснованій на колективному суверенітеті та європейському законодавстві. Звідси у провідних гравців зневажливе ставлення до «суперліберальної, декадентської та розколотої Європи, яка ніби-то прямує до свого занепаду» [32, с. 56.].

У політичних та експертних колах Західних країн зростає переконання, що політична система сучасного Китаю, яка заснована на монополії влади Комуністичної партії Китаю, є стійкою. На думку економіста Дена Вана з Інституту Гувера приклад Китаю доводить, що інноваційний розвиток економіки є можливий в рамках недемократичної політичної системи. Це вказує на помилку західних інтелектуалів, які говорили про пряму залежність політичної сфери від економічного базису, і бачили зв'язок між демократією, лібералізмом і економічним розвитком. На думку Д. Вана ключовим фактором розвитку економіки, як зараз, так і протягом усієї історії людства, є вміння залучати фінансування під економічні проекти. Чим і пояснюється успіх Китаю. Д. Ван переконаний, що якщо зараз західні країни підуть курсом деіндустріалізації та перейдуть до економіки заснованої на інформації та фінансових послугах, то вони неминуче втратять економічне та військове

лідерство на користь Китаю. Поточну торгівельну війну адміністрації Д. Трампа з Китаєм він вважає запізнілою, але перевагу Америки можна зберегти, якщо вона піде шляхом Китаю і почне відроджувати власну промисловість [33].

Меркантильні мотиви адміністрації Д. Трампа відображають прагнення США зберегти свою глобальну перевагу у світі. Рекордні витрати на оборону у США заплановані на 2026 рік можуть бути пояснені конкретною необхідністю: американська економіка повинна розвиватися з перспективою участі у серйозному збройному конфлікті.

Заслуговує на увагу висновок американського політолога Едварда Люттвака, який припустив, що сценарій дезінтеграції Росії може бути не вигідний для США. «Якби Російська Федерація розпалася, ми б негайно втратили Монголію, Казахстан, Киргизію, Таджикистан і Узбекистан. Усі вони відійшли б до Китаю. Тоді Китай став би країною, що володіє всіма відомими корисними копалинами і величезною територією. Він став би значно більш самодостатнім, менш залежним від імпорту продовольства і палива». Едвард Люттвак висловив впевненість у близькій війні Китаю проти США: «Ми маємо знайти спосіб вийти з цього воєнного конфлікту (Росії й України – *О.Д.*), але в нас немає способу вийти з війни з Китаєм. Китай іде до війни, бо Сі Цзіньпін хоче відродити китайський народ. Обмежена війна, яку хоче Сі, буде вестись зі Сполученими Штатами у вигляді морського зіткнення» [34].

Експерти некомерційної дослідницької організації Marathon, пов'язаної з адміністрацією Д. Трампа, дотримуються наступного погляду. Вони вважають, що США повинні скористатися стратегічною послідовністю дій, розподіляючи зусилля між європейськими та індо-тихоокеанськими союзниками, щоб поетапно нейтралізувати загрози багатополярного світу, а не боротися з усіма одночасно. Така стратегія потребує нейтралізації Ірану, ослаблення енергетичної та промислової потужності Росії протягом наступних 2-3 років і, в кінцевому підсумку, концентрації всіх ресурсів США на протистояння з Китаєм [35].

Таким чином, стратегічна думка США передбачає поетапне зниження впливу Росії як засіб підготовки до ключового конфлікту з Китаєм, шляхом використання геополітичних можливостей для стабілізації міжнародної системи та обмеження потенційних загроз у глобальному масштабі.

У контексті вищесказаного доречними є наступні узагальнення:

1. Слабка репутація колективного Заходу напередодні повномасштабного вторгнення Росії до України 24 лютого 2022 р., ймовірно, сприяла формуванню у Кремлі переконання про можливість успішного здійснення окупації України без серйозних перешкод для Росії з боку Західних країн. Підстави так думати у російського керівництва були. Незадовго до повномасштабного вторгнення колективний Захід зазнав поразки в Афганістані. Реакція Західних країн на анексію Криму і війну на Донбасі була більше ніж стриманою. Продовження

імпорту російських енергоносіїв провідними країнами Європи свідчило про їхню значну залежність у цій сфері. Саме позиція Німеччини змусила адміністрацію Дж. Байдена у травні 2021 року скасувати санкції проти компанії-оператора газопроводу «Nord Stream 2 AG». Це рішення фактично дозволило завершити будівництво газопроводу «Північний потік – 2», попри очевидну небезпеку цього проекту для енергетичної безпеки Європи і прямій загрози національній безпеці України.

З початком повномасштабного вторгнення РФ 24 лютого 2022 р. колективний Захід продемонстрував безпрецедентну однаковість у відповіді на агресію. Це виявилось у політичній, фінансово-економічній та військово-технічній підтримці України з боку держав, що увійшли до так званої антипутінської коаліції. Протидія російській агресії дала можливість Західним країнам підтвердити репутацію гарантів міжнародного права, демократії і прав людини. Якщо до 24 лютого 2022 р. у західних країн не було єдиного погляду на військову агресію Росії проти України, одні країни вважали її територіальним конфліктом, інші (зокрема США) – екзистенційним викликом для всієї західної системи, то після повномасштабного вторгнення країни-союзники зблизилися в думці, що військові успіхи Росії у війні з Україною становлять пряму загрозу для країн НАТО.

Існує достатньо обгрунтоване припущення, що план Росії у 2022 р. полягав у швидкому захопленні України та створенні прямої військової загрози східному флангу НАТО, що змусило б США зосередити сили на обороні Європи. Це, у свою чергу, дало б Китаю можливість реалізувати стратегічну мету з приєднання Тайваню.

Масштаби військової та економічної допомоги Україні, послідовність антиросійських санкцій і заяви західних лідерів свідчать про відсутність у них намірів іти на поступки Росії. На даний момент лідери провідних європейських країн вважають, що прийнятним варіантом закінчення загарбницької війни Росії проти України може бути ситуація, за якої Україна буде суверенною та обороноздатною державою, навіть за умови, коли Росія збереже свій контроль над окупованими територіями.

Нині між Росією та Європейським Союзом існує глибокий ціннісний розрив у підходах до європейської безпеки і майбутнього світового порядку. Основоположна розбіжність між Росією та Європою полягає у різному розумінні суверенітету сусідніх держав. Росія в рамках своєї системи безпеки хоче для себе привілеїв великого геополітичного гравця, який має свою сферу впливу, а для сусідніх країн – обмеження суверенітету, а також наполягає на праві вести свої внутрішні справи у спосіб несумісний з цінностями демократії, прав людини і верховенства закону. З цієї причини будь-які спроби Євросоюзу шукати точки дотику з Росією приречені на провал. Європейським країнам необхідно скоригувати свої довгострокові відносини з Росією з урахуванням цієї реальності.

2. У довгостроковій стратегії стримування російської експансії євроінтеграція України повинна бути ключовим елементом. Успішна євроінтеграція України дозволить ЄС спроектувати свій політичний вплив і підтримувати стабільність на Кавказі, в Центральній Азії та на Великому Близькому Сході.

Проведені в Україні реформи ніколи не були прикладом успішної соціально-економічної трансформації. Рішення Європейської ради про надання Україні статусу кандидата на членство в Європейському Союзі 23 червня 2022 р. є, передусім, актом підтримки боротьби українського народу проти російської агресії, а не результатом завершення структурних реформ. Щодо інтеграції в НАТО, то Україна ніколи не перебувала в безпосередній близькості до вступу. Підтвердженням чому є слова колишнього канцлера Німеччини Ангели Меркель, що заявка України на членство в Альянсі у 2008 р. не отримала належної підтримки через наявність військової бази Чорноморського флоту РФ у Криму [36].

На нашу думку, український «національний проект» до теперішнього часу є скоріше трансформаційним, ніж модернізаційним. Для успішної інтеграції в євроатлантичний простір Україні ще належить пройти шлях, який подолали країни Центральної та Східної Європи наприкінці ХХ ст. Це передбачає не лише інституційні реформи, а й глибоке внутрішнє засвоєння базових цінностей – зокрема, принципів верховенства права, демократичного управління, ринкової економіки та захисту прав людини. Принагідно можна згадати висновки американських політологів Фаріда Закарія і Адама Пшеворського, про те, що стійкість демократії є прямо пов'язаною з рівнем економічного розвитку. З низькими економічними показниками Україна не може бути форпостом військового та цивілізаційного стримування Росії в довгостроковій перспективі. А одже, економічна модернізація виступає умовою існування нашої країни.

3. Євроінтеграція є одним із проявів глобалізації, при якій держави поступаються частиною суверенітету у політичній та економічній сферах, а також у культурному вимірі (мультикультуралізм). Це створює для України додаткові труднощі оскільки потребує від держави не пасивного підкорення зовнішнім силам, а активної роботи над формуванням та захистом власного ціннісного простору і над зміцненням зв'язку між державою та громадянами на основі спільних моральних орієнтирів.

Список використаних джерел та літератури

1. Хамітов Н., Любимий Я. Євроінтеграція і суверенітет України: екзистенціально-особистісні та екзистенціально-комунікативні виміри. *Людина. Екзистенція. Культура. Підхід філософської антропології як метаантропології: зб. наук. пр.* / за ред. Н. Хамітова, С. Крилової. Київ: КНТ, 2020. С. 35–59.

2. Дубов Д. «М'яка» десуверенізація країн-членів Європейського Союзу. *Політичний менеджмент*. 2007. № 5. С. 148–159. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/dubov_m_iaka.pdf
3. Biscop S. *European Strategy in the 21st Century: New Future for Old Power*. New York: Routledge, 2018. 154 p.
4. Викриваємо міфи про Росію, які насаджує Путін. *Універсум*. 2021. № 7–8. URL: <https://universum.lviv.ua/data/magarticles/files/2933.pdf>
5. How to end Russia's war on Ukraine. *Chatham House*. 3 October 2023. URL: <https://www.chathamhouse.org/2023/06/how-end-russias-war-ukraine/summary>
6. European Commission. *Towards an EU Response to Situations of Fragility*. Brussels, 25.10.2007. URL: https://capacity4dev.europa.eu/library/towards-eu-response-situations-fragility-0_en
7. Зарембо К.В. Спільна зовнішня та безпекова політика ЄС: постмодерна відповідь на модерні виклики. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*: зб. наук. пр. 2013. Вип. 114, ч. II. С. 21–27. URL: <http://apir.iir.edu.ua/index.php/apmv/article/view/54/37>
8. A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy. June 2016. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/global-strategy-european-unions-foreign-and-security-policy_en
9. Five principles guiding the EU's policy towards Russia. *European Parliament*. 14 March, 2016. URL: <https://www.europarl.europa.eu/delegations/en/five-principles-guiding-the-eu-s-policy/product-details/20220114DPU32022>
10. The European Union's Global Strategy Three Years On: Looking Forward. *The Diplomatic Service of the European Union*. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/european-unions-global-strategy-three-years-moving-forward_en
11. Чурикова Н. Як війна, яку розв'язала Росія, перекреслює глобалізацію – оглядачі. *Голос Америки*. 05 серпня 2022. URL: <https://www.holosameryky.com/a/rosijska-vijna-perekreslyla-globalizatsiju/6687985.html>
12. Nixon R. How to Lose the Cold War. *The New York Times*. 10 March 1992. URL: <https://www.nytimes.com/1992/03/10/opinion/how-to-lose-the-cold-war.html>
13. Чурикова Н. Міхта: Захід не має відповіді на “російське питання”, бо не наважується його навіть поставити. *Голос Америки*. 03 січня 2025. URL: <https://www.holosameryky.com/a/strategia-zakhodu-shchodo-rosiji/7922468.html>
14. Mack A. Why big nations lose small wars: the politics of asymmetric conflict. *World Politics*. Volume 27, Issue 2, January 1975, pp. 175–200. URL: <https://doi.org/10.2307/2009880>
15. How Russia Fights: A Compendium of “Troika” Observations on Russia’s “Special Military Operation” (24 February 2022 – 30 June 2024). *RAND Corporation*. URL: https://www.army.mil/article/286922/how_russia_fights
16. Власюк О.С., Кононенко С.В. *Кремлівська агресія проти України: роздуми в контексті війни: монографія*. Київ : НІСД, 2017. 304 с.
17. European Union in the World 2025: Scenarios for EU Relations with Its Neighbours and Strategic Partners / ed. by M. Sus, F. Pfeifer. *Dahrendorf Forum*, 2016. URL: https://dahrendorf-forum.eu/wp-content/uploads/2016/05/Dahrendorf_Analysis_EU_2025_15.pdf
18. Вишневецький Ю., Денисенко В. Біла раса Путіна. Демографічні причини війни проти України. *Ділова столиця*. 20 листопада 2024 р. URL: <https://www.dsnews.ua/ukr/politics/demografiya-yak-dvigun-viyni-chi-mig-putin-ne-napasti-na-ukrajinu-20112024-511974>
19. Wallace B. Judge Putin's intent by the poison flowing from his pen. *The Times*. 17 January 2022. URL: <https://www.thetimes.com/world/russia-ukraine-war/article/ben-wallace-judge-putins-intent-by-the-poison-flowing-from-his-pen-q53q7dg7j>
20. Промова Джона Гербста: Це не Росія проти Заходу, це реакція проти майбутнього. *Вокс Україна*. 29 квітня 2015 р. URL: <https://voxukraine.org/a-must-read-john-herbst-speech-at-jsc-conference-ukr>

21. Два заблуждення Запада. Как провалилась вера в универсальные институты и почему попытка насаждать их может обернуться повторением трагедии XX века. *Новая газета*. 2 августа 2025 г. URL: <https://novayagazeta.eu/articles/2025/08/02/dva-zabluzhdeniia-zapada>
22. Франція назвала промову Путіна щодо України “параноїдальною”. *Детектор медіа*. 22 лютого 2022 р. URL: <https://detector.media/infospace/article/196761/2022-02-22-frantsiya-nazvala-promovu-putina-shchodo-ukrainy-paranoidalnoyu-zmi/>
23. Україна и за ее пределами: формирование будущего европейской безопасности. *Международная кризисная группа*. Доклад по Европе № 272. 1 февраля 2025 г. URL: https://www.crisisgroup.org/sites/default/files/2025-02/272-europe-security-future-ru_1.pdf
24. Поразка України коштуватиме США набагато більше, ніж допомога: звіт American Enterprise Institute. *Texty.org.ua*. 9 січня 2025 р. URL: <https://texty.org.ua/fragments/114218/porazka-ukrayiny-koshtuvatyme-ssha-nabahato-bilshe-nizh-dopomoha-zvit-american-enterprise-institute/>
25. Stephens P. Fighting a Just War. *Financial Times*. 16 April 1999. P. 12.
26. Western values are steadily diverging from the rest of the world's. *The Economist*. 3 August 2023. URL: <https://www.economist.com/interactive/international/2023/08/03/western-values-are-steadily-diverging-from-the-rest-of-the-world>
27. Михальченко М.І., Самчук З.Ф., Шайгородський Ю.Ж. Зміна цивілізаційної парадигми розвитку України: теоретико-методологічний аналіз. Київ: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2019. 552 с. URL: <https://ipiend.gov.ua/publication/zmina-tsyvilizatsijnoi-paradyhmy-rozvytku-ukrainy-teoretyko-metodolohichnyj-analiz/>
28. Чурикова Н. Як війна, яку розв'язала Росія, перекреслює глобалізацію. *Голос Америки*. 05 серпня 2022. URL: <https://www.holosameryky.com/a/rosijska-vijna-perekreslyla-globalizatsiju/6687985.html>
29. Бирюков В. “Мир будет разделен на два лагеря”: какими могут быть контуры нового миропорядка в ближайшие годы. *Военное обозрение*. 2 декабря 2023 г. URL: <https://topwar.ru/231292-mir-budet-razdelen-na-dva-lagerja-kakimi-mogut-byt-kontury-novogo-miroporjadka-v-blizhajshie-gody.html>
30. Project 2025: The right-wing wish list for Trump's second term. *BBC News*. 14 February 2025. URL: <https://www.bbc.com/news/articles/c977njnvq2do>
31. Bolton J. Should we take global governance seriously? *Chicago Journal of International Law*. 2000. Vol. 1, No. 2. P. 205-221. URL: <https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1090&context=cjil>
32. Арбатова Н.К. Станет ли Европейский Союз мировым центром силы? (тенденции, возможности, риски). *Мировая экономика и международные отношения*. 2020. Т. 64, № 6. С. 51–65. URL: https://www.imemo.ru/files/File/magazines/meimo/06_2020/06-Arbatova.pdf
33. Овчинский В. Пекин восходит на мировой трон? *Изборский клуб*. 8 сентября 2025 г. URL: <https://izborsk-club.ru/27293>
34. Luttwak E. American Power at Home vs. Abroad, China, Immigration, the Competency Crisis, and more. *IM-1776: Online magazine of cultural and sociopolitical analysis*. 4 October 2023. URL: <https://im1776.com/2023/10/04/edward-luttwak-interview/>
35. Mitchell W. Strategic Sequencing, Revisited. *The Marathon Initiative*. October 18, 2024. URL: <https://themarathoninitiative.org/wp-content/uploads/2024/10/Strategic-Sequencing-Revisited-Final-2024-10.pdf>
36. Меркель рассказала, почему отказала Украине в членстве в НАТО. *Зеркало недели*. 21 ноября 2024 р. URL: <https://zn.ua/WORLD/ispuhalas-chernomorskoho-flota-rf-v-krymu-merkel-rasskazala-pochemu-otkazala-ukraine-v-chlenstve-v-nato.html>

References

1. Khamitov, N., Lyubyvyy, Ya. (2020). Yevrointehratsiya i suverenitet Ukrayiny: ekzystentsial'no-osobystisni ta ekzystentsial'no-komunikatyvni vymiry. *Lyudyna. Ekzystentsiya. Kul'tura. Pidkhid filosos'koyi antropolohiyi yak metaantropolohiyi: zb. nauk. pr.* Kyiv: KNT, ss. 35–59. [In Ukrainian].
2. Dubov, D. (2007). “M”yaka” desuverenizatsiya krayin-chleniv Yevropeys'koho Soyuzu. *Politychnyy menedzhment*, 5, ss. 148–159. [Online]. Available from: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/dubov_m_iaka.pdf [In Ukrainian].
3. Biscop, S. (2018). *European Strategy in the 21st Century: New Future for Old Power*. New York: Routledge. [In English].
4. Vykryvayemo mify pro Rosiyu, yaki nasadzhuye Putin. (2021). *Universum*, 7–8. [Online]. Available from: <https://universum.lviv.ua/data/magarticles/files/2933.pdf> [In Ukrainian].
5. How to end Russia’s war on Ukraine. (2023, 3 October). *Chatham House*. [Online]. Available from: <https://www.chathamhouse.org/2023/06/how-end-russias-war-ukraine/summary> [In English].
6. *European Commission. Towards an EU Response to Situations of Fragility*. Brussels, 25.10.2007. [Online]. Available from: https://capacity4dev.europa.eu/library/towards-eu-response-situations-fragility-0_en [In English].
7. Zarembo, K.V. (2013). Spil'na zovnishnya ta bezpekova polityka ES: postmoderna vidpovid' na moderni vyklyky. *Aktual'ni problemy mizhnarodnykh vidnosyn: zb. nauk. pr.*, Vyp. 114, ch. II, ss. 21–27. [Online]. Available from: <http://apir.iir.edu.ua/index.php/apmv/article/view/54/37> [In Ukrainian].
8. *A Global Strategy for the European Union’s Foreign and Security Policy*. June 2016. [Online]. Available from: https://www.eeas.europa.eu/eeas/global-strategy-european-unions-foreign-and-security-policy_en [In English].
9. Five principles guiding the EU’s policy towards Russia. (2016, 14 March). *European Parliament*. [Online]. Available from: <https://www.europarl.europa.eu/delegations/en/five-principles-guiding-the-eu-s-policy-/product-details/20220114DPU32022> [In English].
10. The European Union’s Global Strategy Three Years On: Looking Forward. *The Diplomatic Service of the European Union*. [Online]. Available from: https://www.eeas.europa.eu/eeas/european-unions-global-strategy-three-years-moving-forward_en [In English].
11. Churikova, N. (2022, 05 serpnia). Yak viyna, yaku rozv'yazala Rosiya, perekreslyuye hlobalizatsiyu – ohlyadachi. *Holos Ameryky*. [Online]. Available from: <https://www.holosameryky.com/a/rosijska-vijna-perekreslyla-globalizatsiju/6687985.html> [In Ukrainian].
12. Nixon, R. (1992, 10 March). How to Lose the Cold War. *The New York Times*. [Online]. Available from: <https://www.nytimes.com/1992/03/10/opinion/how-to-lose-the-cold-war.html> [In English].
13. Churikova, N. (2025, 03 sichnya). Mikhta: Zakhid ne maye vidpovidi na “rosiys'ke pytannya”, bo ne navazhuyet'sya yoho navit' postavyty. *Holos Ameryky*. [Online]. Available from: <https://www.holosameryky.com/a/strategia-zakhodu-shchodo-rosiji/7922468.html> [In Ukrainian].
14. Mack, A. (1975). Why big nations lose small wars: the politics of asymmetric conflict. *World Politics*. Volume 27, Issue 2, January, pp. 175-200. [Online]. Available from: <https://doi.org/10.2307/2009880> [In English].
15. How Russia Fights: A Compendium of “Troika” Observations on Russia’s “Special Military Operation” (24 February 2022 – 30 June 2024). *RAND Corporation*. [Online]. Available from: https://www.army.mil/article/286922/how_russia_fights [In English].
16. Vlasjuk, O.S., Kononenko, S.V. (2017). *Kremlivs'ka ahresiya proty Ukrayiny: rozdumy v konteksti viyny: monohrafiya*. Kyiv: NISD. [In Ukrainian].

17. Sus, M., Pfeifer, F. (eds) (2016). European Union in the World 2025: Scenarios for EU Relations with Its Neighbours and Strategic Partners. *Dahrendorf Forum*. [Online]. Available from: https://dahrendorf-forum.eu/wp-content/uploads/2016/05/Dahrendorf_Analysis_EU_2025_15.pdf [In English].
18. Vyshnevs'kyi, Yu., Denysenko, V. (2024, 20 lystopoda). Bila rasa Putina. Demografichni prychny viyny proty Ukrainy. *Dilova stolytsya*. [Online]. Available from: <https://www.dsnews.ua/ukr/politics/demografiya-yak-dvigun-viyni-chi-mig-putin-ne-napasti-na-ukrajynu-20112024-511974> [In Ukrainian].
19. Wallace, B. (2022, 17 January). Judge Putin's intent by the poison flowing from his pen. *The Times*. [Online]. Available from: <https://www.thetimes.com/world/russia-ukraine-war/article/ben-wallace-judge-putins-intent-by-the-poison-flowing-from-his-pen-q53q7dg7j> [In English].
20. Promova Dzhona Herbsta: Tse ne Rosiya proty Zakhodu, tse reaktsiya proty maybut'oho. (2015, 29 kvitnya). *Voks Ukrayina*. [Online]. Available from: <https://voxukraine.org/a-must-read-john-herbst-speech-at-jce-conference-ukr> [In Ukrainian].
21. Dva zabluzhdeniya Zapada. Kak provalilas' vera v universal'nyye instituty i pochemu popytka nasazhdat' ikh mozhet obernut'sya povtoreniyem tragedii XX veka. (2025, 2 avgusta). *Novaya gazeta*. [Online]. Available from: <https://novayagazeta.eu/articles/2025/08/02/dva-zabluzhdeniia-zapada> [In Russian].
22. Frantsiya nazvala promovu Putina shchodo Ukrainy "paranoyidal'noyu". (2022, 22 lyutoho). *Detektor media*. [Online]. Available from: <https://detector.media/infospace/article/196761/2022-02-22-frantsiya-nazvala-promovu-putina-shchodo-ukrainy-paranoidalnoyu-zmi/> [In Ukrainian].
23. Ukraina i za yeye predelami: formirovaniye budushchego yevropeyskoy bezopasnosti. *Mezhdunarodnaya krizisnaya gruppa*. Doklad po Yevrope № 272. 1 fevralya 2025. [Online]. Available from: https://www.crisisgroup.org/sites/default/files/2025-02/272-europe-security-future-ru_1.pdf [In Russian].
24. Porazka Ukrainy koshtuvatyme SSHA nabahato bil'she, nizh dopomoha: zvit American Enterprise Institute. (2025, 9 sichnya). *Texty.org.ua*. [Online]. Available from: <https://texty.org.ua/fragments/114218/porazka-ukrainy-koshtuvatyme-ssha-nabahato-bilshe-nizh-dopomoha-zvit-american-enterprise-institute/> [In Ukrainian].
25. Stephens, P. (1999, 16 April). Fighting a Just War. *Financial Times*, p. 12. [In English].
26. Western values are steadily diverging from the rest of the world's. (2023, 3 August). *The Economist*. [Online]. Available from: <https://www.economist.com/interactive/international/2023/08/03/western-values-are-steadily-diverging-from-the-rest-of-the-world> [In English].
27. Mykhal'chenko, M.I., Samchuk, Z.F., Shayhorods'kyi, Yu.Zh. (2019). *Zmina tsyvilizatsiynoyi paradyhmy rozvytku Ukrainy: teoretyko-metodolohichnyy analiz*. Kyiv: IPIEnD im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. [Online]. Available from: <https://ipiend.gov.ua/publication/zmina-tsyvilizatsiynoi-paradyhmy-rozvytku-ukrainy-teoretyko-metodolohichnyj-analiz/> [In Ukrainian].
28. Churikova, N. (2022, 05 serpnya). Yak viyna, yaku rozv'yazala Rosiya, perekreslyuye hlobalizatsiyu. *Holos Ameryky*. [Online]. Available from: <https://www.holosameryky.com/a/rosijska-vijna-perekreslyla-globalizatsiju/6687985.html> [In Ukrainian].
29. Biryukov, V. (2023, 2 dekabrya). "Mir budet razdelen na dva lagerya": kakimi mogut byt' kontury novogo miroporjadka v blizhayshiye gody. *Voyennoye obozreniye*. [Online]. Available from: <https://topwar.ru/231292-mir-budet-razdelen-na-dva-lagerja-kakimi-mogut-byt-kontury-novogo-miroporjadka-v-blizhajshie-gody.html> [In Russian].
30. Project 2025: The right-wing wish list for Trump's second term. (2025, 14 February). *BBC News*. [Online]. Available from: <https://www.bbc.com/news/articles/c977njnvq2do> [In English].
31. Bolton, J. (2000). Should we take global governance seriously? *Chicago Journal of International Law*, Vol. 1, No. 2, pp. 205-221. [Online]. Available from:

<https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1090&context=cjil>
[In English].

32. Arbatova, N.K. (2020). Stanet li Yevropeyskiy Soyuz mirovym tsentrom sily? (tendentsii, vozmozhnosti, riski). *Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnyye otnosheniya*, T. 64, № 6, ss. 51–65. [Online]. Available from: https://www.imemo.ru/files/File/magazines/meimo/06_2020/06-Arbatova.pdf [In Russian].
33. Ovchinskiy, V. (2025, 8 sentyabrya) Pekin voskhodit na mirovoy tron? *Izborskiy klub*. [Online]. Available from: <https://izborsk-club.ru/27293> [In Russian].
34. Luttwak, E. (2023, 4 October). American Power at Home vs. Abroad, China, Immigration, the Competency Crisis, and more. *IM-1776: Online magazine of cultural and sociopolitical analysis*. [Online]. Available from: <https://im1776.com/2023/10/04/edward-luttwak-interview/> [In English].
35. Mitchell, W. (2024, October 18). Strategic Sequencing, Revisited. *The Marathon Initiative*. [Online]. Available from: <https://themarathoninitiative.org/wp-content/uploads/2024/10/Strategic-Sequencing-Revisited-Final-2024-10.pdf> [In English].
36. Merkel' rasskazala, pochemu otkazala Ukraine v chlenstve v NATO. (2024, 21 noyabrya). *Zerkalo nedeli*. <https://zn.ua/WORLD/ispuhalas-chernomorskoho-flota-rf-v-krymu-merkel-rasskazala-pochemu-otkazala-ukraine-v-chlenstve-v-nato.html> [In Russian].

Derzhaliuk O. The Value Dimension of EU Security Policy in the Context of Russia's Full-scale War against Ukraine.

The article is devoted to the analysis of the value dimension of European security policy in the context of Russia's full-scale war against Ukraine. The paper examines the philosophical, political and legal foundations of the European Union's common foreign and security policy, as well as their normative consolidation in the fundamental documents of the European Union. The article states that in the 21st century, the EU has come to understand itself not so much as an economic union as a community of values, where democracy, human rights, the rule of law, and peaceful conflict resolution are not only ideals but also normative foundations enshrined in the fundamental documents of the European Union. Under the influence of these values, the EU's foreign policy strategy is being implemented, the EU's international identity is being formed, its positioning in global and regional spaces is taking place, and relations with neighboring countries are being built. The confrontation between the liberal-democratic model of the West and the authoritarian-revisionist paradigm of Russia, which rejects the universality of Western values and seeks to restore imperial domination, is at the heart of the analysis.

The article examines the historical preconditions for the formation of European value identity, institutional mechanisms for exporting values and internal contradictions within the EU – from the democratic deficit of supranational EU bodies to differences between liberal and right-wing conservative member states. Particular attention is paid to crisis phenomena associated with the global divide between “democracy” and “autocracy.”

Russia's full-scale war against Ukraine has led to a rethinking of the EU's security strategy, demonstrating the need to move towards strategic security autonomy, which is impossible without a common security culture among European countries. At present, Ukraine is one of the leading elements of European security, and its struggle has become a symbol of the resilience of the democratic world. The successful integration of Ukraine into the EU will prove that European civilization is capable of preserving and spreading its values even in times of global instability.

The article argues that strengthening European security is impossible without consolidating values and real political will to protect them, and that Ukraine's victory is a prerequisite for preserving the integrity of the European space.

Keywords: *European Union, security policy, European values, strategic autonomy, Russia's war against Ukraine, liberal international order, EU foreign policy.*

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 327(410).328+94

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2025-31-3>

Ботіка Т.С.

<https://orcid.org/0000-0003-1861-453X>

ДОСВІД БРИТАНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ ТА ЙОГО ІННОВАЦІЙНІСТЬ У ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

У запропонованій статті висвітлюється процес становлення та розвитку британського парламентаризму. Зокрема, виявлені характерні особливості та традиційні чинники щодо застосування його досвіду у державотворчих процесах і практиках української дійсності. В контексті проведеного дослідження встановлено, що британський парламент виступає ідеальним об'єктом для дослідження, оскільки, по-перше, він є батьківщиною парламентаризму, відомий своїм консерватизмом, досвідом та силою традицій; по-друге, саме в цій країні процеси трансформацій політичного життя відбуваються надзвичайно активно та динамічно. У статті також розглянуті основні прояви, які простежують еволюцію британського парламентаризму. Доведено, що британський парламентаризм – це дієвий історичний базис політичного, соціального, економічного, культурного розвитку країни. Описується не тільки явище британського парламентаризму, але й також визначається його роль для минулого і сучасності. Показано, що проблема розвитку парламентаризму є однією з найактуальніших у сучасній історичній та політичній науці. Це пов'язано з тим, що наявність представницької демократії сучасного типу в умовах викликів глобалізації не мислиться без інституту парламентаризму. Крім того, доказано, що парламент впродовж століть займає центральне місце в системі органів державної влади Великої Британії і має істотний вплив на політичний клімат й розвиток нових консолідуючих ідей у британському суспільстві. Спроби побудови моделі парламентаризму в країні, де показовим інструментом є парламентський суверенітет, виокремлюють важливість політичного процесу модернізації механізму управління в сучасному соціумі на шляху до ствердження ідеї державного будівництва. Виходячи з вищесказаного, видається доцільним дослідити специфіку розвитку інституту парламентаризму у Великій Британії та визначити його інноваційність щодо удосконалення державотворчих процесів України.

Ключові слова: Велика Британія, Україна, українська культура, парламентаризм, історія, Палата лордів, Палата громад.

Постановка наукової проблеми. Для сучасного розвитку наукових знань характерне звернення до проблем історичного, політичного, економічного, соціокультурного розвитку провідних європейських країн. Однією з таких є Велика Британія, яка вже не одне століття відіграє провідну роль в Європі та світі. У ХХІ ст. світ швидко змінюється, виникають нові міжнародні зв'язки, формуються різного роду структури. Практично всі країни відчувають серйозні зміни, адаптуються до нових умов світової динаміки, що, в свою чергу, впливає як на характер взаємозв'язків з іншими державами, так і на відносини між

суб'єктами політичної взаємодії в середині країни на рівні політичних інститутів, соціально-політичних спільнот, окремих особистостей. У контексті зазначених викликів більшість країн говорять про побудову суспільних відносин на демократичних засадах, з тим щоб громадяни змогли на рівноправних принципах брати участь в управлінні державою, мали надійний правовий захист і свободу. У цьому сенсі особливої значущості набуває інститут парламентаризму, який виступає поєднанням рис прямого народовладдя та безпосередньої демократії.

Отже, вивчення даної теми є важливою складовою розвитку української держави, суспільству якої надзвичайно важливо засвоїти досвід тих процесів, які не просто були, а мали успішний світовий досвід. Для демократичного розвитку України особливо актуальною є успішна практика країн, послідовних у становленні парламентаризму. Саме таким є приклад Великої Британії, де знайшли відображення традиції та інновації. Позитивне сприйняття країни на міжнародному рівні – це завжди високопотенційний ресурс її розвитку та основа ефективної взаємодії з різними сегментами соціуму.

Британський парламент – показовий взірць поєднання старих і нових форм, їхніх нашарувань, співіснування. Ці особливості знаходять висвітлення серед багатьох сторін його організації та діяльності. Сучасний етап перетворень в Україні об'єктивно вимагає формування дієвої системи зворотного зв'язку між соціальним середовищем і системоюдержавної влади [1, с. 10]. Виходячи з цього, накопичені британським парламентом теоретичні доктрини представницької системи, навички парламентських процедур, найбагатший досвід ведення публічних дебатів і дискусій винятково важливі для українців, тому що британський варіант затвердив здатність впливати на перебіг подій, суспільну думку, політику уряду. Остання його роль із усією очевидністю проявляється в моменти гострих соціальних і політичних криз [2, с. 3–4].

Актуальність теми зумовлена насамперед трансформаційними державотворчими процесами, що знайшли відображення в українській історії. На всіх етапах державного будівництва України, а особливо з набуттям незалежності у 1991 р., невід'ємним елементом стала розбудова парламентаризму. Як ґрунт для ідеального парламенту можна розглядати досвід парламенту Великої Британії, який має давню історію та є одним із перших станово-представницьких законодавчих органів влади в Європі та світі. Дослідження особливостей формування і функціонування інституту парламентаризму в Україні є вкрай актуальними для її утвердження як демократичної європейської держави.

Мета та завдання. Мета статті – вивчення ключових аспектів досвіду британського парламентаризму та його інноваційності у державотворчих процесах України.

Методи дослідження. Дослідження здійснюється із застосуванням загальнонаукових методів, зокрема таких, як: порівняння, синтез, узагальнення.

У статті також використано метод історичного та системного аналізу, за допомогою яких розкриваються досвід, традиційність, виклики та перспективи британського парламентаризму на основні засад формування державотворчих процесів української історії.

Аналізу суспільно-політичних процесів у Великій Британії присвячена увага багатьох дослідників. Зокрема, вітчизняними та зарубіжними вченими накопичено чималий фактичний матеріал і проведено його узагальнення з окремих аспектів проблеми. Про сутність та проблематику парламентаризму в Україні говориться зараз чимало. Незважаючи на те, що низка вітчизняних науковців (А. Гальчинський, В. Гончар, Ю. Древаль, О. Копиленко, О. Литвиненко, А. Мережко, В. Паламарчук, М. Паламарчук, В. Селіванов, О. Скрипнюк, А. Француз, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та ін.) досліджують передумови парламентаризму, історію його становлення, розвиток, сучасний стан, залишаються певні проблеми та дискусійні питання. До них відносяться наступні: періодизація парламентаризму в Україні, визначення самого поняття, його характеристики та відношення до інших складових правової демократичної держави. Проблеми становлення парламентаризму на практиці зумовлюють необхідність наукових розробок, яких поки обмаль. Тому, попри наявність значної кількості досліджень, зазначена тематика немає однозначного трактування. Розгляду проблеми британського парламентаризму та його впливу на державотворчі процеси української історії в літературі майже не приділяється достатньої уваги. У своїх роботах більшість авторів звертаються до вже відомих статей у своєму розумінні питань. Крім того, всі розглядають британський парламентаризм з позицій існуючої політичної системи та суспільних взаємовідносин. А це неможливе без певної перспективи бачення, без розуміння та оцінки історії.

Результати. Як вже було зазначено, у системі державного управління великий вплив мають парламенти. Вони виконують головну роль у формуванні державної політики, забезпечують і гарантують побудову демократичної держави. Унікальність парламенту як політичного інституту полягає в його ролі своєрідного посередника між суспільством та органами влади. Парламенти в процесі свого історичного розвитку стали втіленням політики в законах, які регулюють діяльність мільйонів людей в складному багатоголосі світу. Тому рівень розвитку парламентаризму віддзеркалює рівень цивілізованості та демократії в громадянському суспільстві. Парламентаризм є складним явищем суспільно-політичного життя. Проте, через різні історичні та політичні реалії повноваження парламентів та їхня роль постійно змінюється.

Нагальним питанням в Україні є парламентаризм, він основна складова розвитку держави на будь-якому її рівні. Такого роду дослідження важливі для України, оскільки, з одного боку, нині існує реальна можливість розвинути і затвердити демократичні інститути після тривалого перебування у складі СРСР, де функціонувала централізована форма правління; з іншого, поза сумнівом,

найважливіше питання в нашій країні – це розподіл влади та її відповідальність[3, с. 101].

Про англійців, їхній спосіб життя та національний характер написано чимало [4, с. 104]. Велика Британія завжди відігравала важливу роль у системі міжнародних зв'язків, залишаючись провідною державою, однією з найбільш розвинених країн. Вона була першою у багатьох процесах світового значення, як, наприклад, промислова революція, утворення нових суспільних класів – пролетаріату та буржуазії, та володіла найпотужнішим науковим потенціалом. Її по праву вважають «майстернею світу». Промислова першість дозволила Великій Британії міцно затвердити свої лідируючі позиції на світовому просторі. Вона першою з європейських держав створила такі демократичні інститути, як політичні партії, представницький парламент, публічна преса, міжнародні біржі та ринки. Англійські тред-юніони також виникли вперше у світі, а їхня діяльність була зразком для інших країн. Крім того, британська зовнішня політика неодноразово посідала центральне місце в державній діяльності країни. Власний зовнішньополітичний курс у міжнародних відносинах вирізняв цю державу. Британська зовнішня політика та дипломатія надали безліч прикладів міжнародної взаємодії. На британських островах зародилася сучасна демократія, були створені характерні елементи державного устрою, зокрема й парламентаризм. Її парламентська система асоціюється з політичною стабільністю. І нині Велика Британія залишається особливою країною зі своїм неповторним загадковим іміджем, своєрідною політичною поведінкою, національними особливостями, яка не зосереджується на минулому, а, віддаючи належне традиціям, намагається бути достатньо сучасною і справедливою державою [5, с. 9–13].

Протягом довгої та складної історії британського парламенту його форма та структура піддавалися значним змінам. Низка особливостей британської історії сприяли процесу поступового зміцнення влади парламенту, становленню його як органу, що відображає інтереси нації. Можна вважати, що історія парламенту сягає 1066 р., коли Вільгельм Завойовник запропонував феодальну систему, за якої для прийняття законодавчих актів необхідно було їх схвалення радою землевласників і духовенства. У 1215 р. Іоанн Безземельний встановив, що запровадження нових чи скасування старих податків, їх розмір обов'язково мали погоджуватись з радою, яка згодом трансформувалася у парламент. Створення парламенту спричинило зміну форми феодальної держави, виникнення монархії зі становим представництвом. Перший час можливості парламенту впливати на політику королівської влади були незначні. Його функції зводилися до визначення розмірів податків і до подачі колективних петицій на ім'я короля. У 1297 р. Едуард I розширив практичні повноваження парламенту: право на участь у виданні законів; право вирішувати питання щодо поборів на користь королівської скарбниці; право здійснювати контроль над

вищими посадовими особами та виступати в деяких випадках в якості судового органу [6, с. 25].

В другій половині XIII – на початку XIV ст. в основному сформувалися основні права англійського парламенту, який відпрацьовував порядок розгляду питань, а також свої повноваження. Законодавча ініціатива була надана англійському парламенту у XIV ст., внаслідок чого парламентські закони, які були запропоновані Палатою громад і схвалені Палатою лордів, затверджувалися королем. Право законодавчої ініціативи парламенту виникло з практики, як вже було зазначено, подачі парламентських петицій королю. Найчастіше вони містили вимоги про заборону порушення старих законів або, навпаки, про видання нових. Король міг погодитися з проханнями парламенту, або взагалі їх відкинути. Упродовж XIV ст. було встановлено, що жоден закон не повинен бути прийнятий без згоди короля і палат парламенту. Поступово активність парламенту зростала і з часом він відвоював свої права у короля.

У XIV ст. англійський парламент стає двопалатним, проте, необхідно взяти до уваги, що лише через два століття з'являються відповідні назви: Палата лордів (*the House of Lords*) і Палата общин (*the House of Commons*). У цей період також з'являється посада спікера (англ. *to speak* – говорити), до обов'язків якого входило ведення засідань нижньої палати, її представництво у переговорах з королем і верхньою палатою. У XV ст. встановилося правило, що клопотання парламенту повинні наділятися силою законів, які отримали назву «біллі» (англ. *bill* – рукопис, грамота). Боротьба між королем і парламентом тривала протягом кількох століть. У результаті політичного перевороту 1688 р., коли Якова II Стюарта усунули від влади і його місце зайняв Вільгельм III Оранський, було підписано Декларацію прав, що закріплювала завоювання парламенту та фіксувала умови, згідно з якими лорди і общини давали згоду на визнання Вільгельма III своїм правителем. Переворот отримав широку підтримку серед самих різних верств англійського суспільства. У 1689 р. Декларація перетворена в парламентський Білль про права, що встановлював норму, за якою король не мав права призупиняти виконання законів, якщо парламент не дав на це згоду, у той час як парламент мав право санкціонувати податки, свободу дебатів тощо. Білль про права завершив «Славну революцію» 1688–1689 рр. (*Glorious Revolution*) та став основною частиною неписаної Конституції Великої Британії. Також цей Акт поклав початок англійського парламентаризму, оскільки він обмежив королівську владу і одночасно розширив владу парламенту [7, с. 156]. Згодом, у XVIII ст., депутати парламенту отримали незалежність від короля відповідно до законів, і вже у XIX ст. в Англії можна спостерігати класичний варіант парламентаризму.

Поняття «парламент» і «парламентаризм» взаємопов'язані і взаємозумовлені, але не рівнозначні за змістом. Парламент може існувати без суттєвих важелів парламентаризму, що є характерною особливістю авторитарних і тоталітарних режимів. Парламентаризм же, як особлива система державного керівництва

суспільством, не може функціонувати без повновладного парламенту. У сучасній науці виділяються різні підходи щодо розуміння парламентаризму. Термін «парламентаризм» (франц. *parlementaris* – парламентська система, *parlement* – парламент, *parler* – говорити) в літературі має декілька значень. Однак, загально визнаним є твердження, що сутність цього політико-правового явища зводиться до провідної ролі парламенту у системі державно-владних інституцій. Найбільш поширеним є розуміння парламентаризму як системи організації державної влади, для якої характерним є визнання провідної та істотної ролі парламенту.

Термін «парламентаризм» набув поширення тільки в ХІХ ст., але ніколи не використовувався в основних законах. Зазвичай, він вживався в літературі для характеристики існуючого в тогочасній Великій Британії державного ладу. Саме тому йшлося про так званий «золотий вік парламентаризму». Згодом термін набув європейського визнання. Його синонімами стали такі поняття, як: «парламентський режим», «парламентарна або парламентська держава», «парламентарний лад», «парламентська демократія» тощо. Причому йшлося виключно про те, що в теорії права називається парламентарними (парламентськими) формами державного правління. Його природа пов'язується з особливостями організаційних ланок державного устрою, з певним характером взаємовідносин законодавчої та виконавчої влади, атакож із активною роллю та ініціативою парламенту. У ХІХ–ХХ ст. ідея парламентаризму у розумінні багатьох наукових шкіл стала загально визнаною, її поширення почало сприйматися як суспільний прогрес [1, с. 173].

Парламентаризм – широке за змістом поняття, яке охоплює і форму організації державної влади, і конкретний спосіб управління державою, і механізм взаємодії парламенту з інститутами виконавчої та судової гілок влади, і систему взаємодії держави та суспільства [8]. У широкому розумінні поняття парламентаризм – це система представницьких органів влади, де чітко розподілені функції законодавчих і виконавчих органів, де вирішальну роль відіграє парламент як постійно діючий представницький орган.

Українська дослідниця В. Гончар [9, с. 13] обстоює позицію, що англійський парламент вже у ХVІ ст. затвердив основні принципи, які почали брати за основу парламенти інших країн, а саме: 1) законотворчість є функцією виключно парламенту; 2) закон – це акт, який приймався палатами, затверджувався королем і мав найвищу силу серед усіх актів державної влади; 3) парламент мав контрольні повноваження над сферою державного управління (парламент запровадив процедуру імпичменту прем'єр-міністра наприкінці ХVІ ст.); 4) Палата лордів була вищим судом країни; 5) парламент мав право втручатися в зовнішньополітичні справи.

Парламентські засідання відбувалися французькою мовою. Це було зумовлено тим, що після норманського завоювання, яке розпочалося перемогою у 1066 р. Вільгельма Завойовника в битві при Гастінгсі (ця битва відкрила шлях

для встановлення нового державного порядку, в основу якого лягли саксонські та норманські традиції) почалося не просто панування норманів, а й зфранцуження англосаксонської цивілізації. Лише у 1363 р. канцлер відкрив засідання парламенту промовою англійською мовою, проте до початку XVI ст. англійські закони писалися виключно французькою.

Не зважаючи на те, що політична система Великої Британії – одна з найбільш старих у Європі та світі, британці в жодному разі не вважають її досконалою. Тому англійці час від часу здійснюють певну реконструкцію політичної системи. Істотних змін вона зазнала у XIX та на початку XX ст. і отримала дві характерні особливості. По-перше, значно розширилися виборчі права громадян і зрештою введено загальне виборче право; по-друге, поступово обмежилися привілеї Палати лордів на користь Палати громад. Самі британці справедливо називають свій парламент пульсуючим серцем політичного життя країни [10, с. 133]. Можемо зробити висновок, що Англії є що запропонувати своїм партнерам, виходячи із власного історичного розвитку. Ймовірно, звідси типова англійська зарозумілість. Яскравий тому приклад – займенник «я», який в англійській мові завжди пишеться з великої літери «I», одне слово, яке свідчить про англійську гордість, неабияку стриманість і зухвалість.

Тривалий еволюційний шлях зумовив характерну для вищого представницького органу країни наступність. Особливістю «унікального» функціонування британського парламенту є відсутність в державі писаної (кодифікованої) Конституції, тому багато норм парламентського життя, а також взаємини з урядом залишаються урегульованими лише конституційними угодами та правовими звичаями. Тут не існує конституції як єдиного правового акту. Основні засади державного будівництва регулюються декількома нормативними актами і, звичайно ж, традиціями.

Щодо українського досвіду, то він має довгу історію державності, що супроводжувалося розвитком і реформуванням інституту парламентаризму в різних його проявах і формах, а також поступовим вдосконаленням даного органу як у структурному, так і функціональному плані. Ще починаючи із часів Київської Русі, де переважали народні збори (віче), можна говорити про зародження парламентського досвіду. Продовжувався він навіть тоді, коли Україна залежала від інших країн (сейми Польсько-Литовської держави, козацькі ради часів Гетьманщини). Хоча після Люблінської унії (1569 р.) суспільне життя в Україні почало докорінно змінюватися. Впорядкування державного життя України і регламентація діяльності вищих органів влади виписані Конституцією Пилипа Орлика 1710 р., що враховувала досвід Козацької республіки і тогочасні ідеї побудови демократичної держави. На початку XX ст. в суспільно-політичній думці України починає переважати національно-державницький напрям. М. Міхновський є основоположником ідеї національної самостійної України. Започаткування практики парламентаризму в новітній історії стало існування в 1917–1918 рр. Української Центральної

Ради (УЦР) – національного протопарламенту, який пройшов еволюційний шлях від громадського об'єднання до представницького органу українського народу. Її поява та діяльність стали великим кроком консолідації українського народу на шляху до державної незалежності у ХХ ст. в умовах буремних подій Першої світової війни. На жаль, основні принципи Центральної Ради не знайшли логічного розвитку під час Гетьманату та доби Директорії. Шлях до влади через військові перевороты, непослідовні політичні реформи, часто дуже суперечливі одна одній, фактично з ідеологічними розбіжностями, – все це означало протиставлення парламентаризму тодішній політичній еліті. Політика П. Скоропадського характеризувалася переважаючим стилем авторитарного правління державою. В період перших місяців свого існування Директорія також виявляла ознаки авторитарної влади. Її коротке демократичне правління згодом було зосереджено на обмеженому колі осіб, пізніше заміненого взагалі владою однієї людини, щоб уникнути внутрішніх і зовнішніх протиріч.

Певна рецепційність цих процесів зумовила поєднання у сучасній історичній науці нашої держави різних складових – як успадкованих від часів минулого, так і тих, що виникли в різні періоди незалежності України, як на власне українському ґрунті, так і з використанням зарубіжного досвіду. Однією із суттєвих особливостей процесу демократизації в Україні є наявність різних політичних поглядів, плюралізм ідеологій і концепцій.

Природу сучасного українського парламентаризму найбільш доцільно розглядати і вивчати в системі двох векторів, які склалися в науці та здобули назву цивілізаційного і формаційного підходів. Перший підхід означає сприйняття парламенту в якості вагомого надбання світової цивілізації, спадкоємності та розвитку як політичного і культурного феномена; другий – вивчення органів представницької влади у взаємодії та взаємозв'язках з соціальною дійсністю, соціальними інститутами та соціальними явищами. Це зумовлює необхідність загального огляду щодо розвитку і становлення європейського і світового парламентаризму.

Сутність парламенту, його місце й роль у вітчизняній науці мають звужене трактування – їх розглядають як законодавчий механізм. Саме цим визначається роль Верховної Ради в системі державної влади України. Такий погляд сприяє реалізації парламентом інтересів окремих суспільних груп, зокрема й непартійних, що існують наразі, але не враховує синергії соціально-політичної динаміки. Унаслідок цього питання щодо функціонування українського парламенту, висвітлення інших його функцій, окрім законодавчої, мають недостатнє теоретичне обґрунтування. Поза увагою дослідників залишаються важливі аспекти забезпечення реального народного представництва й функціонування парламенту як представницького інституту влади. В сучасній літературі не до кінця вивчено проблематику оформлення парламентської більшості, опозиції та ін. Тож виявляється низка аспектів, суперечностей і зумовлених разом із цим труднощів щодо реалізації принципів

парламентаризму в практиці України, що потребує подальшого дослідження та вивчення [11, с. 102].

Намагання вчених-державознавців різних країн аргументувати збереження і подальше утвердження парламентаризму в сучасному світі знайшло своє втілення в їхніх спробах виділити його різновиди. Необхідно також зазначити, що нерідко ці автори не дають аргументованого обґрунтування цих різновидів, внаслідок чого до цього часу відсутня чітка їхня класифікація.

Україна із досвіду англійського парламентаризму увібрала насамперед колегіальність у вирішенні справ парламенту. У майбутньому парламенту України необхідно запозичити для себе таку практику англійського парламенту, як політична консолідація і зміцнення демократії. Саме остання закладає сходи до побудови правової держави. Консолідація включає в себе те, що парламенту необхідно бути більш злагодженим у своїх рішеннях і представляти волю народу. До сучасних завдань парламенту відносять реконструкцію системи парламентаризму. Адже українська держава стикнулася з такою проблемою, як недовіра народу до парламенту, основна проблема якого полягає у тому, що члени парламенту неможуть дійти консолідації у законодавчій ініціативі, що помітно впливає на соціально-економічне життя.

Таким чином, вже не одне століття в системі правління багатьох країн центральне місце належить інституту парламентаризму. Парламентаризм – не тільки система організації влади, взаємодії держави та суспільства, а й певна ідеологія, яка включає в себе низку демократичних цінностей, серед яких саме парламент має займати провідне місце. У кожній країні парламентаризм демонструє специфіку соціально-історичного розвитку суспільства, практику національно-державного будівництва, досвід правової та політичної культури. Він являє собою систему організації й функціонування влади, як на державному, так і на регіональному рівнях.

Англійський парламент називають матір'ю парламентів світу. Він має довгу історію, існував за часів абсолютизму, пережив ліквідації, але прагнення народу до народовладдя відновлювало його знову. Впродовж століть парламентська система Великої Британії пройшла випробування часом, забезпечила та підтвердила свою політичну стабільність в суспільстві.

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що за довгий період становлення парламентаризму, парламент Великої Британії як конституційно-правовий феномен розвивався, навчаючись на своїх помилках. Завдяки йому країна представляла найбільш вільну в політичному сенсі країну, потужну економічну державу всього західного світу, центр величезної колоніальної імперії, існування якої також забезпечувало стабільність в країні. І сьогодні Туманний Альбїон гармонійно поєднує дві складові: залишається водночас відірваним від Європи й органічно поєднаним зі світом цілому.

Продовжуючи тематику вітчизняної дійсності, варто підтвердити, що на шляху становлення парламентаризму в Україні існує багато невирішених

завдань. Вивчення британського парламентаризму вкрай важливе для українських реалій, які акцентують увагу на становленні незалежної та правової держави. А об'єднати українське суспільство в єдину націю можна лише тоді, якщо буде реалізована споконвічна мрія, – існування єдиної Соборної України.

Список використаних джерел та літератури

1. Гошовська В.А. Парламентаризм. Київ: НАДУ, 2019. 704 с.
2. Кулачинський М.М. Парламентаризм у Великобританії: фактори та перспективи розвитку. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук. 23.00.02. – політичні інститути і процеси. Одеса. 2012. 198 с.
3. Баликіна Л.І. Парламентаризм – система політичної організації держави. *Бюл. Міністерства юстиції України*. 2012. № 2. С. 100–106. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2012_2_15
4. Ботіка Т.С. Англійський джентльмен як джерело для вивчення історії Великої Британії. *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 117 (2). С. 104–106.
5. Яковенко Н.Л. Велика Британія в міжнародних організаціях: навчальний посібник. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. 400 с.
6. Колісниченко А.І. Український парламентаризм: становлення та шляхи розвитку. *Вісник Академії митної служби України*. 2011. № 1(6). с. 25.
7. Бруслик О.Ю. Сучасний стан британського парламентаризму. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2015. Вип. 30. С. 155–166.
8. Соловей А.О., Ботіка Т.С., Кананихіна О.М. Історія, традиційність та досвід британського парламентаризму. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 142 (№ 3). С. 22–25.
9. Гончар В. Становлення парламентаризму: досвід Великобританії для України. *Державне управління та місцеве самоврядування: зб. наук. пр.* 2017. Вип. 3 (34). С. 12–16.
10. Марадик Н.В. Особливості функціонування інституту парламентаризму у Великобританії. *Грані*. 2012. № 8. С. 133–137.
11. Нагаєвський І. Історія української державності ХХ століття. Київ, 1994. 172 с.

References

1. Hoshovska, V.A. (2019). *Parliamentaryzm*. Kyiv: NADU. [In Ukrainian].
2. Kulachynskiy, M.M. (2012). *Parlamentaryzm u Velykobrytanii: faktorytaperspektyvyrozvytku*. Dys. nazbdobuttianauk. stupeniakand. polit. nauk. 23.00.02. – politychniinystutyty i protsesy. Odesa. [In Ukrainian].
3. Balykina, L.I. (2012). *Parlamentaryzm – systema politychnoi orhanizatsii derzhavy. Biul. Ministerstva yustytzii Ukrainy*, 2, pp. 100–106. [Online]. Available from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2012_2_15 [In Ukrainian].
4. Botika, T.S. (2017). *Anhliiskiy dzhentlmen yak dzherelo dlia vyvchennia istorii Velykoi Brytanii. Hileia: naukovyivisnyk*, 117 (2), pp. 104–106. [In Ukrainian].
5. Iakovenko, N.L. (2011). *Velyka Brytaniia v mizhnarodnykh orhanizatsiiah: navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr “Kyivskiy universytet”. [In Ukrainian].
6. Kolisnychenko, A.I. (2011). *Ukrainskyi parlamentaryzm: stanovlennia ta shliakhy rozvytku. Visnyk Akademii mytnoi sluzhby Ukrainy*, 1(6), p. 25. [In Ukrainian].
7. Bruslyk, O.Iu. (2015). *Suchasnyi stan brytanskoho parlamentaryzmu. Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannia*, 30, pp. 155–166. [In Ukrainian].
8. Solovei, A.O., Botika, T.S., Kananykhina, O.M. (2019). *Istoriia, tradytsiinist ta dosvid brytanskoho parlamentaryzmu. Hileia: naukovyivisnyk*, 142, (3), pp. 22–25. [In Ukrainian].
9. Honchar, V. (2017). *Stanovlennia parlamentaryzmu: dosvid Velykobrytanii dlia Ukrainy. Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia: zb. nauk. pr.*, 3(34), pp. 12–16. [In Ukrainian].

10. Maradyk, N.V. (2012). Osoblyvosti funktsionuvannia instytutu parlamentaryzmu u Velykobrytanii. *Hrani*, 8, pp. 133–137. [In Ukrainian].
11. Nahaievskiy, I. (1994). *Istoriia ukrainskoi derzhavnosti XX stolittia*. Kyiv. [In Ukrainian].

Botika T. The Experience of British Parliamentarism and its Innovation in the State-building Process of Ukrainian History.

The process of forming and development of British parliamentarism is depicted in the given article. Besides, the main peculiarities and traditional factors of using its experience in the state-building process and practices of Ukrainian reality are shown. It was established in the context of made research that British parliament is an ideal object for investigating, because, firstly, it is the motherland of parliamentarism, being known of its conservatism, experience and power of traditions; secondly, the process of transformation of the political life happens very active and fast exactly in this country. The main expressions which trace the evolution of British parliamentarism are also viewed in the article. It is proved that British parliamentarism is the efficient historical basis of the political, social, economical and cultural development of the country. It is described not only the phenomenon of British parliamentarism but also its role for the past and nowadays is determined in the article. It is shown that the problem of the development of parliamentarism is one of the most actual in the modern historical and political science. It is connected with the fact that the presence of representative democracy of the modern world in the conditions of globalization institute of parliamentarism. Besides, it is proved that the parliament occupies the central part in the system of the state power of Great Britain during the centuries and has the essential influence on the political climate and development of new consolidating ideas in the British society. The attempts to build the models of parliamentarism in the country, where the main instrument is parliamentary sovereignty reflect the importance of the political process of modernization on the management mechanism in the modern society on the way of forming of the state-building idea. Based on the foregoing, it is considered essential to investigate the specifics on the development of the institute of parliamentarism in Great Britain and to define its innovation concerning the improvement of the state-building process in Ukraine.

Keywords: *Great Britain, Ukraine, Ukrainian culture, parliamentarism, history, the House of Lords, the House of Commons.*

УДК 272/273-423.4:322(73+(47+57))“1939/1945”

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2025-31-4>

Кудінов Д.В.

<https://orcid.org/0000-0002-1516-576X>

Ходун Е.О.

<https://orcid.org/0000-0002-2184-3571>

США ТА РЕЛІГІЙНА СВОБОДА КАТОЛИКІВ У РАДЯНСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Досліджено вплив США на радянську політику релігійної свободи католиків під час Другої світової війни, етапи формування американської політики щодо свободи віросповідання в СРСР. Аналізуються дипломатичні зусилля США, спрямовані на захист прав католиків обох обрядів – латинського та східного – на територіях радянського впливу. Особлива увага приділена ролі Ватикану та громадській думки у США щодо американсько-радянських відносин в релігійному питанні.

Мета дослідження – з'ясувати роль Сполучених Штатів Америки у зміні ставлення радянської влади до Католицької церкви в період Другої світової війни. Методологія. У роботі застосовано міждисциплінарний підхід, що поєднує історичний аналіз, політичний контекст та дипломатичні аспекти. Використання методів історико-порівняльного аналізу, контент-аналізу офіційних документів і дипломатичного листування дозволило проаналізувати політичні рішення радянського уряду і їх наслідки для релігійної свободи католиків. Джерельну базу дослідження становлять архівні документи (зокрема, матеріали радянських спецслужб і американських дипломатичних установ), а також мемуари очевидців подій.

Висновки. Політика СРСР щодо католиків мала стратегічний характер і реалізовувалася шляхом адміністративного тиску, репресій і пропаганди. США, хоча й декларували підтримку релігійної свободи, не змогли суттєво вплинути на внутрішню радянську конфесійну політику. Радянська влада застосовувала диференційований підхід до католиків обох обрядів: римокатоликів піддавали систематичним репресіям, спрямованим на повне знищення, а грекокатоликів примусово інтегрували до Російської православної церкви. Отримані висновки розширюють уявлення про механізми радянської релігійної політики, зокрема щодо обмеження свободи віросповідання, а також про роль США у просуванні релігійної свободи для католиків як складової ширшої стратегії захисту прав віруючих в умовах війни.

Ключові слова: СРСР, Ватикан, Друга світова війна, Католицька церква, релігійна свобода.

Постановка проблеми. Друга світова війна стала не лише військовим протистоянням, а й періодом глибоких трансформацій у внутрішній та зовнішній політиці держав-учасниць. В умовах глобального конфлікту уряди змушені були переглядати свої ідеологічні пріоритети, вибудовувати нові моделі міжнародної взаємодії та балансувати між стратегічними інтересами й власними політичними принципами. Одним із таких суперечливих питань стала релігійна політика Радянського Союзу, яка, залишаючись частиною офіційної антирелігійної доктрини, водночас ставала об'єктом уваги з боку західних союзників.

Формування міжнародних норм у сфері свободи віросповідання значною мірою відбулося тому, що Сполучені Штати Америки, де релігія відігравала важливу роль у суспільному та політичному житті, взяли на себе лідерство у їхньому поширенні. Це, однак, створювало потенційний конфлікт між СРСР та США, оскільки американська адміністрація, що відстоювала ці принципи, не могла ігнорувати питання релігійних утисків у Радянському Союзі, зокрема щодо католицької громади. Необхідність збереження воєнного союзу з Москвою у боротьбі проти нацизму ставила перед Білим домом складне завдання: узгодити стратегічну співпрацю з відстоюванням демократичних цінностей.

Аналіз останніх досліджень. Питання взаємовідносин радянської влади та Католицької церкви в період Другої світової війни є предметом численних наукових досліджень. Основними напрямками вивчення залишаються радянські репресії проти католицької громади та трансформація відносин між Ватиканом і Кремлем. Дослідники, зокрема Е. Бистрицька [1], О. Гудзяк [2], Я. Свіланс [3], Б. Тарковська [4] та Б. Чаплицький [5], у своїх працях детально розкривають репресивну політику СРСР щодо католиків, підкреслюючи систематичний характер переслідувань та їхню жорстокість. Вони дійшли висновку, що радянська влада прагнула повністю знищити католицьку церкву на окупованих територіях, використовуючи для цього широкий спектр репресивних заходів. Натомість, П. Бле [6] та П. Кент [7] у своїх роботах аналізують дипломатичні контакти між Святим Престолом і радянським керівництвом, досліджуючи спроби Ватикану захистити вірян та налагодити діалог з Кремлем. Вони показали, що Ватикан намагався використовувати дипломатичні канали для полегшення становища католиків, але ці зусилля часто нашттовхувалися на непримиренну позицію більшовиків. Водночас вплив офіційного Вашингтона на ситуацію з релігійною свободою католиків у СРСР залишається недостатньо висвітленим у сучасній історіографії.

Мета дослідження – з'ясувати роль Сполучених Штатів Америки у зміні ставлення радянської влади до Католицької церкви в період Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Від моменту свого ствердження радянська влада декларувала принцип релігійної свободи, позиціонуючи себе як інститут, що гарантує право на вільне віросповідання не лише власним громадянам, а й готовий надати притулок іноземцям, які зазнають переслідувань за релігійні переконання [8]. Проте реальна політика СРСР кардинально розходилася із задекларованими принципами. У країні утвердилася агресивна атеїстична доктрина, що супроводжувалася системними утисками релігійних громад, репресіями проти духовенства та вірян, масовими арештами й фізичним знищенням тих хто не вписувався в ідеологічні рамки нового режиму.

Католицька церква, попри свій міжнародний статус і тісні зв'язки із Західною Європою та США, зазнала особливо жорстоких переслідувань.

Причиною цього стали як ідеологічні розбіжності, так і неможливість підпорядкувати католицизм державному контролю. Від XIX ст. Католицька церква послідовно виступала проти соціалістичних і комуністичних учень. У численних енцикліках римських понтифіків, зокрема «Qui pluribus» (1846) [9] та «Quod Apostolici muneris» (1878) [10], комуністична ідеологія засуджувалася як ворожа до християнства та суспільного ладу. Ця позиція посилилася у XX ст., коли комунізм перетворився на впливову політичну силу. Папа Пій XI у енцикліці «Divini Redemptoris» (1937) відкрито назвав більшовизм «найзапеклішим ворогом Церкви» та наголошував, що радянська Москва «веде боротьбу проти християнської цивілізації» [11].

На відміну від Православної церкви, яку радянська влада намагалася контролювати шляхом репресій та внутрішніх реорганізацій, Католицька церква залишалася поза безпосереднім впливом Кремля. Її адміністративний центр – Ватикан – перебував поза юрисдикцією радянської влади, а церковна ієрархія підпорядковувалася Святому Престолові, що унеможливлювало інтеграцію католицького духовенства в радянську політичну систему. Відтак більшовицький режим сприймав Католицьку церкву не лише як непримиренного ідеологічного опонента, а й як потенційну загрозу з боку міжнародної дипломатії.

Окрім фундаментальних ідеологічних та політичних суперечностей, конфлікт Кремля з Католицькою церквою посилювався ситуативними чинниками. Серед них – активна підтримка католиками антикомуністичних рухів у різних країнах, участь католицького духовенства в опозиційних до більшовиків структурах, а також підозри радянських спецслужб щодо їхніх зв'язків із західними державами. Таким чином, латинство сприймалося радянською владою не лише як релігійний інститут, а й як політичний противник. Незалежна позиція та міжнародний авторитет робили його однією з найнебезпечніших для радянського режиму релігійних спільнот.

Одним із перших проявів антирелігійних репресій у Радянській Росії став процес над могильовським митрополитом Едуардом фон Роппом, який відкрито виступав на захист прав католиків на вільне віросповідання. У 1919 р. його засудили до смертної кари за «антирадянську діяльність» [3, р. 230], однак завдяки втручанням Ватикану вирок замінили на депортацію [12, р. 250]. У 1920–1930-х рр. радянська влада заборонила висвячення нових католицьких єпископів, що призвело до поступового згасання церковної ієрархії. Будь-які спроби таємного рукоположення жорстко придушувалися радянськими спецслужбами, а в 1936 р. останній католицький єпископ СРСР Пій-Ежен Неве був змушений залишити країну без можливості повернення [13, р. 381]. Водночас більшість католицьких священників або загинули або опинилися в таборах. У 1917–1939 рр. унаслідок радянських репресій загинуло понад 500 католицьких священнослужителів, з яких понад 200 були страчені [14].

Масштабні релігійні переслідування привернули увагу міжнародної спільноти. 2 лютого 1930 р. Папа Пій XI засудив радянські злочини як «жахливі та святотатські», закликавши до «хрестового походу молитов» [15, р. 89-93].

Особливу стурбованість ситуація переслідування християн викликала у США, де значна частина населення сповідувала католицизм, а принципи релігійної свободи були глибоко вкорінені як у суспільному житті, так і в міжнародній політиці. Жорстокі репресії проти релігійних громад в СРСР стали серйозною перешкодою для встановлення дипломатичних відносин між двома державами. Лише президент США Франклін Делано Рузвельт, який очолив країну у березні 1933 р., виявив зацікавленість у налагодженні дипломатичних контактів із Радянським Союзом. Проте така ініціатива могла спричинити внутрішньополітичну кризу, особливо з боку впливових релігійних спільнот, зокрема католицької ієрархії [16, с. 30]. Відтак американська сторона висунула передумову, без виконання якої визнання СРСР унеможлиблювалося: гарантії свободи совісті та вільного віросповідання [17, р. 229].

Для врегулювання питання на початку листопада 1933 р. до Вашингтона прибула радянська делегація на чолі з народним комісаром закордонних справ Максимом Литвиновим. Враховуючи позицію значної частини американського суспільства, уряд США спочатку наполягав на забезпеченні релігійних прав усіх громадян Радянського Союзу. Однак після напружених переговорів, коли стало очевидно що радянське керівництво не відступить від своєї антирелігійної політики, державний секретар США Корделл Халл, який очолював перемовини, змінив позицію, заявивши, що принаймні очікує гарантій релігійної свободи для американців, які перебуватимуть на території СРСР [18, с. 608].

Пом'якшення вимог американської сторони мало двоякі наслідки. З одного боку, це ніяк не зашкоджувало утискам віруючих у Радянському Союзі, адже вони залишалися беззахисними перед державною репресивною машиною. З іншого боку, американська дипломатія усвідомлювала, що надмірний тиск міг би взагалі зірвати переговори й унеможливити будь-який діалог із радянською стороною. Так чи інакше, обидві сторони чітко визнавали факти дискримінації віруючих у СРСР. Коли стало очевидним, що США не можуть вплинути на ситуацію, а радянська влада не має наміру змінювати свою антирелігійну політику, питання звузилося лише до гарантій релігійної свободи для американських громадян на території СРСР. Це і було закріплено в дипломатичній ноті президента Ф. Рузвельта від 16 листопада 1933 р. [19, с. 646-649].

Однак навіть такі мінімальні поступки не стали перешкодою для подальших переслідувань як радянських католиків, так і католиків-американців, які проживали в СРСР [20, р. 995-996]. Руйнування католицької церковної структури досягло свого апогею напередодні Другої світової війни. Якщо на початку ХХ ст. католицька громада в Російській імперії була вельми помітною,

то до 1939 р. у всьому Радянському Союзі залишилося лише два діючі католицькі храми – костел Святого Людовика в Москві та храм Богоматері Лурдської в Ленінграді. Чисельність священнослужителів скоротилася до 16 осіб [21, с. 27]. Систематичні утиски вірян найчисельнішої конфесії в світі остаточно закріпили за СРСР, який і без цього мав негативну репутацію у цивілізованому світі, образ держави, ворожої до фундаментальних прав і свобод людини.

Після вторгнення Радянського Союзу у Польщу 17 вересня 1939 р. та окупації понад половини її території більшовицький режим негайно розпочав запровадження антирелігійної політики, тотожної тій, що вже діяла в СРСР. Вже 11 жовтня 1939 р. НКВС розпорядився посилити нагляд за католицьким духовенством, створюючи розгалужену систему стеження та доносництва серед парафіян і церковних працівників [22, с. 88]. Паралельно радянська влада розпочала масове закриття храмів, конфіскацію церковного майна та заборону будь-якої релігійної діяльності поза межами культових споруд. Навчання дітей основам віри на окупованих територіях криміналізували, що стало ще одним ударом по релігійній ідентичності місцевого населення.

Репресії проти духовенства набули системного характеру: священників масово заарештовували, відправляли до таборів або страчували. За оцінками польського дослідника П. Шубарчика, у 1939–1941 рр. радянські каральні органи стратили близько 200 католицьких священників; ще понад 100 були депортовані до таборів на півночі СРСР [22, с. 91, 93]. Серед польських військовополонених, розстріляних радянською владою у Катині 1940 р., були щонайменше 31 капелан, з яких 25 – римо-католики [4, с. 13]. Радянські органи безпеки не одразу усвідомили, що частина військовополонених офіцерів насправді була священнослужителями, оскільки вони носили військову форму загального зразка [23, с. 114]. Однак навіть після встановлення їхнього статусу більшовицький режим не проявив жодного милосердя. Попри висновки аналітиків Центрального розвідувального управління США, що радянська влада нібито прагнула уникати надмірного застосування сили [24, р. 24], насправді її методи боротьби з релігією були жорстокими та безкомпромісними. Ватикан розцінив радянську окупацію як один із «найтрагічніших періодів у тисячолітній історії католицької Польщі» [25, р. 4].

Додаймо, що подібну до західноукраїнських теренів політику щодо католицької церкви СРСР впроваджував і на інших окупованих територіях – в Білорусії, Естонії, Латвії та Литві. Так, документи Центрального розвідувального управління США свідчать про масові страти духовенства після захоплення Риги більшовиками [26, р. 5]. Католицький архієпископ Таллінна Едуард Готліб Профїттліх був засуджений до розстрілу, проте помер у таборі ще до виконання вироку [27, р. 125]. Державна пропаганда цілеспрямовано дискредитувала релігію [28, р. 96-97], усі сфери життя католицьких парафій зазнали тотальних утисків: викладання релігії в школах було заборонено,

катехитичні програми ліквідовано, релігійну літературу вилучено. Батькам забороняли хрестити дітей чи брати їх на богослужіння [29, р. 9]. Релігійні громади поставили під жорсткий контроль радянських спецслужб, а будь-яка релігійна діяльність поза державним наглядом оголошувалася нелегальною [30, р. 19-21].

Радикальне нищення релігійної свободи католиків у Польщі та країнах Балтії викликало глибоке обурення в американському суспільстві та політикумі [31, р. 1470; 32, р. 11483]. Однак США, не маючи реальних важелів впливу на Кремль, не могли вжити жодних ефективних заходів для захисту католиків у радянській окупаційній зоні.

З початком Німецько-радянської війни питання релігійної свободи католиків у СРСР набуло нової актуальності. Президент Ф. Д. Рузвельт, переконаний прихильник ідеї конвергенції, розглядав Радянський Союз не лише як стратегічного союзника у війні, а й як державу, на яку можна поступово впливати через поєднання дипломатичного тиску та економічної співпраці. Він вважав, що реальна трансформація більшовицького режиму можлива лише за умови одночасного застосування обох підходів: ізоляція та безкомпромісна конфронтація лише зміцнили б радянську систему, тоді як тиск, поєднаний із допомогою, мав поступово вбудувати СРСР у систему міжнародних норм.

Саме в межах цієї стратегії Рузвельт намагався як покращити міжнародну репутацію СРСР, так і вплинути на реальний стан релігійних свобод у країні. Аби послабити антагонізм американських католиків щодо Радянського Союзу, у вересні 1941 р. Майрон Тейлор, особистий представник президента США у Ватикані, був відправлений з листом до Папи Римського Пія XII із проханням підтримати ідеї Атлантичної хартії. Втім, ключовим було інше питання: американський дипломат намагався переконати Папу розмежувати поняття «комунізм» і «російський народ», аби американське суспільство не сприймало допомогу СРСР саме як підтримку більшовицької ідеології [6, р. 123]. Ватикан був добре обізнаний із реальним становищем католиків у Радянському Союзі, тож Пій XII відмовився публічно висловлюватися на цю тему. Однак завдяки неофіційній, але активній роз'яснювальній роботі серед католицького духовенства США у потрібному Рузвельту сенсі вдалося зменшити опір католицької спільноти [6, р. 123-126], яка була однією з найвпливовіших груп, що критикували співпрацю з більшовицьким режимом. Разом із іншими політичними та стратегічними чинниками це зрештою дозволило включити СРСР до країн-отримувачів допомоги за програмою ленд-лізу.

У 1941 р. Рузвельт здійснював найбільш відчутний дипломатичний тиск на Й. Сталіна, наполягаючи на послабленні репресивної політики щодо релігійних громад [33, с. 9-16]. Хоча президент США не акцентував увагу виключно на питанні католиків, його вимоги щодо загального розширення свободи віросповідання безпосередньо стосувалися й католицької спільноти. Рузвельт

чітко давав зрозуміти, що без реальних змін у ставленні до релігії масштабна американська підтримка у межах ленд-лізу опиниться під загрозою [34, р. 832].

Улітку 1941 р. після підписання угоди між польським урядом у вигнанні та СРСР генерала Владислава Андерса, звільненого з табору, призначили командувачем Польської армії, що формувалася на території Радянського Союзу. Відомий своєю недовірою до радянської влади, Андерс домогся безпрецедентного в радянській практиці дозволу на відновлення інституту військових капеланів у війську [35, с. 34]. Андерс наполягав аби душпастирська опіка в армії здійснювалася відповідно до польського законодавства та Конкордату 1925 року між Польщею і Ватиканом, який гарантував капеланам можливість задовольняти духовні потреби солдатів. Це було принциповим питанням, адже СРСР жорстоко переслідував віруючих, а дозвіл на діяльність капеланів суперечив радянській атеїстичній політиці [36, р. 19-20].

З огляду на зацікавленість Сталіна у взаємодії з Білим домом, а також його залежність від США у певних питаннях і готовність до компромісів, польський уряд у вигнанні прагнув використати цю ситуацію для захисту релігійної свободи католиків у Радянському Союзі. У жовтні 1941 р. польський посол у Вашингтоні Ян Цехановський висловив невдоволення недостатньо рішучою позицією американських представників у Москві, вважаючи що сильніша заява щодо релігійних утисків могла б принести користь [37, с. 1003]. Водночас у Державному департаменті США обговорювали можливість порушення питання становища католицького духовенства перед радянською стороною. Проте підхід залишався обережним і залежав від реакції Кремля [38, р. 1003-1004], що свідчило про прагматизм американської дипломатії. У розпал Другої світової війни Вашингтон намагався балансувати між стратегічними інтересами союзників і захистом фундаментальних прав людини, зокрема свободи віросповідання.

Відновлення діяльності Російської православної церкви (РПЦ) у вересні 1943 р., що ознаменувало зміну конфесійної політики Сталіна, породило сподівання на світоглядні та політичні трансформації більшовиків. Перевірити реальність цих змін Сполучені Штати змогли досить швидко. У вересні 1943 р. держсекретар Корделл Галл офіційно звернувся до радянського уряду з проханням дозволити приїзд американського священника Антоніо Лабержа, який мав приєднатися до католицького капелана Леопольда Брауна, що перебував у СРСР з 1934 р. [39, р. 1211-1212]. Необхідно підкреслити, протягом усього періоду Москва відмовлялася визнати офіційний статус Леопольда Брауна як апостольського адміністратора католиків у СРСР, розглядаючи його виключно як приватну особу [40, р. 1222-1223].

Означена вище ініціатива, окрім пастирської місії, мала стати тестом на відкритість радянської влади до реальної релігійної свободи в контексті заявленого «відродження» церкви. Проте радянська бюрократія вдалася до зволікань. Попри підтримку посольства США в Москві, запит залишався без

відповіді. Лише після численних звернень радянський дипломат Андрій Вишинський пояснив відмову тим, що питання не стосується релігійних свобод, а є суто практичним: чи дійсно о. Браун потребує помічника [41, р. 1215]. Фактично воно залишалося невирішеним до кінця війни. Лише у квітні 1945 р. (через півтора року після початкового запиту) уряд попередньо погодився на приїзд іншого священника на заміну Брауну [42, р. 1125]. Переговори про прибуття нового капелана, які тривали все літо 1945 р. та неодноразово піднімалися на рівні Держдепартаменту [43, р. 1128-1129], були вирішені лише наприкінці року [44, р. 674-675].

Навесні 1944 р. союзники активно готувалися до вирішальної військової операції – висадки в Нормандії. Однією з ключових стратегічних цілей було забезпечення скоординованих дій із Червоною армією, що просувалася на Захід, аби не дозволити німцям зосередити основні сили на західному фронті. У цьому контексті питання польської державності набуло нового значення, адже на територію Польщі вступили радянські війська, фактично закріплюючи контроль СРСР над країною. Це викликало занепокоєння щодо майбутнього польської незалежності, оскільки Москва одночасно просувала створення прокомуністичного уряду, що мав замінити еміграційний уряд у Лондоні. Разом із питанням політичного суверенітету Польщі постало й питання релігійної свободи. Переважно католицька країна тепер опинилася під впливом держави, що проводила політику жорстких обмежень релігійного життя. Якщо раніше проблема переслідування католиків розглядалася виключно в контексті внутрішньої політики СРСР, то тепер вона поширювалася й на територію Польщі, що викликало занепокоєння не лише серед поляків, а й серед західних союзників.

Несподівано ініціатива щодо забезпечення свободи віросповідання в Польщі надійшла від Й. Сталіна. На початку березня 1944 р. він звернувся до президента США Ф. Рузвельта з проханням дозволити двом американським громадянам польського походження – професору Оскару Ланге та католицькому священнику Станіславу Орлеманському – відвідати Москву для переговорів з радянськими високопосадовцями. Обидва мали прорадянські погляди, що відповідало інтересам Кремля [45, р. 1442]. Ця ініціатива викликала занепокоєння у Державному департаменті США. Як зазначив заступник державного секретаря Едвард Стеттініус у меморандумі від 8 березня 1944 р., такі переговори могли мати серйозні політичні наслідки, оскільки Ланге та Орлеманський представляли спотворене бачення польсько-радянського питання, що не відображало позицію американської громадськості [45, р. 1442-1443]. Візит Орлеманського до Москви офіційно мотивувався необхідністю «вивчення становища поляків та польської армії в СРСР» [46]. Проте справжня мета полягала у створенні підконтрольного Кремлю альтернативного польського уряду, що підтверджується відповідними документами Державного департаменту [47, р. 8-9].

Кремль прагнув використати Орлеманського для досягнення трьох цілей: покращення іміджу СРСР серед американських католиків, впливу на польське духовенство, яке переважно підтримувало уряд у вигнанні, та потенційного зближення з Ватиканом [48, р. 845]. Радянські спецслужби мали намір використати візит Орлеманського для з'ясування позиції Ватикану щодо радянської релігійної політики [49, р. 330]. Натомість американський уряд, намагаючись зберегти баланс, не хотів вступати в конфронтацію з СРСР, але водночас не підтримував радянську ініціативу створення маріонеткового польського уряду [50, р. 1402]. Розуміючи політичні та пропагандистські цілі візиту, Рузвельт через посла в Москві повідомив Сталіна, що уряд США не несе відповідальності за дії Ланге та Орлеманського [51, р. 13].

Під час першої зустрічі зі Сталіном 28 квітня 1944 р. Орлеманський заявив про намір впливати на американських поляків, поширюючи прорадянські наративи. Він прагнув схилити польське католицьке духовенство у США до підтримки СРСР, змінюючи таким чином політичну риторику щодо польського питання у Вашингтоні. Сталін, зі свого боку, запевнив, що СРСР не планує переслідувати релігію, пояснюючи минулі епізоди репресій боротьбою з антирадянською діяльністю церковних ієрархів [52, с. 36-42].

Головною темою другої зустрічі, яка відбулась 5 травня 1944 р., стали гарантії релігійної свободи для католиків у Польщі та СРСР, що могло б вплинути на ставлення католицького електорату США, зокрема американських поляків, до радянської політики. Орлеманський наголосив на впливові антирадянськи налаштованої церковної ієрархії на католиків в Америці [53, с. 59]. Відтак священник запропонував Сталіну публічно підтвердити, що Католицька церква не зазнаватиме переслідувань. Той висловив готовність надати гарантії, заявивши, що «ніяких релігійних репресій не повинно бути і не буде» та пообіцяв карати тих, хто порушуватиме право на свободу віросповідання [53, с. 60]. Радянський лідер письмово запевнив, що політика переслідування Католицької церкви вважається «неприпустимою і виключеною», підкресливши свою прихильність до «свободи совісті та свободи віросповідання». Також Сталін висловив бажання співпраці з папою Римським Пієм XII. Документ він підписав власноруч та дозволив Орлеманському оприлюднити його зміст у будь-який час [54].

Після повернення до США Орлеманський передав оригінал письмових обіцянок Сталіна апостольському делегату в США архієпископу Амлето Джованні Чіконьяні [55, р. 1] та оприлюднив їх на прес-конференції, представивши радянського диктатора як захисника свободи віросповідання [56]. Однак Ватикан скептично поставився до цих обіцянок. Представник президента Рузвельта при Святому Престолі М. Тейлор у липні 1944 р. повідомив, що Ватикан не мав ілюзій щодо гарантій релігійної свободи, наданих Сталіним [57, р. 1217-1221]. У Державному секретаріаті Ватикану візит Орлеманського до Москви розглядали як політичний маневр, спрямований на

зміцнення позицій Рузвельта серед американських виборців польського походження та підготовку до анексії Польщі Радянським Союзом [58, р. 30].

Радянські обіцянки релігійної свободи, надані в середині 1940-х рр., мали конкретні політичні цілі. Йшлося про мінімізацію опору на контрольованих територіях, формування сприятливого іміджу країни на міжнародній арені та забезпечення підтримки прокомуністичного режиму в Польщі. Заяви Сталіна мали на меті послабити позиції Ватикану, з яким у цей період посилювалася конфронтація, через негативне ставлення Святого Престолу до післявоєнного врегулювання та побоювання щодо посилення радянського впливу в Східній Європі. Всупереч публічним деклараціям, уряд оголосив католицизм ідеологічним противником та розгорнув масштабну кампанію антирелігійної пропаганди виключно проти цієї конфесії [59, р. 128]. Одночасно, замість проголошеної співпраці, радянське керівництво ініціювало проєкт «московського Ватикану» – спробу створити альтернативний центр впливу на православні та інші християнські спільноти. Основою цієї стратегії стало використання Московської патріархії як інструмента геополітичного контролю, насамперед у Балканському та Східноєвропейському регіонах. Концепція передбачала агресивну антиватиканську риторику та активний наступ на Українську греко-католицьку церкву (УГКЦ) – східну католицьку церкву *sui iuris*, що перебувала в єдності з Римом.

Радянське керівництво усвідомлювало, що підпорядкувати або налагодити співпрацю з католиками латинського обряду в Польщі та країнах Балтії неможливо, а тому обрало стратегію їхньої маргіналізації. Натомість до УГКЦ застосували принципово інший підхід. Спочатку влада не розглядала її негайну ліквідацію як єдиний можливий сценарій. Кремль сподівався поступово трансформувати церкву на лояльну до режиму структуру, яка відповідала б ідеологічним інтересам СРСР [60, с. 156-157].

Очільник УГКЦ митрополит Андрей Шептицький, усвідомлюючи нові політичні реалії, намагався уникати відкритого конфлікту з радянською владою та шукав можливі компроміси. Це тимчасово стримувало Кремль від радикальних дій проти Греко-католицької церкви [61, с. 255]. Однак ситуація кардинально змінилася після смерті Шептицького та приходу 1 листопада 1944 р. на митрополічу кафедру Йосипа Сліпого. На відміну від свого попередника, Сліпий зайняв безкомпромісну позицію, відкидаючи будь-які поступки радянській владі. Відтак в розумінні Сталіна стратегія «радянзації» УГКЦ виявилася безперспективною.

На тлі зростаючого національного руху в Західній Україні та загальної антикатолицької політики Кремль перейшов до репресій. Було ухвалено рішення про ліквідацію церковного проводу УГКЦ та примусове підпорядкування її парафій в Україні та Білорусі Московському патріархату. Цей крок переслідував подвійну мету: по-перше, забезпечити лояльність православної ієрархії як винагороду за її підтримку радянської влади; по-друге,

встановити монопольний контроль над релігійним життям у регіоні, остаточно усунувши вплив Ватикану [62, s. 258-259].

У ніч на 11 квітня 1945 р. під час масштабної операції радянські органи держбезпеки заарештували митрополита Йосипа Сліпого [63, с. 295-297], кількох інших ієрархів УГКЦ [64, с. 468-476] та частину парафіяльного духовенства Львова [64, с. 463-468]. У червні 1945 р. Микита Хрущов у листі до Сталіна звітував про підготовку до остаточного знищення УГКЦ, наголошуючи, що контролювана радянськими спецслужбами «ініціативна група» духовенства має офіційно оформити розрив з Ватиканом [65, р. 465]. Кремль використав підконтрольне духовенство для легітимації переходу УГКЦ до Московського патріархату.

Кульмінацією репресивної політики радянської влади став Львівський собор 8–10 березня 1946 р., який проголосив «возз'єднання» УГКЦ з РПЦ. Відповідно до оцінки сучасного дослідника історії УГКЦ Т. Пшеничного, зазначену подію необхідно розглядати як вияв крайнього цинізму керівництва СРСР у контексті декларованої політики гарантування свободи віросповідання [66, с. 203]. Організований за активної участі НКВС та за підтримки державного апарату, він не мав канонічної легітимності, оскільки відбувся без участі жодного греко-католицького єпископа, адже усі вони на той момент перебували під арештом. Формальне рішення собору про скасування Берестейської унії 1596 року та розрив зв'язків з Апостольським престолом стало юридичним прикриттям для остаточної ліквідації УГКЦ у СРСР. Фактична заборона її діяльності тривала до кінця 1980-х рр., що свідчить про системний характер утисків релігійної свободи католиків у радянській державі.

Арешти проводу УГКЦ збіглися в часі зі смертю президента Ф. Рузвельта 12 квітня 1945 р., що відволікло увагу американської громадськості від подій у СРСР. На завершальному етапі Другої світової війни президент Гаррі Трумен, хоча й займав значно критичнішу позицію щодо комуністичного режиму, ніж його попередник, зосередився передусім на формуванні післявоєнного світового порядку. Збереження хоча б мінімального рівня взаєморозуміння зі Сталіним було важливим елементом цієї стратегії. У такому контексті питання утисків греко-католиків, як і загалом проблема релігійної свободи в СРСР, не стало предметом дипломатичного тиску з боку Вашингтона. Ліквідація УГКЦ відбулася в період зародження холодної війни, коли можливості США впливати на релігійну політику Кремля були фактично відсутні.

Висновки. Дослідження ролі США у питанні релігійної свободи католиків у СРСР під час Другої світової війни дає змогу виокремити кілька ключових аспектів, що визначали підхід Вашингтону до цієї проблематики.

По-перше, попри офіційні декларації Білого дому щодо захисту фундаментальних прав людини, включно з релігійною свободою, реальна політика США у взаєминах із СРСР визначалася передусім геополітичними міркуваннями. Під час війни адміністрація Рузвельта зосереджувалася на

збереженні антигітлерівської коаліції, уникаючи дій, які могли б загострити відносини з Кремлем. Навіть після приходу до влади Г. Трумена, який займав жорсткішу позицію щодо комуністичного режиму, питання утисків католиків у СРСР залишалося другорядним у зовнішньополітичному порядку денному США. У цілому, Вашингтон керувався прагматичним принципом: у тих випадках, коли геополітичні інтереси збігалися з можливістю просування демократичних цінностей, він використовував цю нагоду. Однак якщо стратегічні міркування суперечили принципам прав і свобод, пріоритет завжди надавався реальній політичній вигоді, а не ідеалам.

По-друге, президент Рузвельт сповідував ідею конвергенції, що передбачала поєднання дипломатичного тиску з економічною та військовою підтримкою СРСР. Він вважав, що лише через таку стратегію можна було поступово інтегрувати Радянський Союз у систему міжнародних відносин і пом'якшити його внутрішню політику, зокрема в релігійній сфері. Однак цей підхід не дав очікуваних результатів: радянська влада, отримавши допомогу за програмою ленд-лізу, не зробила жодних реальних поступок у питанні релігійної свободи.

По-третє, зважаючи на значний вплив католицької спільноти у США, адміністрація Рузвельта намагалася нейтралізувати її спротив допомозі СРСР, використовуючи Ватикан як посередника. Однак Святий Престол, добре обізнаний із репресивною політикою Кремля щодо католиків, утримувався від відкритої підтримки такого курсу. Попри відмову папи Пія XII офіційно розмежовувати поняття «комунізму» та «російського народу», з його дозволу вдалося провести роз'яснювальну кампанію серед католицького духовенства США, що зменшило суспільний опір співпраці з СРСР.

По-четверте, після зміни сталінської релігійної політики у вересні 1943 р. становище католицьких громад не зазнало покращення через конфлікт між СРСР та Ватиканом. Попри загальну лібералізацію релігійного життя, католицькі спільноти опинилися під посиленням тиском. Декларовані радянським керівництвом обіцянки щодо забезпечення свободи віросповідання для католиків виявилися інструментом дипломатичної риторики.

У рамках антиватиканської політики, радянська влада застосовувала диференційований підхід до різних гілок Католицької церкви. Оскільки встановити контроль над католиками латинського обряду не вдалось, до них була застосована стратегія маргіналізації. Щодо УГКЦ, первинно розглядалася можливість її трансформації в лояльну до режиму структуру. Однак, у зв'язку з невдачею цього плану, було реалізовано більш радикальний сценарій.

По-п'яте, у 1945–1946 рр. радянська влада реалізувала план знищення УГКЦ. Попри численні свідчення про репресії проти греко-католицького духовенства, Вашингтон не чинив жодного дипломатичного тиску на Кремль. Ліквідація УГКЦ збіглася в часі з завершальним етапом Другої світової війни та початком формування післявоєнного порядку, коли США прагнули зберегти мінімальний рівень співпраці зі Сталіним. З огляду на стрімке погіршення відносин між

США та СРСР після війни та початок холодної війни, можна стверджувати, що Вашингтон просто не мав ефективних механізмів тиску, які могли б змусити Сталіна змінити свою релігійну політику.

Друга світова війна продемонструвала обмежений вплив США на релігійну політику СРСР. Проте, в умовах «Холодної війни», Вашингтон змінив стратегію, включивши питання релігійних утисків до зовнішньополітичного пріоритетів. Хоча геополітика часто домінувала над правами людини, подальші події засвідчили, що послідовна підтримка релігійних свобод є ефективним інструментом міжнародного впливу.

Список використаних джерел та літератури

1. Бистрицька Е. Еволюція політики радянської влади щодо римо-католицької та греко-католицької церков у 1939-1948 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. 2011. № 4. С. 32–41.
2. Гудзяк О. Переслідувані за правду. Українські греко-католики в умовах тоталітарних режимів ХХ ст. Львів: Видавництво УКУ, 2017. 184 с.
3. Svīlāns J., Budže A. Latvijas Romas katoļu priesteri. Rēzekne: Latgales kultūras centra izdevniecība, 2008. 335 p.
4. Kapelani Wojska Polskiego pomordowani na Wschodzie 1940–1941: suplement / ed. by B. Tarkowska. Warszawa: O. W. Zbroja, 2016. 267 p.
5. Чаплицкий Б., Осипова И. Книга памяти: Мартиролог Католической церкви в СССР. Москва: Серебряные нити, 2000. 766 с.
6. Blet P., S.J. Pius XII and the Second World War. According to the Archives of Vatican. Mahwah, New Jersey: Paulist Press, 1999. 304 p.
7. Kent P. Lonely Cold War of Pope Pius XII: The Roman Catholic Church and the Division of Europe, 1943-1950. Montreal: McGill-Queen's University Press, 2002. 358 p.
8. Конституция Российской Социалистической Федеративной Советской Республики. 10.07.1918. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1918.htm#1>
9. Qui pluribus: Encyclica. 1846. URL: <https://www.vatican.va/content/pius-ix/it/documents/enciclica-qui-pluribus-9-novembre-1846.pdf>
10. Quod Apostolici muneris: Encyclica. 1878. URL: https://www.vatican.va/content/leo-xiii/la/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_28121878_quod-apostolici-muneris.pdf
11. Divini Redemptoris: Encyclica. 1937. URL: https://www.vatican.va/content/pius-xi/la/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19370319_divini-redemptoris.pdf
12. Broks J. Katolicisms Latvijā 800 gados, 1186-1986: vēsturisks atskats. Rīga: Rīgas metropolijas kūrīja, 2002. 407 p.
13. Tokareva E. Vatican and Catholics in Russia in 1920-1930: communication problems. *Procedia: Social & Behavioral Sciences*. 2016. № 236. P. 379–384. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.12.060>
14. Чаплицкий Б. Памяти 425 католических священников разных национальностей и обрядов, погибших в тюрьмах, лагерях и ссылках. Ч. I. *Наш край*. 2018. № 53-54. С. 4–75.
15. Ad Emum P.D. Basilium Episcopum Veliternum, S.R.E. Cardinale Pompilj, vice sacra in Urbe Antistitem: de divinis iuribus in ditione Russica dire laesis reparandis. *Acta Apostolica Sedis. Commentarium Officiale. Annus XXII, Volumen XXII*. Romae: Typis Polyglottis Vaticanis, 1930. 652 p. URL: <https://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-22-1930-ocr.pdf>
16. Москва-Вашингтон: политика и дипломатия Кремля, 1921-1941: сборник документов в 3 томах. Т. 3: 1933-1941 / ред. Г. Севостьянов. Москва: Наука, 2009. 780 с.
17. The Memoirs of Cordell Hull. New York: The Macmillan Company, 1948. Vol. 1. 916 p.

18. Телеграмма Народного Комиссара Иностранных Дел СССР в НКВД СССР из Вашингтона 8 ноября 1933 г. *Документы внешней политики СССР. Т. 16: 1 января - 31 декабря 1933 г.* / ред. Министерство иностранных дел СССР. Москва, 1970. 921 с.
19. Письмо народного комиссара иностранных дел СССР президенту США Рузвельту. *Советско-американские отношения. Годы непризнания. 1927-1933* / уклад. Ю. Иванов. Москва, 2002. 824 с.
20. The Ambassador in the Soviet Union (Steinhardt) to the Secretary of State. Moscow, February 17, 1941. *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers, 1941. Vol. 1: General, The Soviet Union* / ed. by G. Noble, E. Perkins, G. Nuernberger. Washington: United States Government Printing Office, 1959. 1024 p.
21. Задворный В., Юдин А. История Католической церкви в России. Краткий очерк. Москва, 1995. 32 с.
22. Szubarczyk P. Czerwona Apokalipsa. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę i jej konsekwencje. Kraków: Prohibita, 2014. 384 p.
23. Kowalska E. Nieśli otuchę innym jeńcom. Kapelani-ofiary Katynia. *Biuletyn IPN*. 2021. №. 4. P. 112–120.
24. Soviet Rule in Eastern Poland, 1939-1941. 23 January 1943. *Central Intelligence Agency's Freedom of Information Act Electronic Reading Room*. URL: <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP08C01297R000500160034-5.pdf>
25. Actes et documents du Saint Siège relatifs à la Seconde guerre mondiale. Vol. 3: Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes: 1939-1945 / ed. by P. Blet. Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 1967. 961 p.
26. Status of Religion in the Soviet Union. Information Report. 14 February 1954. *Central Intelligence Agency. Freedom of Information Act Electronic Reading Room*. URL: <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP81-01030R000100400008-8.pdf>
27. Senn A. The Sovietization of the Baltic States. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 1958. № 317. P. 123–129.
28. Lithuania in 1940-1941: The History of Occupied Lithuania / ed. by A. Anusauskas. Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2015. 592 p.
29. The Lithuanian American Information Center. An Appeal to Fellow Americans On Behalf of the Baltic States by United Organizations of Americans of Lithuanian, Latvian and Estonian Descent. New York, 1944. 54 p.
30. Lietuvių Archyvas. Bolševizmo Metai. I. Antroji Laida / ed. by J. Balčiūnas. Kaunas: Studiu Biuro Leidinys, 1942. 320 p.
31. Senate. Thursday, February 15, 1940. Invasion of Poland. *Congressional Record, Senate. 76th Congress, 3rd Session, vol. 86, part 2*. P. 1467–1510. URL: <https://www.congress.gov/76/crecb/1940/02/15/GPO-CRECB-1940-pt2-v86-6-1.pdf>
32. House of Representatives. Wednesday, September 4, 1940. The Totalitarians. *Congressional Record, House pages. 76th Congress, 3rd Session, vol. 86, part 10*. P. 11411-11519. URL: <https://www.congress.gov/76/crecb/1940/09/04/GPO-CRECB-1940-pt10-v86-14-2.pdf>
33. Ходун Е. Проблема відсутності релігійної свободи в СРСР у відносинах Вашингтона з Москвою на початковому етапі німецько-радянської війни (червень-грудень 1941 р.). *Проблеми всесвітньої історії*. 2024. №2 (26). С. 7-20. DOI: <http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-26-1>
34. Memorandum of Conversation, by the Secretary of State. Washington, September 11, 1941. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1941. Vol. 1: General, the Soviet Union* / ed. by G. Noble, E. Perkins, G. Neuremberger. Washington: United States Government Printing Office, 1959. 1024 p.
35. Ciupka S. Działalność duszpasterska kapelanów w Armii Polskiej w ZSRR w latach 1941–1942. *Polonia*. 2017. № 5-6. P. 23–38.

36. Gula J. Catholic Poles in the USSR during the Second World War. *Religion, State and Society*. 1994. Vol. 22, № 4. P. 9-35.
37. The Ambassador in the Soviet Union (Steinhardt) to the Secretary of State. Moscow, October 6, 1941. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1941. Vol. 1: General, the Soviet Union* / ed. by G. Noble, E. Perkins, G. Neuremberger. Washington: United States Government Printing Office, 1959. 1024 p.
38. Memorandum by the Assistant Chief of the Division of European Affairs (Henderson) to the Assistant Secretary of State (Berle). Washington, November 29, 1941. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1941. Vol. 1: General, the Soviet Union* / ed. by G. Noble, E. Perkins, G. Neuremberger. Washington: United States Government Printing Office, 1959. 1024 p.
39. The Secretary of State to the Ambassador in the Soviet Union (Harriman). Washington, February 1, 1944. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1944. Vol. 4: Europe* / ed. by E. Perkins. Washington: United States Government Printing Office, 1966. 1473 p.
40. The Chargé in the Soviet Union (Kennan) to the Secretary of State. Moscow, November 20, 1944. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1944. Vol. 4: Europe* / ed. by E. Perkins. Washington: United States Government Printing Office, 1966. 1473 p.
41. The Chargé in the Soviet Union (Hamilton) to the Secretary of State. Moscow, May 26, 1944. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1944. Vol. 4: Europe* / ed. by E. Perkins. Washington: United States Government Printing Office, 1966. 1473 p.
42. Memorandum by the Ambassador to the Soviet Union (Harriman), Temporarily in Washington, to the Secretary of State. Washington, April 21, 1945. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1945. Vol. 5: Europe* / ed. by E. Perkins, S. Gleason. Washington: United States Government Printing Office, 1969. 1349 p.
43. The Secretary of State to the Ambassador in the Soviet Union (Harriman) Washington, July 3, 1945. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1945. Vol. 5: Europe* / ed. by E. Perkins, S. Gleason. Washington: United States Government Printing Office, 1969. 1349 p.
44. The Chargé in the Soviet Union (Kennan) to the Secretary of State. Restricted No. 2361. Moscow, January 12, 1946. *Foreign Relations of the United States, 1946. Vol. 6: Eastern Europe, the Soviet Union* / ed. by S. Gleason. Washington: United States Government Printing Office, 1969. 993 p.
45. Hull C. The Memoirs of Cordell Hull. New York: The Macmillan Company, 1948. Vol. 2. 1804 p.
46. Прием И.В. Сталиным приехавшего из Америки Станислава Орлеманьского. *Правда*. 1944. 29 апреля. С. 1. URL: <https://www.prlib.ru/item/359304>
47. Stettinius E. R., Jr. Roosevelt and the Russians: The Yalta Conference. New York: Doubleday & Company Inc., 1949. 367 p.
48. Werth A. Russia at War, 1941-1945. New York: E.P. Dutton, 1964. 1100 p.
49. Benson R., Phillips C. History of Venona. Volume II. KGB. 1995. *U.S. Department of Defense*. Doc ID: 6857247. URL: https://media.defense.gov/2024/Sep/20/2003550776/-1/-1/0/DOCID_4322087_SEALED_OK.PDF
50. Memorandum by the Under Secretary of State (Stettinius) to President Roosevelt. Washington, March 8, 1944. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1944. Vol. 3: The British Commonwealth and Europe* / ed. by E. Perkins. Washington: United States Government Printing Office, 1965. 1478 p.
51. Stettinius E. R., Jr. No Distribution. 3 March 1944. *Franklin D. Roosevelt Presidential Library & Museum*. Franklin D. Roosevelt, Papers as President: The President's Secretary File (PSF), 1933-1945. Series 3: Diplomatic Correspondence. Box 48. URL: http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/psf/psfa0459.pdf

52. Запись беседы И.В. Сталина с ксендзом Ст. Орлеманьским о настроениях польской общественности в США по отношению к СССР. *Москва, 28 апреля 1944 г. Восточная Европа в документах российских архивов 1944–1953 гг. Том 1: 1944–1948 гг.* / ред. Г. Мурашко. Москва: Сибирский хронограф, 1997. 986 с.
53. Запись беседы И.В. Сталина и В.М. Молотова с ксендзом С. Орлеманьским, 4 мая 1944 г. *Советский фактор в Восточной Европе. 1944–1953 гг. В двух томах. Т. 1: 1944–1948 гг.* / ред. Т. Волокитина. Москва: РОССПЭН, 1999. 687 с.
54. Заявление Станислава Орлеманьского на пресс-конференции. *Комсомольская правда*. 1944. 14мая. С. 4. URL: <https://electro.nekrasovka.ru/books/6151627/pages/4>
55. Poole D. Memorandum of Conversations with the Rev. Stanislaus Orlemanski (and incidentally the Rev. George A. Shea, Chancellor of the Diocese) at Springfield, Massachusetts, 15 and 16 May 1944. *Wilson Center Digital Archive*. Library of Congress. Manuscript Division. W. Averell Harriman Papers. Container 172. Record ID 209830. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/209830>
56. Rev. Orlemanski Says Stalin Favor Freedom of Worship. *The Michigan Daily*. 1944. 13 May. P. 4. URL: <https://digital.bentley.umich.edu/midaily/mdp.39015071756147/348>
57. Mr. Myron C. Taylor, Personal Representative of President Roosevelt to Pope Pius XII, to the President. Rome, July 17, 1944. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1944. Vol. 4: Europe* / ed. by E. Perkins. Washington: United States Government Printing Office, 1966. 1473 p.
58. Fejérdy A. Intransigent anti-communism and/or pragmatic diplomacy? Pius XII's Eastern policy between world war and cold war. *Anuario de Historia de la Iglesia*. 2024. № 33. P. 19-47. URL: <https://doi.org/10.15581/007.33.004>
59. *The Soviet Cultural Scene 1956–1957* / ed. by W. Laqueur, G. Lichtheim. London: Atlantic Book Publishing Co. Ltd., 1958. 300 p.
60. Синицын Ф. Советская нация и война: национальный вопрос в СССР, 1933–1945. Москва: Центрполиграф, 2018. 542 с.
61. Петрушко В. Греко-католическая Церковь и Советское государство в 1944–1945 годах. *Вестник церковной истории*. 2008. № 2. С. 249–268.
62. Stehle H. *Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975*. München: R. Piper & Co. Verlag, 1975, 487 s.
63. Сердюк Н. Справа ієрархів УГКЦ (1945 р.): документи і матеріали. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2003, №1 (20). С. 287–354.
64. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / ред. В. Сергійчук. Київ, 2006. 920 с.
65. Memorandum from Khrushchev to Stalin, June 14, 1945. *Revelations From the Russian Archives* / ed. D. Koenker, R. Bachman. Washington: Library of Congress, 1997. 808 p.
66. Пшеничний Т. Українська греко-католицька церква (1939–1991 рр.): історіографія: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Київ, 2019. 436 с.

References

1. Bystrytska, E. (2011). *Evolutsiia polityky radianskoi vlady shchodo rymo-katolytskoi ta hreko-katolytskoi tserkov u 1939–1948 rr. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Serii: Istorychne relihiieznavstvo*. (4), 32–41. [In Ukrainian].
2. Hudziak, O. (2017). *Peresliduvani za pravdu. Ukrainski hreko-katolyky v umovakh totalitarnykh rezhymiv XX st*. Lviv: Vydavnytstvo UKU. [In Ukrainian].
3. Svilāns, J., Budže, A., (2008). *Latvijas Romas katoļu priesteri*. Rēzekne: Latgales kultūras centra izdevniecība. [In Latvian].
4. Tarkowska, B. (ed.), (2016). *Kapelani Wojska Polskiego pomordowani na Wschodzie 1940–1941: suplement*. Warszawa: O. W. Zbroja. [In Polish].

5. Chaplitskii, B., Osipova, I. (2000). *Kniga pamyati: Martirolog Katolicheskoi tserkvi v SSSR*. Moskva: Serebryanie niti. [In Russian].
6. Blet, P. (1999). *Pius XII and the Second World War. According to the Archives of Vatican*. Mahwah, New Jersey: Paulist Press. [In English].
7. Kent, P. (2002). *Lonely Cold War of Pope Pius XII: The Roman Catholic Church and the Division of Europe, 1943-1950*. Montreal: McGill-Queen's University Press. [In English].
8. *Konstitutsiya Rossiiskoi Sotsialisticheskoi Federativnoi Sovetskoi Respubliki* (1918, 10 July). [Online]. Available from: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1918.htm#1> [In Russian].
9. *Qui pluribus*, (1846), Encyclica. [Online]. Available from: <https://www.vatican.va/content/pius-ix/it/documents/enciclica-qui-pluribus-9-novembre-1846.pdf> [In Latin].
10. *Quod Apostolici muneris*, (1878), Encyclica. [Online]. Available from: https://www.vatican.va/content/leo-xiii/la/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_28121878_quod-apostolici-muneris.pdf [In Latin].
11. *Divini Redemptoris*, (1937), Encyclica. [Online]. Available from: https://www.vatican.va/content/pius-xi/la/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19370319_divini-redemptoris.pdf [In Latin].
12. Broks, J. (2002). *Katolicisms Latvijā 800 gadus, 1186-1986: vēsturisks atskats*. Rīga: Rīgas metropolijas kūrīja. [In Latvian].
13. Tokareva, E. (2016). Vatican and Catholics in Russia in 1920-1930: communication problems. *Procedia: Social & Behavioral Sciences*. (236), 379–384. [Online]. Available from: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.12.060> [In English].
14. Chaplitskii, B. (2018). Pamyati 425 katolicheskikh svyashchennikov raznykh natsionalnostei i obryadov, pogibshikh v tyurmakh, lageryakh i ssilkakh. Ch. I. *Nash kraj*. (53-54), 4–75. [In Russian].
15. Ad Emum P.D. Basilium Episcopum Veliternum, S.R.E. Cardinale Pompilj, vice sacra in Urbe Antistitem: de divinis iuribus in ditone Russica dire laesis reparandis, (1930). In: *Acta Apostolica Sedis. Commentarium Officiale. Annus XXII, Volumen XXII*. Romae: Typis Polyglottis Vaticanis. [Online]. Available from: <https://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-22-1930-ocr.pdf> [In Latin].
16. Sevostyanov, G. (ed.), (2009). *Moskva-Vashington: politika i diplomatiya Kremlya, 1921-1941: sbornik dokumentov v 3 tomakh*. Moskva: Nauka. T. 3 1933-1941. [In Russian].
17. *The Memoirs of Cordell Hull*, (1948). New York: The Macmillan Company. Vol. 1. [In English].
18. Telegramma Narodnogo Komissara Inostrannikh Del SSSR v NKID SSSR iz Vashingtona 8 noyabrya 1933 g., (1970). In: Ministerstvo inostrannikh del SSSR, ed. *Dokumenti vneshnei politiki SSSR. T. 16: 1 yanvarya - 31 dekabrya 1933 g.* Moskva. [In Russian].
19. Pismo narodnogo komissara inostrannikh del SSSR prezidentu SShA Ruzveltu, (2002). In: Yu. Ivanov, arrang. *Sovetsko-amerikanskije otnosheniya. Godi nepriznaniya. 1927-1933*. Moskva. [In Russian].
20. The Ambassador in the Soviet Union (Steinhardt) to the Secretary of State. Moscow, February 17, 1941, (1959). In: G. Noble, E. Perkins, G. Nuernberger, ed. *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers, 1941. Vol. 1: General, the Soviet Union*. Washington: United States Government Printing Office. [In English].
21. Zadvornii, V., Yudin, A. (1995). *Istoriya Katolicheskoi tserkvi v Rossii. Kratkii ocherk*. Moskva. [In Russian].
22. Szubarczyk, P. (2014). *Czerwona Apokalipsa. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę i jej konsekwencje*. Kraków: Prohibita. [In Polish].
23. Kowalska, E. (2021). Nieśli otuchę innym jeńcom. Kapelani-ofiary Katynia. *Biuletyn IPN*. (4), 112–120. [In Polish].
24. *Soviet Rule in Eastern Poland, 1939-1941*, (1943). Central Intelligence Agency's Freedom of Information Act Electronic Reading Room. [Online]. Available from: <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP08C01297R000500160034-5.pdf> [In English].

25. Blet, P. (ed.), (1967). *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la Seconde guerre mondiale. Vol. 3: Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes: 1939-1945*. Vaticano: Libreria Editrice Vaticana. [In French].
26. *Status of Religion in the Soviet Union. Information Report*, (1954). Central Intelligence Agency. Freedom of Information Act Electronic Reading Room. [Online]. Available from: <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP81-01030R000100400008-8.pdf> [In English].
27. Senn, A. (1958). The Sovietization of the Baltic States. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. (317), 123–129. [In English].
28. Anusauskas, A., (ed.), (2015). *Lithuania in 1940-1941: The History of Occupied Lithuania*. Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania. [In English].
29. *The Lithuanian American Information Center. An Appeal to Fellow Americans On Behalf of the Baltic States by United Organizations of Americans of Lithuanian, Latvian and Estonian Descent*, (1944). New York. [In English].
30. Balčiūnas, J. (ed.), (1942). *Lietuvių Archyvas. Bolševizmo Metai. I. Antroji Laida*. Kaunas: Studiu Biuro Leidinys. [In Lithuanian].
31. Invasion of Poland, (1940). *Congressional Record, Senate. 76th Congress, 3rd Session*. 86(3), 1467–1510. [Online]. Available from: <https://www.congress.gov/76/crecb/1940/02/15/GPO-CRECB-1940-pt2-v86-6-1.pdf> [In English].
32. The Totalitarians, (1940). *Congressional Record, House pages. 76th Congress, 3rd Session*. 86(10), 11411-11519. [Online]. Available from: <https://www.congress.gov/76/crecb/1940/09/04/GPO-CRECB-1940-pt10-v86-14-2.pdf> [In English].
33. Khodun, E. (2024). Problema vidсутnosti relihiinoi svobody v SRSR u vidnosynakh Vashynhtona z Moskvoiu na pochatkovomu etapi nimetsko-radianskoi viiny (cherven-hruden 1941 r.). *Problemy vsesvitnoi istorii*. 2(26), 7–20. [Online]. Available from: <http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-26-1> [In Ukrainian].
34. Memorandum of Conversation, by the Secretary of State. Washington, September 11, 1941, (1959). In: Noble, G., Perkins, E., Neuremberger G., ed. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1941. Vol. 1: General, the Soviet Union*. Washington: United States Government Printing Office. [In English].
35. Ciupka, S. (2017). Działalność duszpasterska kapelanów w Armii Polskiej w ZSRR w latach 1941–1942. *Polonia*. (5-6), 23–38. [In Polish].
36. Gula, J. (1994). Catholic Poles in the USSR during the Second World War. *Religion, State and Society*. 22(4), 9-35. [In English].
37. The Ambassador in the Soviet Union (Steinhardt) to the Secretary of State. Moscow, October 6, 1941, (1959). In: Noble, G., Perkins, E., Neuremberger, G., ed. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1941. Vol. 1: General, the Soviet Union*. Washington: United States Government Printing Office. [In English].
38. Memorandum by the Assistant Chief of the Division of European Affairs (Henderson) to the Assistant Secretary of State (Berle). Washington, November 29, 1941, (1959). In: Noble, G., Perkins, E., Neuremberger, G., ed. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1941. Vol. 1: General, the Soviet Union*. Washington: United States Government Printing Office. [In English].
39. The Secretary of State to the Ambassador in the Soviet Union (Harriman). Washington, February 1, 1944, (1966). In: Perkins, E., ed. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1944. Vol. 4: Europe*. Washington: United States Government Printing Office. [In English].
40. The Chargé in the Soviet Union (Kennan) to the Secretary of State. Moscow, November 20, 1944, (1966). In: Perkins, E., ed. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1944. Vol. 4: Europe*. Washington: United States Government Printing Office. [In English].

41. The Chargé in the Soviet Union (Hamilton) to the Secretary of State. Moscow, May 26, 1944, (1966). In: Perkins, E., ed. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1944. Vol. 4: Europe*. Washington: United States Government Printing Office. [In English].
42. Memorandum by the Ambassador to the Soviet Union (Harriman), Temporarily in Washington, to the Secretary of State. Washington, April 21, 1945, (1969). In: Perkins, E., Gleason, S., ed. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1945. Vol. 5: Europe*. Washington: United States Government Printing Office. [In English].
43. The Secretary of State to the Ambassador in the Soviet Union (Harriman) Washington, July 3, 1945, (1969). In: Perkins, E., Gleason, S., ed. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1945. Vol. 5: Europe*. Washington: United States Government Printing Office. [In English].
44. The Chargé in the Soviet Union (Kennan) to the Secretary of State. Restricted No. 2361. Moscow, January 12, 1946, (1969). In: Gleason, S., ed. *Foreign Relations of the United States, 1946. Vol. 6: Eastern Europe, the Soviet Union*. Washington: United States Government Printing Office. [In English].
45. Hull, C. (1948). *The Memoirs of Cordell Hull. Vol. 2*. New York: The Macmillan Company. [In English].
46. Priem I.V. Stalinym prikhavshego iz Ameriki Stanislava Orlemanskogo, (1944). *Pravda*. 29 April. P. 1. [Online]. Available from: <https://www.prlib.ru/item/359304> [In Russian].
47. Stettinius, E., Jr. (1949). *Roosevelt and the Russians: The Yalta Conference*. New York: Doubleday & Company Inc. [In English].
48. Werth, A. (1964). *Russia at War, 1941-1945*. New York: E.P. Dutton. [In English].
49. Benson, R. та Phillips, C. (1995). *History of Venona. Volume II. KGB*. Doc ID: 6857247. U.S. Department of Defense. [Online]. Available from: https://media.defense.gov/2024/Sep/20/2003550776/-1/-1/0/DOCID_4322087_SEALED_OK.PDF [In English].
50. Memorandum by the Under Secretary of State (Stettinius) to President Roosevelt. Washington, March 8, 1944, (1965). In: Perkins, E., ed. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1944. Vol. 3: The British Commonwealth and Europe*. Washington: United States Government Printing Office. [In English].
51. Stettinius, E. Jr. (1944). *No Distribution*. Franklin D. Roosevelt, Papers as President: The President's Secretary File (PSF), 1933-1945, Series 3: Diplomatic Correspondence, Box 48. Franklin D. Roosevelt Presidential Library & Museum. [Online]. Available from: http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/psf/psfa0459.pdf [In English].
52. Zapis besedi I.V. Stalina s ksendzom St. Orlemanskim o nastroeniyakh polskoi obshchestvennosti v SShA po otnosheniyu k SSSR. Moskva, 28 aprelya 1944 g., (1997). In: G. Murashko, ped. *Vostochnaya Yevropa v dokumentakh rossiiskikh arkhivov 1944-1953 gg. Tom 1: 1944-1948 gg.* Moskva: Sibirskii khronograf. [In Russian].
53. Zapis besedi I.V. Stalina i V.M. Molotova s ksendzom S. Orlemanskim, 4 maya 1944 g., (1999). In: T. Volokitina, ed. *Sovetskii faktor v Vostochnoi Yevrope. 1944-1953 gg. V dvukh tomakh. T. 1: 1944-1948 gg.* Moskva: ROSSPEN. [In Russian].
54. Zayavlenie Stanislava Orlemanskogo na press-konferentsii, (1944). *Komsomolskaya pravda*. 14 May. p. 4. [Online]. Available from: <https://electro.nekrasovka.ru/books/6151627/pages/4> [In Russian].
55. Poole, D. (1944). *Memorandum of Conversations with the Rev. Stanislaus Orlemanski (and incidentally the Rev. George A. Shea, Chancellor of the Diocese) at Springfield, Massachusetts, 15 and 16 May 1944*. Library of Congress, Manuscript Division, W. Averell Harriman Papers, Container 172, Record ID 209830. Wilson Center Digital Archive. [Online]. Available from: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/209830> [In English].

56. Rev. Orlemanski Says Stalin Favor Freedom of Worship, (1944). *The Michigan Daily*. 13 May. p. 4. [Online]. Available from: <https://digital.bentley.umich.edu/midaily/mdp.39015071756147/348> [In English].
57. Mr. Myron C. Taylor, Personal Representative of President Roosevelt to Pope Pius XII, to the President. Rome, July 17, 1944, (1966). In: Perkins, E., ed. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1944. Vol. 4: Europe*. Washington: United States Government Printing Office. [In English].
58. Fejérdy, A. (2024). Intransigent anti-communism and/or pragmatic diplomacy? Pius XII's Eastern policy between world war and cold war. *Anuario de Historia de la Iglesia*. (22), 19–47. [Online]. Available from: <http://dx.doi.org/10.15581/007.33.004> [In English].
59. Laqueur, W., Lichtheim, G. (ed.), (1958). *The Soviet Cultural Scene 1956-1957*. London: Atlantic Book Publishing Co. Ltd. [In English].
60. Sinitsin, F. (2018). *Sovetskaya natsiya i voyna: natsionalnii vopros v SSSR, 1933-1945*. Moskva: Tsentropoligraf. [In Russian].
61. Petrushko, V. (2008). Greko-katolicheskaya Tserkov i Sovetskoe gosudarstvo v 1944-1945 godakh. *Vestnik tserkovnoi istorii*. (2), 249–268. [In Russian].
62. Stehle, H. (1975). *Die Ostpolitik des Vatikans 1917-1975*. München: R. Piper & Co. Verlag. [In German].
63. Serdiuk, N. (2003). Sprava iierarkhiv UHKTs (1945 r.): dokumenty i materialy. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB*. 1(20), 287–354. [In Ukrainian].
64. Serhiichuk, V. (ed.), (2006). *Likvidatsiia UHKTs (1939-1946). Dokumenty radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky*. Kyiv. [In Ukrainian].
65. Memorandum from Khrushchev to Stalin, June 14, 1945, (1997). In: Koenker, D., Bachman, R., ed. *Revelations from the Russian Archives*. Washington: Library of Congress. [In English].
66. Pshenychnyi, T. (2019). *Ukrainska hreko-katolytska tserkva (1939-1991 rr.): istoriohrafiiia*. Doctoral dissertation. [In Ukrainian].

Kudinov D., Khodun E. The USA and the Religious Freedom of Catholics in Soviet Policy during the Second World War.

This article examines the influence of the United States on Soviet policy concerning the religious freedom of Catholics during the Second World War, as well as the stages of the formation of American policy on religious liberty within the USSR. The study analyzes U.S. diplomatic efforts aimed at protecting the rights of Catholics of both rites – Latin and Eastern – in territories under Soviet control. Special attention is given to the role of the Vatican and public opinion in the United States in shaping American-Soviet relations on religious issues.

The objective of this study is to determine the extent to which the United States influenced Soviet policy toward the Catholic Church during the war. The article adopts an interdisciplinary methodology that integrates historical analysis with political and diplomatic perspectives. The use of historical-comparative methods, content analysis of official documents, and the examination of diplomatic correspondence enables a comprehensive assessment of Soviet governmental decisions and their implications for religious freedom. The research is grounded in archival sources, including materials from Soviet security agencies and U.S. diplomatic institutions, as well as memoirs of eyewitnesses.

Soviet policy toward Catholics was strategic in nature, implemented through administrative pressure, repression, and propaganda. While the United States publicly advocated for religious freedom, it failed to exert significant influence over Soviet internal religious policies. The Soviet government employed a differentiated approach toward Catholics of both rites: Roman Catholics were subjected to systematic repression aimed at their complete elimination, whereas Greek Catholics were forcibly integrated into the Russian Orthodox Church. These findings contribute to a deeper understanding of Soviet mechanisms for restricting religious freedom and highlight the role of the United States in advocating for the rights of Catholics within the broader context of wartime diplomacy and human rights.

Keywords: USSR, Vatican, World War II, Catholic Church, religious freedom.

УДК 94(323.12:430)

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2025-31-5>

Стельмах С.П.

<https://orcid.org/0000-0002-0795-8356>

«ІНША НІМЕЧЧИНА»? АНТИСЕМІТИЗМ І АНТИСІОНІЗМ В НІМЕЦЬКІЙ ДЕМОКРАТИЧНІЙ РЕСПУБЛІЦІ (1949-1990 РР.)

У статті розглянуто питання про наявність в НДР антисемітизму, яке і досі залишається дискусійним для сучасної німецької історіографії, а також становлення антисіонізму, як державної політики НДР щодо Ізраїлю і проарабської політики комуністичного керівництва, яке стало наслідком ідеологічних установок «боротьби з імперіалістичним злом», яким для комуністичного керівництва НДР виступав Ізраїль.

Зроблено висновок, що в ідеологічному плані керівництво СЄПН спиралось на «асиміляційні» концепції Комуністичного Інтернаціоналу у вирішенні єврейського питання: євреї повинні були асимілюватися в комуністичному русі, незалежно від їхніх соціокультурних обставин, шляхом відмови від єврейської ідентичності. У рамках цього руху вони мали боротися за безкласове суспільство, в якому антисемітизм був би позбавлений будь-якого підґрунтя.

Укорінений в німецькому суспільстві з ХІХ ст. антисемітизм призвів до того, що ворожість до євреїв у НДР мала різні грані: по-перше, антисемітизм у державних органах; по-друге, витіснення з суспільної пам'яті єврейських жертв націонал-соціалізму; по-третє, підтримка антисемітських палестинських терористів органами державної безпеки; по-четверте, побутовий (латентний) антисемітизм. Каталізатором повсякденних проявів антисемітизму стало посилення антипольських і антирадянських настроїв, яке проектувалося на всіх біженців зі сходу і публічне обговорення питання про реституцію єврейської власності періоду «Третього райху».

Перетворення Ізраїлю на «зряддя імперіалізму» в ідеологічній схемі СЄПН поєднувалося із запереченням провини за злочини націонал-соціалізму, оскільки «прописаний антифашизм» перекладав цю відповідальність на ФРН. Таким чином латентний антисемітизм переростав в державний антисіонізм, який почав проявлятися в пропаганді під час арабо-ізраїльської війни 1967 р.

Ключові слова: антисемітизм, антисіонізм, антифашизм, антиімперіалізм, Голокост, НДР, Ізраїль, націонал-соціалізм.

Вступ. Створена у жовтні 1949 р. в Радянській окупаційній зоні НДР з самого початку розглядалась її засновниками як антифашистська альтернатива, створеної у травні того ж року в західних окупаційних зонах ФРН. Фундаментальною засновницькою ідеологемою «іншої Німеччини» виступала соціалістична ідея безкласового суспільства, з відсутністю ксенофобії, буржуазного націоналізму і антисемітизму. Саме останнє стало предметом дискусій в німецькій історіографії після об'єднання Німеччини у 1990 р. Оскільки кількість євреїв, які вижили після Голокосту і залишилися в НДР, або ж тих, які повернулися з еміграції, була нечисельною, а історична політика правлячої СЄПН декларувала антифашизм як світоглядну парадигму, то в цілому становище єврейського населення було значно кращим, ніж в інших країнах соціалістичного Східного блоку. До того ж, НДР значно менше

зачепили антисемейські кампанії, спровоковані сталінськими політичними чистками початку 1950-х років. Але тому, що побутовий антисемейтизм не був остаточно ліквідований, а окремі утиски єврейської спільноти були присутні протягом всього періоду існування НДР, то серед дослідників ширилась формула про «антисемейтизм без євреїв». Водночас, більшість науковців майже однотайні в думці, що НДР була «антисемейською», оскільки не тільки виступала у фарватері антиізраїльської політики СРСР, але й проводила самостійну зовнішню політику щодо арабських країн, намагаючись підірвати монополію ФРН у представленні інтересів всіх німців колишнього нацистського Райху відповідно до західнонімецької «доктрини Гальштайна».

Історіографія. За авторитетним твердженням Г. Ульріха академічне дослідження антисемейтизму та Голокосту у ФРН розпочалося лише після відомої «дискусії істориків» 1986-1987 рр. і ґрунтувалося на накопиченій документальній базі судових процесів над воєнними злочинцями 1960-х років. Натомість «протягом десятиліть східнонімецькі історики інтерпретували Голокост не як результат вбивчої стратегії, мотивованої расизмом і зосередженої на євреях, а як результат іншої мети, яка лише опосередковано була спрямована на євреїв» [1, р. 29]. Як результат насамперед виділимо дві новітні узагальнюючі праці про історію антисемейтизму в Німеччині В. Бергманна, книга якого у популярному форматі вже витримала 6 видань [2], і фундаментальну книгу П. Лонгеріха, де історія антисемейтизму в Німеччині викладена з епохи Просвітництва [3]. Зрозуміло, що в цих узагальнюючих працях питання антисемейтизму і антисемейтизму в НДР розглядалися дещо фрагментарно. Після 1990 р. теми антисемейтизму та Голокосту під впливом інтернаціоналізації та відкриття архівів Східної Європи перетворились на окрему академічну дисципліну, в рамках якої виділилась і тема про антисемейтизм в НДР, яка навіть отримала і перше історіографічне опрацювання [4] та публікації раніше таємних документів [5]. Тривалий час антисемейтизм відігравав лише підпорядковану роль у публічних дебатах про НДР, а також в академічних дослідженнях режиму СЄПН. Нечисленні дискусії на цю тему переважно критикували державну ідеологію НДР, марксизм-ленінізм, впроваджуваний СРСР, і пов'язаний з ним, антисемейтизм. Оскільки історіографія теми про антисемейтизм і антисемейтизм в НДР потребує окремого історіографічного дослідження, то в рамках цієї статті виділимо лише дві протилежні історіографічні тенденції. Перша з них зосереджується на антисемейтизмі і антисемейтизмі правлячої СЄПН, замовчуванні злочинів Голокосту в історичній політиці НДР, висвітленні конкретних проявів антисемейтизму в повсякденному житті соціалістичної республіки на основі документів колишнього Міністерства державної безпеки (МДБ) тощо. Вона представлена фундаментальними дослідженнями Г. Вайбеля [6; 7], М. Кесслера [8], К. Гартевіг [9], Т. Гаурі [10], Г. Ляйде [11], А. Тіле [12; 13] та ін. Друга тенденція виступає проти надмірної критики проявів антисемейтизму в НДР,

підкреслює особливе становище євреїв в східнонімецькому суспільстві як жертв фашизму в антифашистській політиці країни, роль Голокосту в літературі і візуальному мистецтві, в публічному та суспільному дискурсі. Вона є найбільш помітною за межами академічної історіографії і представлена у публікаціях Г. Бергера [14], Д. Дан [15], К. Петцольд [16] та ін. Разом з тим, ключовою особливістю сучасної історіографічної парадигми як у вивченні Голокосту, так і антисемітизму та антисіонізму в НДР, є інтернаціоналізація цієї субдисципліни історії сучасності [17].

Завдання статті. У першу чергу необхідно визначити ідеологічні мотиви для появи антисемітизму попри декларований антифашизм керівництва НДР, а також вплив СРСР на антисемітські акції в ранній соціалістичній німецькій державі. По-друге, відзначити незаперечні факти утисків єврейських громадян та релігійних громад, а також прояви латентного антисемітизму протягом всього періоду існування НДР. По-третє, визначити антисіоністські тенденції у зовнішній політиці НДР, які проявлялися у ставленні до держави Ізраїль та підтримці антиізраїльської політики арабських країн.

Виклад основного матеріалу. Створення у Східній Німеччині Радянської окупаційної зони (РОЗ) було обнадійливе сприйняте багатьма комуністичними інтелектуалами, письменниками і митцями, зокрема єврейського походження, які змушені були емігрувати з країни в часи «Третього райху», та спонукало до їхнього повернення на батьківщину. Для багатьох з них це свідоме рішення ґрунтувалося на комуністичній ідеології, бажанні докласти зусиль для ідеологічного перевиховання населення і не допустити повторення злочинів націонал-соціалізму [18]. І дійсно, в перші повоєнні роки в умовах проведення доволі жорсткої «денацифікації» радянською військовою адміністрацією існував доволі крихкий консенсус між жертвами націонал-соціалізму і репатріантами. Навіть під час пам'ятних церемоній вони були об'єднані під визначенням «жертви фашизму» із спільним символом – «червоний трикутник», яким позначали політичних в'язнів у концентраційних таборах. Цим вони мали відрізнятись від «професійних злочинців» і «асоціальних елементів».

Однак з утворенням у 1949 р. НДР і встановленням влади СЄПН цей крихкий консенсус був зруйнований через питання репараційних виплат і реституції «арійської», тобто примусово експропрійованої, власності. При цьому на особливому характері антисемітських переслідувань наголошували євреї, які вижили, а керівництво СЄПН не бачило можливості для всеосяжних компенсацій, оскільки наголошувало на необхідності високих репараційних виплат СРСР, які не несли західні зони окупації та ФРН. Так, радянська військова адміністрація у своїх постановах № 124 і 126 визначила, що колишні єврейські компанії, в яких націонал-соціалістична держава мала особливий інтерес, підпадають під секвестр або конфіскацію як нацистські активи. Тому вони були виключені з процесу реституції [19, s. 160]. В НДР почала

домінувати дуже специфічна картина опору націонал-соціалізму, в якій лише комуністичні антифашисти відігравали головну роль. Вони отримали статус «борців проти фашизму», тоді як «переслідувані за расовою ознакою» (*rassisch Verfolgte*) відносились до другого сорту – просто «жертв фашизму» і «жертв нюрнберзьких законів». Комуністичні лідери НДР запропонували встановити для «жертв фашизму» високі пенсійні виплати і пільги лише для тих, хто після 1945 р. залишився лояльним комуністичному режиму. Водночас тих, хто виступав з критикою дій комуністичної влади, позбавили статусу «переслідуваних нацистським режимом» [20]. Фізик і письменник Г. Бергер, чия сім'я переїхала до НДР у 1957 р. через польський антисемітизм згадував: «Визнані переслідувані нацистського режиму (*VdN*) мали переваги над рештою населення, зокрема: особливе медичне обслуговування, спеціальні квоти на квартири та автомобілі або додаткову пенсію. До *VdN* належали ті, хто пережив Голокост, тобто всі євреї, а також переслідувані комуністи. Однак обов'язковою умовою надання пільг було позитивне ставлення до держави та її ідеології» [21, s. 116]. Наприклад, при середній пенсії у 377 східних марок у 1987 р. лояльні владі жертви Голокосту отримували від 1400 до 1700 марок і неафішовані пільги: стипендія для учня гімназії і студента вузу, регулярна спеціальна медична допомога, безкоштовний відпочинок у спеціальних санаторіях, позачергове надання житла, надання спеціального автомобільного обслуговування, позачергове встановлення телефону, захист від звільнення з роботи для єврейських працівників. Тому не випадково для цих категорій громадян та їхніх нащадків НДР «не була антисемітською державою» [14].

Сучасна дослідниця А. Тіле переконує, що антисемітизм в НДР підживлювався двома ідеологічними джерелами: «близькість до антисемітських моделей мислення, притаманних ідеології марксизму-ленінізму, насамперед у спотвореному аналізі фашизму і капіталізму та у пов'язаному з ними програмному антисіоністському антиімперіалізмі, що перепліталось з невіршеним, придушеним і тому стійким антисемітським обуренням постнацистського німецького суспільства» [12, s. 48]. Єврейське життя в НДР і відносини з правлячою СЕПН не характеризувалися відкритим антисемітизмом і репресіями, як це було характерно для багатьох соціалістичних країн Східної Європи. Поряд з ортодоксальними (сіоністськими) євреями, які відчували свою приналежність до єврейських громад, значна частина асимільованих євреїв вважали себе соціалістами і комуністами, або ж заперечували власне єврейське походження [22]. Останні перебували під впливом марксистсько-ленінської антиімперіалістичної концепції, яку сповідувала Комуністична партія Німеччини (КПН) ще з 1920-х рр. і поширюваної з СРСР у 1940-1950-х рр., за якою сіонізм ототожнювався з американським імперіалізмом, який служить виключно інтересам «єврейських капіталістів» [23, s. 455-457]. Водночас, «східнонімецький антисіонізм був тісно пов'язаний зі ставленням НДР до нацистського минулого Німеччини і навпаки: державна інтерпретація і

протистояння “фашизму”, як називали націонал-соціалізм у НДР, не лише легітимізували широке соціальне виправдання і захист від провини, але й сприяли розпалюванню антисемітського обурення». Легітимізація «антифашизму» як державницької ідеологеми та інтерпретаційної моделі для історіографії унеможливило і дискурсивний аналіз історичного, націонал-соціалістичного і сучасних форм та проявів антисемітизму [24; 25]. Водночас, така форма історичної політики «пропонувала громадянам НДР звільнення від провини за умови, якщо вони продемонструють свою лояльність до нової системи “шляхом старанної адаптації”... Але такий комфортний підхід до роботи з минулим зіткнувся з реаліями суспільства НДР, яке значною мірою складалося з попутників нацистської диктатури і в якому, добре приховано або навіть мовчазно терпимо, знайшли своє місце набагато більше особисто звинувачених і навіть підозрюваних у тяжких злочинах прихильників гітлерівського режиму» [11, s. 21-22; 21, s. 115].

Багато в чому це ґрунтувалося на характерному в цілому для всієї Німеччини повоєнного періоду своєрідного психологічного бар'єру, який сучасники масових злочинів націонал-соціалізму створили для себе у питанні про власну провину. Так, наприклад, після звільнення американською армією концентраційного табору Бухенвальд поблизу Веймара (Тюрінгія) 1 тис. місцевих мешканців, яких привезли до табору, де було знищено понад 56 тис. людей, майже одногolosно заявляли – «Ми нічого про це не знали». Хоча звіти нацистських таємних служб про настрої населення свідчать про те, що знання про масові злочини були більш поширеними, ніж стверджувало населення після 1945 р. [26]. Поза сумнівом і те, що німецьке населення було свідком, а часто і учасником, вбивства близько 250 000 в'язнів під час т. зв. «маршів смерті» в останні місяці війни, коли нацисти переміщували їх із 24 концтаборів і понад 740 таборів-супутників вглиб Рейху і на південь [27]. Укорінений в німецькому суспільстві з XIX ст. антисемітизм призвів до того, що ворожість до євреїв у НДР мала різні грані: по-перше, антисемітизм у державних органах; по-друге, витіснення з суспільної пам'яті єврейських жертв націонал-соціалізму; по-третє, підтримка антисемітських палестинських терористів органами державної безпеки; по-четверте, побутовий (латентний) антисемітизм [28].

Знищення 6 млн. євреїв фактично зруйнувало важливу частину європейської культури і після 1945 р. існували лише залишки єврейського життя зокрема в Німеччині. Наприкінці війни в Німеччині налічувалося від 50 000 до 70 000 осіб, які пережили Голокост, зокрема близько 15 000 німецьких євреїв. Вони були звільнені з концентраційних таборів, або вижили, переховуючись від нацистів. Крім того, було близько 33 000 євреїв з німецькомовних країн, які повернулися з вигнання. Більшість були східноєвропейськими, переважно польськими євреями. Окрім тих, хто вижив у концтаборах, у західних окупаційних зонах зростала кількість єврейських біженців, які втекли з Польщі після погрому в Кельцах 4 липня 1946 р. Єврейські біженці також прибували до

окупованої Німеччини з Угорщини, Румунії та Чехословаччини. У 1947 р. там перебувало загалом близько 250 000 єврейських депортованих осіб. Однак для більшості східноєвропейських євреїв життя в Німеччині було немислимим. Незабаром вони переїхали до Палестини, деякі з них — до США. Еміграція прискорила зі створенням держави Ізраїль. На території РОЗ/НДР до Голокосту проживало близько 85 000 осіб єврейського походження. Після 1945 р. залишилося лише кілька сотень євреїв, які або вижили у фашистських таборах, або повернулися до Німеччини з еміграції. Окрім євреїв, організованих у громади, існувала велика кількість людей без релігійних зв'язків, які вважали себе соціалістами, комуністами чи антифашистами. З огляду на кілька сотень офіційно зареєстрованих євреїв, які залишилися в країні, в кінцевому підсумку єврейського населення практично не залишилося [29; 30].

Німецькі комуністи на чолі з В. Ульбріхтом, які повернулися з московської еміграції, повністю дотримувалися ідеологічних установок, які ґрунтувалися на «асиміляційній» концепції Комуністичного Інтернаціоналу у вирішенні єврейського питання: євреї повинні були асимілюватися в комуністичному русі, незалежно від їхніх соціокультурних обставин, шляхом відмови від єврейської ідентичності (незалежно від того, як вона була задумана). У рамках цього руху вони мали боротися за безкласове суспільство, в якому антисемітизм був би позбавлений будь-якого підґрунтя. Звільнення ж від гітлерівського режиму Червоною Армією фактично підтверджував правильність такого підходу для багатьох німецьких комуністів. При цьому трагедія єврейського народу і Голокост не розглядалося окремо від «жертв» самого німецького народу, яке водночас і вирішувало питання про «німецьку вину». Так, у зверненні ЦК КПН від 11 червня 1945 р. ставилося питання про вину і називалися «безсовісні авантюристи і злочинці»: «Це Гітлер і Герінг, Гімmlер і Геббельс, активні прихильники і помічники нацистської партії. Вони є носіями реакційного мілітаризму, Кейтель, Йодль і їм подібні. Вони були імперіалістичними клієнтами нацистської партії, володарями великих банків і корпорацій, Круппа і Рьохлінга, Поенсгена і Сіменса». Водночас, там же був сформульований і головний наратив КПН (і пізніше – ССПН): мільйони німців стали жертвами «отрути тваринної расової доктрини» і «що широкі верстви населення втратили елементарне почуття порядності і справедливості і пішли за Гітлером, коли він пообіцяв їм добре накритий обідній і вечірній стіл за рахунок інших народів шляхом війни і пограбування» [12, s. 31, 33-34].

Однак прояви «латентного» антисемітизму у всіх окупаційних зонах Німеччини не припинялися. «Опитування в західних зонах між 1946 і 1950 роками показали, що третина німецького населення була налаштована виключно антисемітські, а ще третина – умовно антисемітські. Також надходили повідомлення про масові повсякденні прояви антисемітизму в Радянській зоні окупації, коли єврейські кладовища раз по раз зазнавали актів вандалізму. Однак з 1949 р. ССПН придушувала будь-які новини про існуючий

антисемітизм у НДР» [31]. І якщо у західних окупаційних зонах вони були викликані появою великої кількості східноєвропейських євреїв, які очікували там на міграцію до Палестини і США, то у РОЗ/НДР (в Берліні, Хемніці, Цвікау, Оранієнбурзі поблизу концентраційного табору Заксенгаузен тощо) їхнім каталізатором стало посилення антипольських і антирадянських настроїв, яке проектувалося на всіх біженців зі сходу і публічне обговорення питання про реституцію.

Найбільш послідовну позицію у питанні відшкодування майна єврейським жертвам націонал-соціалізму займав П. Меркер (1894-1969), колишній член Політбюро КПН, а з 1946 р. – член ЦК СЄПН. На відміну від своїх однопартійців він провів роки Другої світової війни в еміграції в Мексиці, куди він потрапив у 1942 р. після двох років в таборі для інтернованих на півдні Франції. Меркер не був євреєм, але знав про гітлерівську расову теорію і, на відміну від німецьких комуністів в Москві, поставив переслідування євреїв у центр свого аналізу в статті «Гітлерівський антисемітизм і ми» в комуністичній емігрантській газеті «Вільна Німеччина». Після повернення у 1946 р. до Східного Берліну Меркер очолював Німецьке управління праці та соціального забезпечення і спільно із своїми однодумцями по мексиканській еміграції розгорнув кампанію з фінансової компенсації єврейським жертвам націонал-соціалізму і практичну допомогу колишнім в'язням концентраційних таборів. У 1948 р. він публічно висловив підтримку Ізраїлю, виступаючи за більш тісні зв'язки між ним та СРСР і «країнами народної демократії» у Східній Європі. Такі політичні погляди вже не відповідали політиці СРСР, який змінив свій підхід до Ізраїлю від підтримки до визнання його частиною ворожого імперіалістичного табору, а всередині власної країни і країн-сателітів розгорнув боротьбу з «сіонізмом» та «космополітизмом». Всі, хто так чи інакше підтримували євреїв, підозрювалися як «західні агенти». Центральна партійна контрольна комісія (ЗРКК) СЄПН отримала завдання очистити партію від «шпигунів і саботажників» і на основі доносу про зв'язки Меркера з подвійним шпигуном Ноелем Філдом виключила його з партії у 1950 р. [5, s. 636-638; 32].

Але це був лише початок хвилі боротьби з «антисемітизмом» та «космополітизмом» у східноєвропейських країнах – сателітах СРСР, – ініційований з Москви [33]. Після процесу над Р. Сланським у Празі у 1952 р., після якого він і 13 євреїв-комуністів були страчені, ЦК СЄПН у грудні цього ж року опублікував декларацію «Уроки судового процесу проти змовницького центру Сланського». Ідеологічна спрямованість репресій проти євреїв-комуністів була визначена наступним чином: «Під єврейським націоналістичним прапором, маскуючись під сіоністські організації та дипломатів американського васального уряду Ізраїлю, ці американські агенти займаються своїм ремеслом. З “плану Моргентау-Ачесона”, розкритого на празькому процесі, видно, що американський імперіалізм організовує і здійснює свою шпигунську і диверсійну діяльність через державу Ізраїль за

допомогою сіоністських організацій в народно-демократичних країнах ...» [8, s. 153]. При цьому ідеологи СЄПН наповнили боротьбу з «антисемітизмом» через відродження стереотипу «зрадливого» і «деструктивного» єврея своєрідним «німецьким духом», прив'язавши до нього реституційні виплати «арійської» власності і питання про компенсацій [10, s. 34-35]. У мексиканській еміграції Меркер захищав «інтереси сіоністських капіталістів-монополістів», був «підданим американської фінансової олігархії [...], який вимагав компенсації за єврейські активи лише для того, щоб уможливити проникнення американського фінансового капіталу до Німеччини. Це справжня причина його сіонізму». Вимога Меркера про компенсацію стосувалася «перш за все [...] багатих єврейських так званих економічних емігрантів». Ув'язнення Меркера тривало з грудня 1952 р. по січень 1956 р. під час якого його допитували слідчі НКВС і східнонімецького МДБ, намагаючись в'янути його членство в міжнародних «єврейсько-сіоністських організаціях» і відшукати докази антикомуністичної змови на чолі з євреями, що нібито було викрито під час судового процесу над Сланським у Празі. Водночас, від відкритого судового процесу керівництво СЄПН відмовилось, що, очевидно, погано вписувалось в ідеологічні наративи з огляду на роль німців в нещодавньому Голокості, а замість цього на таємному судовому процесі у березні 1955 р. він був засуджений до 8 років ув'язнення. Після згорання в СРСР кампанії боротьби з «антисемітизмом» і смерті у 1953 р. Й. Сталіна таке «м'яке» покарання було скоріше також наслідком інерції державного механізму, оскільки вже в січні 1956 р. Меркер був звільнений з в'язниці, судовий вирок переглянули, відкинувши всі звинувачення у шпигунстві і повністю реабілітували. Хоча його політична кар'єра на цьому була завершена [5, s. 640-641].

Показові судові процеси, проведені в інших комуністичних країнах у 1949-1952 рр., з їхніми відвертими антисемітськими тенденціями та «антикосмополітичними», а пізніше «антисіоністськими» кампаніями, а також поведінка таємної поліції, стали достатньою загрозою, щоб змусити близько третини і без того дуже невеликих єврейських громад втекти до Західного Берліна та Західної Німеччини, побоюючись нових переслідувань та репресій. Безпосереднім наслідком боротьби СЄПН з «антисемітизмом» і судового процесу над Меркером стало те, що на початку 1953 р. близько 550 єврейських громадян НДР (серед них були лідери громад Галле, Дрездена, Ерфурта, Ляйпціга) під тиском каральних органів втекло до Західного Берліну. Організатором цієї акції став Ю. Майер – президент Асоціації єврейських громад, комуніст і член СЄПН. Після допиту в Центральній комісії партійного контролю, де йому запропонували скласти списки єврейських громадян, які отримували продуктову допомогу від міжнародних єврейських організацій, він зрозумів, що арешти неминучі й закликав східнонімецьких євреїв до втечі – гарно організованої операції з кодовими словами «Бабуся помирає» [28; 33, s. 19-20]. За твердженням Г. Вайбеля, одним із результатів антисемітських

«чисток», проведених МДБ у 1952-1953 рр., стало виявлення 912 єврейських домогосподарств і ще 1 098 сімей, голова яких був «зі змішаного шлюбу» [6, s. 52; 11, s. 26]. Єврейські громади, де-факто ліквідовані як незалежні організації з власною політичною основою, вели лише тіньове існування до кінця існування НДР. Внаслідок партійних «чисток», проведених у 1950-х рр. значна кількість німецьких євреїв-комуністів, журналістів та інтелектуалів була виключена з партії, життя єврейських громад занепало, а ті, хто залишився (близько 3000) мали лише погодитися на «асиміляцію», відмовившись від релігійно-національного самовизначення. Саме це і спонукало Г. Вайбеля заявити про те, що в НДР існував «антисемітизм без євреїв».

Тим нечисленним членам єврейських громад (до 600), які залишились, НДР забезпечила єврейським громадам фінансову основу для існування, а також фінансувала реконструкцію та утримання синагог, молитовних кімнат і близько 130 єврейських кладовищ [30, s. 12; 34, s. 68]. При цьому «латентний антисемітизм» не тільки не зник, але й процвітав у численних випадках антисемітських публічних проявів на повсякденному рівні. Сучасний німецький історик І.-С. Ковальчук стверджує: «Антисемітизм, расизм і націоналізм процвітали в НДР – офіційно засуджувані, навіть оголошені неіснуючими, вони були присутні завжди і всюди... До початку 1970-х років про Голокост навіть не згадували у шкільних підручниках... У НДР антисемітизму офіційно не існувало, внаслідок чого про нього не можна було і не дозволялося говорити. Він просто продовжував існувати» [35, s. 79, 83-84]. Наприклад, у липні 1961 р. Міністерство внутрішніх справ (МВС) подало до Політбюро СЄПН інформацію про 595 випадків антисемітських підбурювань і 2 977 неофашистських інцидентів за 1960 р. При цьому антисемітські та неофашистські виступи у 1968 р. були віднесені до «інших правопорушень масового характеру» і у ЗМІ вони підпадали під категорію «хуліганство» [6, s. 88-90].

Антисемітизм у НДР був тісно пов'язаний із антисіонізмом. 5-те видання «*Taschenlexikon*» 1965 р. дало визначення цих двох понять для громадян НДР в чітких ідеологічних формулюваннях. І якщо «антисемітизм» визначався як вороже ставлення до євреїв, що призвело «крайнього расового шовінізму і запланованого винищення євреїв під час гітлерівського фашизму» і, зрозуміло, «завжди служив для відволікання мас від провини експлуататорських класів за соціальні і політичні невдоволення і часто був приводом для придушення прогресивних рухів», то «антисіонізм» лаконічно описувався як «реакційний, націоналістичний рух єврейської буржуазії, що виник наприкінці ХІХ ст. і вимагав створення єврейської національної держави (Ізраїлю) в Палестині в тісному зв'язку з британським і американським імперіалізмом. Сіонізм заперечує класову боротьбу» [36; 37]. Однак, на момент створення держави Ізраїль у 1948 р. оцінки керівництва СЄПН були іншими, виходили за межі асиміляційної ідеології Комінтерну і ґрунтувалися на проізраїльській позиції

СРСР. Воно розглядалося як результат боротьби за визволення єврейського народу і результат їхнього вікового прагнення для створення власної держави.

Дослідниця А. Тімм переконує, що політика НДР щодо Ізраїлю і пов'язаний з ним антисіонізм загалом співпадали з політикою інших соціалістичних країн Східної Європи, які спільно з авангардною роллю СРСР, змінили своє ставлення до єврейської держави після їхньої підтримки США в Корейській війні (1950-1953 рр.) [38, s. 46]. Не поліпшило ставлення до Ізраїлю і нота його уряду про виплату репарацій єврейським жертвам націонал-соціалізму, в яку включили і НДР. Принципова відмова від вимог Всесвітнього єврейського конгресу про матеріальну компенсацію до кінця існування НДР заважало встановленню відносин з Ізраїлем. В арабо-ізраїльському конфлікті на Близькому Сході керівництво НДР спочатку зайняло доволі невизначену позицію, що було пов'язано з неприйняттями в Сирії та Єгипті комунізму та відмови від дипломатичного визнання НДР, а з іншого боку – проголошували про «законну боротьбу палестинського народу за свої права» [39, s. 34]. Під час Суецької кризи 1956 р. Голова ради міністрів НДР О. Гротеволь представив у Народній палаті заяву з інтерпретацією кризи як порушення миру в регіоні: «Ізраїль, підтримуваний США, роками служив міжнародному монополістичному капіталу як агресивна військова база і постійне джерело заворушень на Близькому Сході. Західні кола оснастили ізраїльську армію найсучаснішим озброєнням. Сьогодні весь світ бачить чому» [36].

Перетворення Ізраїлю на «зряддя імперіалізму» в ідеологічній схемі СЄПН поєднувалося із запереченням провини за злочини націонал-соціалізму, оскільки «прописаний антифашизм» перекладав цю відповідальність на ФРН. Таким чином латентний антисемітизм переростав в державний антисіонізм, який почав проявлятися в пропаганді під час арабо-ізраїльської війни 1967 р. «Ізраїль зображувався як свідомий винуватець війни на знищення був висунутий стереотип, що заснування держави і, перш за все, Шестиденна війна перетворили євреїв-жертв Голокосту на винуватців у Ізраїлі. ЗМІ НДР культивували його за допомогою гасел, згідно з якими євреї на окупованій території поводитися з палестинцями так само, як колись нацисти з ними» [40]. Починаючи з 1967 р. відділ агітації і пропаганди ЦК СЄПН наполягав на тому, щоб ізраїльські військові операції описувалися в пресі НДР таким чином, щоб їх можна було порівняти або прирівняти до нацистського вторгнення в Радянський Союз. Відтоді партійна преса дотримувалася простої схеми: Ізраїль – агресор, арабські країни – жертви. Наприклад, політична передача телебачення НДР «Чорний канал» намагався провести порівняння з нацистами та поміняти місцями ролі злочинця та жертви: Ізраїль сам відповідальний за Голокост, він сам розділяв людей на недолудей та панівні раси, він сам намагався «ліквідувати палестинську проблему сіоністським способом: через «остаточне рішення». До 1989 р. НДР уклала угоду з палестинськими терористичними організаціями, надаючи їм зброю і матеріальну підтримку.

Наприкінці 1973 р. до Сирії були поставлені 12 літаків-перехоплювачів МіГ-21, 62 середні танки Т-54 з боєприпасами, 300 протитанкових рушниць РПГ-7, 74 500 гранат і 30 000 протитанкових мін. У 1982 р. НДР постачала зброю Організації визволення Палестини (ОВП). Зв'язки між вищим політичним керівництвом СЄПН і Ясіром Арафатом та іншими представниками ОВП існували з 1960-х рр. і постійно розширювалися Е.Гонеккером з 1970-х рр., і були досягнуті домовленості, які передбачали великі поставки зброї. Водночас, з метою вийти за межі країн Варшавського договору і подолання «доктрини Гальштайна», керівництво СЄПН встановило дипломатичні відносини з арабськими країнами – Сирією, Іраном та Єгиптом [6, s. 92; 12, s. 58-59; 41, 42]. Поступові зміни почалися лише з середини 1980-х рр., коли Е.Гонеккер намагався залучити кредити від США для подолання економічної кризи, проти чого виступили впливові американські єврейські організації. У Східному Берліні відновили єврейську синагогу і більше уваги приділяли занедбаним до цього єврейським кладовищам; на міжнародному рівні відбулися декілька зустрічей з ізраїльськими представниками і розпочалися культурні контакти. 12 квітня 1990 р. парламентарі НДР прийняли спільну декларацію, в якій визнали свою спільну відповідальність за приниження, вигнання і вбивства єврейських жінок, чоловіків і дітей і попросили пробачення у євреїв світу, а народ Ізраїлю – за лицемірство і ворожість НДР до держави Ізраїль, а також за переслідування і приниження єврейських співгромадян після 1945 року.

Висновки. В сучасній німецькій історіографії намітилось дві тенденції у висвітленні проблеми антисемітизму і антисіонізму в НДР. Перша з них дотримується усталених західнонімецьких наративів, які активно почали розвиватися з кінця 1980-х рр. у зв'язку з початком досліджень німецьких злочинів Голокосту та інтернаціоналізації цієї дослідницької сфери. Як і у випадку з дослідженням диктатури СЄПН зусилля спрямовані на ідеологічну сферу правлячої партії і наявні в ній антисемітські тенденції, прояви антисемітизму та антисіонізму на державному рівні і в повсякденному житті. Друга тенденція, яка підкреслює відсутність антисемітизму в НДР порівняно з іншими східноєвропейськими країнами, є скоріше реакцією на домінування західнонімецьких наративів, які підкреслюють негативні сторони «держави робітників і селян», в цілому в німецькій історіографії історії сучасності.

В ідеологічному плані керівництво СЄПН спиралось на «асиміляційній» концепції Комуністичного Інтернаціоналу у вирішенні єврейського питання: євреї повинні були асимілюватися в комуністичному русі, незалежно від їхніх соціокультурних обставин, шляхом відмови від єврейської ідентичності. У рамках цього руху вони мали боротися за безкласове суспільство, в якому антисемітизм був би позбавлений будь-якого підґрунтя.

Укорінений в німецькому суспільстві з ХІХ ст. антисемітизм призвів до того, що ворожість до євреїв у НДР мала різні грані: по-перше, антисемітизм у державних органах; по-друге, витіснення з суспільної пам'яті єврейських жертв

націонал-соціалізму; по-третє, підтримка антисемітських палестинських терористів органами державної безпеки; по-четверте, побутовий (латентний) антисемітизм. Каталізатором повсякденних проявів антисемітизму стало посилення антипольських і антирадянських настроїв, яке проектувалося на всіх біженців зі сходу і публічне обговорення питання про реституцію єврейської власності періоду «Третього райху».

Перетворення Ізраїлю на «збраряддя імперіалізму» в ідеологічній схемі СЄПН поєднувалося із запереченням провини за злочини націонал-соціалізму, оскільки «прописаний антифашизм» перекладав цю відповідальність на ФРН. Таким чином латентний антисемітизм переростав в державний антисіонізм, який почав проявлятися в пропаганді під час арабо-ізраїльської війни 1967 р.

Список використаних джерел та літератури

1. Ulrich H. Holocaust Research in Germany. The History and Prospects of a Difficult Discipline. *Thomas Schlemmer and Alan E. Steinweis (Ed.) Holocaust and Memory in Europe*. Berlin, Boston, 2016. P. 17-48.
2. Bergmann W. Geschichte der Antisemitismus. München, 2020. 145 s.
3. Longerich P. Antisemitismus: Eine deutsche Geschichte. Von Aufklärung bis heute. München, 2021. 631 s.
4. Monteath P. The German Democratic Republic and the Jews. *German History*. 2004. Vol. 22. № 3. P. 448-468.
5. Herf J. Antisemitismus in der SED. Geheime Dokumente zum Fall Paul Merker aus SED- und MfS-Archiven. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. Jahrgang 42. (1994). Heft 4. S. 635-667.
6. Waibel H. Der gescheiterte Anti-Faschismus der SED. Rassismus in der DDR. Frankfurt am Main, 2014. 293 s.
7. Waibel H. Die braune Saat. Antisemitismus und Neonazismus in der DDR. Stuttgart, 2017. 380 s.
8. Kessler M. Die SED und die Juden – zwischen Repression und Toleranz: politische Entwicklungen bis 1967. Berlin, 1995. 221 s.
9. Hartewig K. Zurückgekehrt. Die Geschichte der jüdischen Kommunisten in der DDR. Köln-Weimar-Wien, 2000. 646 s.
10. Haury T. Antisemitismus von Links. Facetten der Judenfeindschaft. Berlin, 2019. 75 s.
11. Leide H. Auschwitz und Staatssicherheit. Strafverfolgung, Propaganda und Geheimhaltung in der DDR. Berlin, 2021. 358 s.
12. Thiele A. Zweierlei Kontinuitäten. Antisemitismus in der DDR. *Wissen schafft Demokratie 7. Schriftenreihe des Instituts für Demokratie und Zivilgesellschaft*. 2020. S. 48–61.
13. Thiele A. Jüdische Dissidenz in der DDR. Der Kampf um Erinnerung und gegen Antisemitismus. *Bundeszentrale für politische Bildung/ Redaktion Aus Politik und Zeitgeschichte (APuZ) (Hrsg.). Jüdisches Leben in Deutschland (APuZ-EditionSchriftenreihe. Band 10799)*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2022. S. 118–128.
14. Berger G. «Wardie DDR antisemitisch?» *Deutschland Archiv*. 18.3.2021. URL: www.bpb.de/328430
15. Dahn D. Holocaust in der DDR angeblich verschwiegen. (2019). URL: <https://www.rosalux.de/publikation/id/41078/holocaust-in-der-ddr-angeblich-verschwiegen>
16. Pätzold K. Diktat des Vergessens. Es sollte um Erinnerungen, nicht um Erinnerungsmythen gehen. *Der Freitag*. 22.06.2007. URL: <https://www.freitag.de/autoren/kurt-paetzold/diktat-des-vergessens>
17. Wirsching A. Ist der Tod kein Meister aus Deutschland mehr? *Die Zeit*. №19. 5 Mai 2022. URL: <https://www.zeit.de/2022/19/holocaust-nationalsozialismus-krieg-ukraine>

18. Koch A. Exile Dreams: Antifascist Jews, Antisemitism and the 'Other Germany'. *Fascism*. 9. (2020). P. 221-243.
19. Kessler M. Antisemitismus in der SED 1952/53. Verdrängung der Geschichte bis ans Ende. *UTOPIE kreativ*. H. 85/86 (November/Dezember), 1997. S. 158-167.
20. Walther A. Keine Erinnerung, nirgends? Die Shoah und die DDR. *Deutschland Archiv*. 06.08.2019. URL: <https://www.bpb.de/themen/deutschlandarchiv/293937/keine-erinnerung-nirgends/>
21. Lehmann T. «Die Wahrheiten lauern im Unterschwelligen». *Spiegel Geschichte*. 3/2021. S. 114-116.
22. Hartewig K. Zurückgekehrt. Die Geschichte der jüdischen Kommunisten in der DDR. Böhlau Verlag: Köln-Weimar-Wien, 2000. 646 s.
23. Ullrich P. Nationaler Kommunismus nach Auschwitz – die DDR und die Jüdinnen und Juden. Ein Bilanzierungsversuch. *UTOPIE kreativ*. H. 199 (Mai 2007). S. 455-467.
24. Lapp B. The Conflicted Identities of Helmut Eschwege: Communist, Jew, and Historian of the Holocaust in the German Democratic Republic. *Stach Stephan, et al. Growing in the Shadow of Antifascism: Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe*. Central European University Press, 2022. P. 63-85.
25. Classen Ch. Faschismus und Antifaschismus. Die national-sozialistische Vergangenheit im ostdeutschen Hörfunk (1945-1953). BöhlauVerlag: Köln, Weimar, Wien, 2004. 384 s.
26. Jansen Th. “Das haben wir nicht gewusst”. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. 16.04.2020. URL: <https://www.faz.net/aktuell/politik/geschichte/was-konnten-die-deutschen-1945-vom-holocaust-wissen-16726584.html>
27. Bayerns dunkelstes Kapitel. *Süddeutsche Zeitung*. 29 April 2025. URL: <https://www.sueddeutsche.de/projekte/artikel/bayern/bayern-todesmarsch-kz-dachau-wolanski-nammering-konzentrationslager-e361227/#FlossenbuergPoesingWetterfeld>
28. Kellerhoff S. F. Antisemitismus in der DDR. *Bundesstiftung Aufarbeitung*. 2025. URL: <https://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/de/recherche/dossiers/fakten-meinung-mythen-die-ddr-als-projektionsflaeche/antisemitismus>
29. Brenner M. Die jüdische Gemeinschaft in Deutschland nach 1945. *Aus Politik und Zeitgeschichte*. 50/2007. S. 10-17.
30. Ganzenmüller J. Jüdisches Leben in Deutschland und Europa nach der Shoah in erfahrungsgeschichtlicher und transnationaler Perspektive. Jörg Ganzenmüller (Hrsg.). *Jüdisches Leben in Deutschland und Europa nach der Shoah. Neubeginn – Konsolidierung – Ausgrenzung*. Köln, 2020. S. 9-20.
31. Hauri T. Antisemitismus in der DDR. *Bundeszentrale für Politische Bildung*. 28.11. 2006. URL: <https://www.bpb.de/themen/antisemitismus/dossier-antisemitismus/37957/antisemitismus-in-der-ddr/>
32. Kessler M. Zwischen Repression und Toleranz. Die SED-Politik und die Juden (1949-1967). Jürgen Kocka (Hrsg.). *Historische DDR-Forschung. Aufsätze und Studien*. Berlin, 1993. S. 105-128.
33. Leo A. Die «Verschwörung der Weißen Kittel». Antisemitismus in der Sowjet union und in Osteuropa. JanFoitzik (Hrsg.). *Das Jahr 1953. Ereignisse und Auswirkungen*. Potsdam, 2004. S. 9-22.
34. Wroblewsky von V. Juden und die DDR –eine unheimliche Liebe ... *Antisemitismus und Fremdenfeindlichkeit: Herausforderung für die Demokratie; eine Tagung der Friedrich-Ebert-Stiftung am 23. und 24. November 1994 in Berlin/Forschungsinstitut der Friedrich-Ebert-Stiftung*. Abt. Arbeits- und Sozialforschung. Bonn, 1995. 126 s.
35. Kowalczuk I-S. Freiheitsschock. Eine andere Geschichte Ostdeutschlands von 1989 bis heute. München, 2024. 240 s.

36. Benz W. Das Israelbild der DDR und dessen Folgen. *Deutschland Archiv*. 18.04.2017. URL: <https://www.bpb.de/themen/deutschlandarchiv/246359/das-israelbild-der-ddr-und-dessen-folgen/#footnote-target-2>
37. Timm A. Ideology and *Realpolitik*: East German Attitudes towards Zionism and Israel. *Journal of Israeli History*. 2006. 25(1). P. 203–222.
38. Timm A. DDR-Israel: Anatomie eines gestörten Verhältnisses. *Aus Politik und Zeitgeschichte*. 1993. Bd. 4. S. 46-54.
39. Maeke L. DDR und PLO. Die Palästinalpolitik des SED-Staates. Berlin/Boston, 2017. 549 s.
40. Benz W. Antizionismus: Das Feindbild Israel als Erbe der DDR. *Tagesspiegel*. 23.02.2019. URL: <https://www.tagesspiegel.de/wissen/das-feindbild-israel-als-erbe-der-ddr-4038961.html>
41. Weiß K. Antisemitismus und Israelfeindschaft in der DDR. *Die Politische Meinung*. № 442, September, 2006. S. 5-9.
42. Escher C. Israel im Schwarzen Kanal. *Deutschland Archiv*. 29.01.2019. URL: <https://www.bpb.de/themen/deutschlandarchiv/284384/israel-im-schwarzen-kanal/>

References

1. Ulrich, H. (2016). Holocaust Research in Germany. The History and Prospects of a Difficult Discipline. *Thomas Schlemmer and Alan E. Steinweis (Ed.) Holocaust and Memory in Europe*. Berlin, Boston, pp. 17-48. [In English].
2. Bergmann, W. (2020). *Geschichte der Antisemitismus*. München. [In German].
3. Longenrich, P. (2021). *Antisemitismus: Eine deutsche Geschichte. Von Aufklärung bis heute*. München. [In German].
4. Monteath, P. (2004). The German Democratic Republic and the Jews. *German History*, Vol. 22, 3, pp. 448-468. [In English].
5. Herf, J. (1994). Antisemitismus in der SED. Geheime Dokumente zum Fall Paul Merker aus SED- und MfS-Archiven. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, Jahrgang 42, Heft 4, ss. 635-667. [In German].
6. Waibel, H. (2014). *Der gescheiterte Anti-Faschismus der SED. Rassismus in der DDR*. Frankfurt am Main. [In German].
7. Waibel, H. (2017). *Die braune Saat. Antisemitismus und Neonazismus in der DDR*. Stuttgart. [In German].
8. Kessler, M. (1995). *Die SED und die Juden – zwischen Repression und Toleranz: politische Entwicklungen bis 1967*. Berlin. [In German].
9. Hartewig, K. (2000). *Zurückgekehrt. Die Geschichte der jüdischen Kommunisten in der DDR*. Köln-Weimar-Wien. [In German].
10. Haury, T. (2019). *Antisemitismus von Links. Facetten der Judenfeindschaft*. Berlin. [In German].
11. Leide, H. (2021). *Auschwitz und Staatssicherheit. Strafverfolgung, Propaganda und Geheimhaltung in der DDR*. Berlin. [In German].
12. Thiele, A. (2020). Zweierlei Kontinuitäten. Antisemitismus in der DDR. *Wissen schafft Demokratie 7. Schriftenreihe des Instituts für Demokratie und Zivilgesellschaft*, ss. 48–61. [In German].
13. Thiele, A. (2022). Jüdische Dissidenz in der DDR. Der Kampf um Erinnerung und gegen Antisemitismus. *Bundeszentrale für politische Bildung/ Redaktion Aus Politik und Zeitgeschichte (APuZ) (Hrsg.). Jüdisches Leben in Deutschland (APuZ-EditionSchriftenreihe. Band 10799)*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, ss. 118–128. [In German].
14. Berger, G. (2021.18.03). «Wardie DDR antisemitisch?» *Deutschland Archiv*. [Online]. Available from: www.bpb.de/328430 [In German].
15. Dahn, D. (2019). Holocaust in der DDR angeblich verschwiegen. [Online]. Available from: <https://www.rosalux.de/publikation/id/41078/holocaust-in-der-ddr-angeblich-verschwiegen> [In German].

16. Pätzold, K. (2007.22.06). Diktat des Vergessens. Es sollte um Erinnerungen, nicht um Erinnerungsmythen gehen. *Der Freitag*. [Online]. Available from: <https://www.freitag.de/autoren/kurt-paetzold/diktat-des-vergessens> [In German].
17. Wirsching, A. (2022, 5 Mai). Ist der Tod kein Meister aus Deutschland mehr? *Die Zeit*, 19. [Online]. Available from: <https://www.zeit.de/2022/19/holocaust-nationalsozialismus-krieg-ukraine> [In German].
18. Koch, A. (2020). Exile Dreams: Antifascist Jews, Antisemitism and the ‘Other Germany’. *Fascism*, 9, pp. 221-243. [In English].
19. Kessler, M. (1997). Antisemitismus in der SED 1952/53. Verdrängung der Geschichte bis ans Ende. *UTOPIE kreativ*, H. 85/86, (November/Dezember), ss. 158-167. [In German].
20. Walther, A. (2019.06.08.). Keine Erinnerung, nirgends? Die Shoah und die DDR. *Deutschland Archiv*. [Online]. Available from: <https://www.bpb.de/themen/deutschlandarchiv/293937/keine-erinnerung-nirgends/> [In German].
21. Lehmann, T. (2021). «Die Wahrheiten lauern im Unterschwelligen». *Spiegel Geschichte*, 3, ss. 114-116. [In German].
22. Hartewig, K. (2000). *Zurückgekehrt. Die Geschichte der jüdischen Kommunisten in der DDR*. Böhlau Verlag: Köln-Weimar-Wien. [In German].
23. Ullrich, P. (2007, Mai). Nationaler Kommunismus nach Auschwitz – die DDR und die Jüdinnen und Juden. Ein Bilanzierungsversuch. *UTOPIE kreativ*, H. 199, ss. 455-467. [In German].
24. Lapp, B. (2022). The Conflicted Identities of Helmut Eschwege: Communist, Jew, and Historian of the Holocaust in the German Democratic Republic. *Stach Stephan, et al. Growing in the Shadow of Antifascism: Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe*. Central European University Press, pp. 63-85. [In English].
25. Classen, Ch. (2004). *Faschismus und Antifaschismus. Die national-sozialistische Vergangenheit im ostdeutschen Hörfunk (1945-1953)*. Böhlau Verlag: Köln, Weimar, Wien. [In German].
26. Jansen, Th. (2020.16.04.). “Das haben wir nicht gewusst”. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. [Online]. Available from: <https://www.faz.net/aktuell/politik/geschichte/was-konnten-die-deutschen-1945-vom-holocaust-wissen-16726584.html> [In German].
27. Bayerns dunkelstes Kapitel. (2025, 29 April). *Süddeutsche Zeitung*. [Online]. Available from: <https://www.sueddeutsche.de/projekte/artikel/bayern/bayern-todesmarsch-kz-dachau-wolanski-nammering-konzentrationslager-e361227/#FlossenbuergPoesingWetterfeld> [In German].
28. Kellerhoff, S. F. (2025). Antisemitismus in der DDR. *Bundesstiftung Aufarbeitung*. [Online]. Available from: <https://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/de/recherche/dossiers/faktenmeinung-mythen-die-ddr-als-projektionsflaeche/antisemitismus> [In German].
29. Brenner, M. (2007). Die jüdische Gemeinschaft in Deutschland nach 1945. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 50, ss. 10-17. [In German].
30. Ganzenmüller, J. (2020). Jüdisches Leben in Deutschland und Europa nach der Shoah in erfahrungsgeschichtlicher und transnationaler Perspektive. *Jörg Ganzenmüller (Hrsg.). Jüdisches Leben in Deutschland und Europa nach der Shoah. Neubeginn – Konsolidierung – Ausgrenzung*. Köln, ss. 9-20. [In German].
31. Hauri, T. (2006.28.11.). Antisemitismus in der DDR. *Bundeszentrale für Politische Bildung*. [Online]. Available from: <https://www.bpb.de/themen/antisemitismus/dossier-antisemitismus/37957/antisemitismus-in-der-ddr/> [In German].
32. Kessler, M. (1993). Zwischen Repression und Toleranz. Die SED-Politik und die Juden (1949-1967). *Jürgen Kocka (Hrsg.). Historische DDR-Forschung. Aufsätze und Studien*. Berlin, ss. 105-128. [In German].
33. Leo, A. (2004). Die «Verschwörung der Weißen Kittel». Antisemitismus in der Sowjet union und in Osteuropa. *Jan Foitzik (Hrsg.). Das Jahr 1953. Ereignisse und Auswirkungen*. Potsdam, ss. 9-22. [In German].
34. Wroblewsky von V. (1995). Juden und die DDR – eine unheimliche Liebe ... *Antisemitismus und Fremdenfeindlichkeit: Herausforderung für die Demokratie; eine Tagung der Friedrich-Ebert-*

- Stiftungam 23. und 24. November 1994 in Berlin/Forschungsinstitut der Friedrich-Ebert-Stiftung. Abt. Arbeits- und Sozialforschung. Bonn. [In German].
35. Kowalczyk, I.-S. (2024). Freiheitsschock. Eine andere Geschichte Ostdeutschlands von 1989 bis heute. München. [In German].
36. Benz, W. (2017.18.04.). Das Israelbild der DDR und dessen Folgen. *Deutschland Archiv*. [Online]. Available from: <https://www.bpb.de/themen/deutschlandarchiv/246359/das-israelbild-der-ddr-und-dessen-folgen/#footnote-target-2> [In German].
37. Timm, A. (2006). Ideology and *Realpolitik*: East German Attitudes towards Zionism and Israel. *Journal of Israeli History*, 25(1), pp. 203–222. [In English].
38. Timm, A. (1993). DDR-Israel: Anatomie eines gestörten Verhältnisses. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Bd. 4, ss. 46-54. [In German].
39. Maeke, L. (2017). *DDR und PLO. Die Palästinapolitik des SED-Staates*. Berlin/Boston. [In German].
40. Benz, W. (2019.23.02.). Antizionismus: Das Feindbild Israel als Erbeder DDR. *Tagesspiegel*. [Online]. Available from: <https://www.tagesspiegel.de/wissen/das-feindbild-israel-als-erbe-der-ddr-4038961.html> [In German].
41. Weiß, K. (2006). Antisemitismus und Israelfeindschaft in der DDR. *Die Politische Meinung*, 442, September, ss. 5-9. [In German].
42. Escher, C. (2019.29.01.). Israel im Schwarzen Kanal. *Deutschland Archiv*. [Online]. Available from: <https://www.bpb.de/themen/deutschlandarchiv/284384/israel-im-schwarzen-kanal/> [In German].

Stelmakh S. The “Other Germany”? Antisemitism and Antizionism in the German Democratic Republic (1949–1990).

The article examines the question of the existence of antisemitism in the German Democratic Republic (GDR), a subject that continues to generate debate within contemporary German historiography. It also investigates the emergence of antizionism as an official state policy of the GDR toward Israel, alongside the regime’s pro-Arab orientation. This political stance stemmed from the ideological framework of the ‘struggle against imperialist evil,’ within which the GDR’s communist leadership consistently portrayed Israel as a primary representative of imperialism.

It is concluded that, on the ideological level, the leadership of the Socialist Unity Party of Germany (SED) drew upon the “assimilationist” concept of the Communist International in addressing the so-called Jewish Question. According to this approach, Jews were expected to assimilate into the communist movement regardless of their sociocultural background, primarily through the renunciation of their Jewish identity. Within this framework, their role was to contribute to the struggle for a classless society in which antisemitism would, in theory, be rendered obsolete.

Antisemitism, deeply rooted in German society since the 19th century, resulted in a multifaceted hostility toward Jews in the German Democratic Republic. First, it manifested in the form of institutional antisemitism within state structures; second, in the marginalization of Jewish victims of National Socialism from the public memory; third, in the support provided by state security agencies to antisemitic Palestinian terrorist groups; and fourth, in latent, everyday antisemitism among the population. Catalysts for these everyday expressions included the rise of anti-Polish and anti-Soviet sentiments, which were projected onto all refugees from the East, as well as public debates surrounding the restitution of Jewish property expropriated during the Third Reich.

The transformation of Israel into a “tool of imperialism” in the ideological scheme of the SED was combined with the denial of guilt for the crimes of National Socialism, since “prescribed anti-fascism” shifted this responsibility to the Federal Republic of Germany. Thus, latent anti-Semitism developed into state anti-Zionism, which began to manifest itself in propaganda during the 1967 Arab-Israeli war.

Keywords: *antisemitism, antizionism, antifascism, anti-imperialism, Holocaust, GDR, Israel, National Socialism.*

УДК 94.322+0.018:930

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2025-31-6>

Отрош М.І.

<http://orcid.org/0009-0006-1888-3501>

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В СРСР НА ЗАКЛЮЧНОМУ ЕТАПІ ЙОГО ІСНУВАННЯ ТА В КРАЇНАХ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ В ПЕРШІ РОКИ ЇХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У статті досліджено державно-церковні відносини в СРСР в останній період його існування в часи горбачовської перебудови та в країнах пострадянського простору в перші роки їх державної незалежності. Показано, що релігійна політика в СРСР в останній період його існування була невід'ємною частиною загальнополітичного курсу, який проводив очільник Комуністичної партії і Радянської держави М.С. Горбачов. Так, у 1985-1987 рр. Релігійна політика в основному слідувала лінії, характерній для правління Л.І. Брежнєва і наступних керівників СРСР, тобто була спрямована на повний контроль партійно-державного апарату за релігійним життям. З 1988 р. починається зміна пріоритетів релігійної політики, перехід радянської держави до визнання релігійних прав громадян і лояльного ставлення до церкви та інших релігійних організацій. Результатом цього періоду стало прийняття 1 жовтня 1990 р. Закону СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації», після чого в країні склалася принципово нова система державно-церковних відносин, оскільки релігійні організації отримали належну правову основу своєї діяльності та набули правоздатність юридичної особи. З прийняттям цього Закону в СРСР був покладений кінець тотальному державному контролю за діяльністю релігійних організацій, атеїзм офіційно перестав бути державною політикою.

Зроблено висновок, що у заключний період існування СРСР були створені всі необхідні умови для вільного сповідання будь-якої релігії та вільної діяльності релігійних організацій різних конфесій без жодного незаконного втручання з боку держави. Такий стан державно-церковних відносин залишався у колишніх радянських республіках і на момент отримання ними державної незалежності. Набувши міжнародної правосуб'єктності та отримавши міжнародно-правові визнання з боку інших держав світу, всі пострадянські держави прийняли нові конституції та привели своє внутрішнє законодавство, зокрема з питань прав людини на свободу совісті та вільне сповідання будь-якої релігії, у повну відповідність до взятих на себе міжнародних зобов'язань.

Ключові слова: державно-церковні відносини, країни пострадянського простору, законодавчі акти щодо релігії.

Дослідження суті релігійної політики в СРСР на заключному етапі його існування та в країнах пострадянського простору після отримання ними державної незалежності не є випадковим і має, на наш погляд, безпосередній зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями щодо подолання радянського тоталітарного спадку, зокрема в галузі релігії. Об'єктивні й неупереджені наукові дослідження державно-церковних відносин в СРСР у різні періоди його існування були започатковані лише після розпаду Радянського Союзу, в якому релігійна політика була спрямована на повний

контроль партійно-державного апарату за релігійним життям у країні та повсюдно порушувалися основоположні права і свободи людини, зокрема й ті, що стосувалися свободи совісті.

Отже, тільки після розпаду СРСР з'явилася реальна можливість появи ґрунтовних досліджень, в яких започатковано розв'язання даної науково-практичної проблеми. У статті, спираючись на останні праці та публікації цитованих нами авторів, а також на основі інших джерел, зокрема відповідних конституційних і законодавчих актів країн пострадянського простору та їх міжнародних договорів, ми ставимо за мету дослідити стан державно-церковних відносин в СРСР напередодні його розпаду та в країнах пострадянського простору після отримання ними державної незалежності.

Релігійна політика в СРСР в останній період його існування була невід'ємною частиною загальнополітичного курсу, який проводив очільник Комуністичної партії і Радянської держави М.С. Горбачов у 1985-1991 рр. При цьому політика в галузі релігії еволюціонувала відповідно до розвитку радянського загальнополітичного курсу, що дозволяє умовно виділити в ній декілька періодів. У 1985-1987 рр. Релігійна політика в основному слідувала лінії, характерній для правління Л.І. Брежнєва і наступних керівників СРСР, тобто була спрямована на повний контроль партійно-державного апарату за релігійним життям. З 1988 р. починається зміна пріоритетів релігійної політики, перехід радянської держави до визнання релігійних прав громадян і лояльного ставлення до церкви. Результатом цього періоду стало прийняття восени 1990 р. Закону СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації», після чого в країні склалася принципово нова система державно-церковних відносин.

Заявлений у початковий період керівництва М. Горбачова курс на «перебудову» не передбачав відмову від основоположних принципів радянської системи, зокрема і щодо релігії. Релігійні переконання і надалі сприймалися як забобони, ставилися завдання щодо посилення атеїстичної роботи. У 1985 р. було прийнято рішення розсилати Інформаційний бюлетень Інституту наукового атеїзму не лише в обласні, але і в районні комітети партії, тираж видання був збільшений у 20 разів. Прийнята у 1986 р. нова редакція Програми КПРС декларувала, що формування наукового світогляду та атеїстичне виховання є важливими завданнями у галузі ідейно-виховної роботи.

Підготовка до святкування 1000-ліття Хрещення Русі, що проводилася Російською православною церквою (РПЦ) з початку 80-х рр. ХХ ст., була приводом для останньої в історії СРСР атеїстичної кампанії з «викриття заслуг РПЦ у формуванні російської культури та державності». У вересні 1985 р. Секретаріатом ЦК КПРС було прийнято таємну постанову «Про протидію зарубіжній клерикальній пропаганді у зв'язку з 1000-літтям запровадження християнства на Русі», в якій наголошувалося на негативній ролі християнства як різновиду релігійно-ідеалістичного світогляду, що виправдовував соціальну несправедливість. У відповідь на розгорнуту в західних країнах кампанію щодо

захисту свободи совісті в СРСР ЦК КПРС у березні 1986 р. прийняв постанову «Про заходи з протидії наклепницькій клерикальній зарубіжній пропаганді у зв'язку з 70-літтям Великої Жовтневої соціалістичної революції», в якій вказувалося на необхідність ретельного контролю за діяльністю релігійних організацій. Особливу активність у цей період виявляв 4-й відділ 5-го Управління КДБ СРСР, який затверджував перелік основних агентурно-оперативних заходів з підготовки до 1000-ліття Хрещення Русі.

Вживані з боку церкви спроби поставити питання про необхідність докорінних змін у сфері державно-церковних відносин не знаходили розуміння у керівників держави. 17 грудня 1985 р. на адресу М. Горбачова був надісланий лист керуючого справами Московської патріархії Талліннського митрополита Олексія (Ридігера, згодом патріарх Олексій II) з пропозицією про перегляд застарілого законодавства про релігійні об'єднання. Відповіддю на це звернення була вказівка Ради у справах релігій при Раді Міністрів (РМ) СРСР, що подібні питання церкві порушувати не варто [1, с. 707].

Рада у справах релігій при РМ СРСР залишалася головним органом, що здійснював офіційну політику Радянської держави стосовно релігійних об'єднань. У 1984-1989 рр. головою Ради був К.М. Харчев, який змінив на цій посаді В.А. Куроедова. Діяльність Ради була підпорядкована вищим партійним і державним органам, велику роль відігравали керманічі республік, країв і областей, які значною мірою визначали релігійну політику на своїх територіях. До 1987 р. на місцях застосовувалися адміністративні заходи впливу на релігійні організації, відбувалися судові процеси над віруючими, їм відмовляли в реєстрації своїх об'єднань, заборонявся ремонт храмів і молитовних будинків. Як і раніше релігійна віра могла слугувати причиною звільнення з роботи або виключення з навчального закладу. Держава всіма засобами намагалася утримати зростання кількості релігійних об'єднань. За 1985-1987 рр. в СРСР було зареєстровано лише 236 нових релігійних товариств, зокрема 29 нових парафій РПЦ, 65 громад баптистів, 47 п'ятидесятників і 30 адвентистів.

Однак уже в перший період правління Горбачова намітились певні покращення державно-релігійних відносин, пов'язані із загальною зміною суспільної ситуації в країні. Розвиток «гласності» сприяв переосмисленню історії СРСР. У фокусі суспільної уваги опинилися проблеми політичних репресій під час правління Й.В. Сталіна, зокрема стосовно віруючих. У засобах масової інформації сформувалося нове ставлення до РПЦ та інших релігійних організацій, їх місця в державі та суспільстві. Серед звільнених на основі оголошеної у 1987 р. амністії були й особи, засуджені у зв'язку з їх релігійною діяльністю. Наприкінці того ж року РПЦ були повернуті деякі монастирі.

У 1988 р. відбулися кардинальні зміни в державно-церковних відносинах. У керівництва країни зростало розуміння необхідності перегляду існуючої системи державно-релігійних відносин відповідно до нової політичної реальності, але поки основи релігійної політики КПРС не підлягали сумніву. На

початку року в програмній статті К. Харчева, приуроченій до 70-річчя Декрету про відокремлення церкви від держави, наголошувалося, що всі ці десятиліття «партія і держава, керуючись ленінськими принципами, проводили в цілому вірний курс щодо релігії, церкви та віруючих». Разом з тим у статті засуджувалися «волютаристські, адміністративно-командні, заборонно-обмежувальні заходи», що застосовувалися раніше до церкви; визнавалось, що репресії 1930-х рр. негативно вплинули на проведення релігійної політики, результатом чого було масове закриття молитовних будівель, свавільство стосовно служителів культу, ігнорування законних прав віруючих. Засуджувалася також і епоха «застою», що передувала правлінню М. Горбачова, коли «мав місце розрив між реальною релігійною обстановкою і лакованим уявленням про неї» [2].

У березні 1988 р. у доповіді голови Ради у справах релігій при РМ СРСР у Вищій партійній школі був намічений перехід від панівних ранішеуявлень про «згасання релігійного життя» до визнання факту, що «в даний час у Радянському Союзі тенденції до зниження релігійності немає». «З нашої волі чи проти, – пояснював К. Харчев, – але релігія входить в соціалізм, і навіть не входить, а в'їжджає по рейках. І так як влада належить повністю нам, то, я думаю, в наших силах направити ці рейки в той чи інший бік в залежності від наших інтересів» [3, с. 218].

29 квітня 1988 р. за ініціативою К. Харчева відбулася зустріч М. Горбачова з патріархом Піменом і членами Синоду РПЦ, під час якої очільник СРСР заявив про підготовку нового закону про свободу совісті, що відображатиме інтереси і релігійних організацій. Це, за словами М. Горбачова, стало реальним результатом нового підходу до державно-церковних відносин в умовах перебудови та демократизації суспільства. Збереження, за визнанням М. Горбачова, принципових світоглядних відмінностей між Радянською державою і церквою не повинно було перешкоджати їх співпраці у справі гуманістичного та морального оздоровлення суспільства. Зустріч М. Горбачова з патріархом Піменом відкрила шлях до святкування 1000-ліття Хрещення Русі як загальнонаціональної події [4, с. 426-479].

На Помісному у ювілейному Соборі РПЦ, що проводився в рамках святкувань 6-9 червня 1988 р., був прийнятий Статут про управління РПЦ, який мав виправити ситуацію, що склалася з 1961 р., коли підтиском влади у період правління М.С. Хрущова в «Положення про управління РПЦ» були внесені зміни, які фактично відсторонили духовенство від керівництва парафіями. Рада у справах релігій при РМ СРСР не заперечувала проти норм, що повертали настоятелів до адміністративного керівництва парафіями. Новий статут давав можливість очистити парафіяльні ради від осіб, які негласно здійснювали державний контроль над церковним життям. На Соборі була здійснена канонізація російських святих в РПЦ.

10 червня 1988 р. відбулось нагородження 15 ієрархів РПЦ на чолі з патріархом Піменом державними орденами за активну миротворчу діяльність та у зв'язку з 1000-літтям Хрещення Русі. 11 червня під час зустрічі Голови Президії Верховної Ради СРСР А.А. Громико з учасниками святкування було висловлено в цілому позитивне ставлення до можливості здійснення релігійними організаціями добродійної діяльності. При цьому А. Громико також зауважив, що питання про надання РПЦ прав юридичної особи перебуває в стадії розгляду. В той же день на честь учасників урочистостей Радою у справах релігій при РМ СРСР було влаштовано прийом у Великому Кремлівському палаці.

Офіційно новий курс партії щодо релігії був закріплений на ХІХ партконференції (28 червня – 1 липня 1988 р.). Торкаючись питання прав людини у сфері свободи совісті, М. Горбачов особливо відмітив, що віруючі незалежно від їх віросповідання є повноправними громадянами, і вказав на неприпустимість адміністративного тиску в утвердженні матеріалістичного світогляду. Однак чіткої концепції взаємовідносин держави та релігійних організацій вироблено не було. У радянському керівництві існували розбіжності у питанні щодо ступеня свободи, яка може бути реально надана церкві. Позиція Ради у справах релігій при РМ СРСР часто викликала протидію у консервативної частини центрального партійного апарату та у місцевих керівників, обурених «потуранням церковникам». Проте влада вже практично не чинила перешкод відкриттю у парафіях недільних шкіл, проведенню позабогослужбових катехизичних занять з віруючими. Священнослужителі отримали доступ до ЗМІ, стали брати участь у публічних дискусіях щодо проблем морального стану суспільства та шляхах його оздоровлення, культурної спадщини, збереження миру тощо.

Фактичне усунення партійних і державних органів від втручання у справи релігійних об'єднань привело до відродження релігійного життя. Святкування 1000-ліття Хрещення Русі відкрило шлях масовому поверненню релігійним організаціям храмів, молитовних будинків, мечетей та інших культових споруд, відібраних у віруючих за роки радянської влади. Загальна чисельність зареєстрованих в СРСР релігійних об'єднань зросла в 1985-1990 рр. майже в 1,5 рази – з 12 438 до 16 990. Зростала чисельність практично всіх релігійних конфесій. Якщо за перші 5 місяців 1988 р. було зареєстровано 60 нових парафій РПЦ, в решту місяців року церкві повернули більше 1 тис. храмів. У 1990 р. в РПЦ було вже 10 110 парафій (у 1985 р. – 6806), кількість зареєстрованих громад старообрядців усіх течій збільшилося з 337 до 361, більше ніж у 5 разів зросла кількість парафій Грузинської православної церкви (51 парафія в 1985 р. і 270 - у 1990 р.), з 33 до 50 збільшилася кількість парафій Вірменської апостольської церкви.

У 1985 р. в СРСР було зареєстровано 1068 римо-католицьких парафій (з них більше половини у Литві). На заході України існувала значна кількість

нелегальних громад греко-католиків, які з 1987 р. розпочали кампанію за легалізацію Української греко-католицької церкви. 1 грудня 1989 р. відбулася зустріч М. Горбачова з папою Римським Іоанном Павлом II, під час якої були досягнуті домовленості про встановлення дипломатичних відносин між СРСР і Ватиканом (такі відносини були встановлені у 1990 р.) [5, с. 143] та про відновлення в СРСР структур католицької церкви. Були засновані апостольські адміністрації для європейської та азійської частин Росії, України, Білорусії, Казахстану. Кількість римо-католицьких парафій в СРСР досягло 1286. З осені 1989 р. в Україні в умовах загострення міжнаціональних відносин та активізації демократично-націоналістичних організацій масового характеру набули повернення греко-католиками явочним порядком храмів, відібраних у них радянською владою та переданими до РПЦ у 1946 р. У січні 1990 р. Українська греко-католицька церква отримала в СРСР легальний статус [6, с. 429-442]. Незважаючи на неодноразові звернення РПЦ, зокрема й особисто до М. Горбачова, до літа того ж року при потуранні (на думку Московського патріархату) місцевої влади більшість православних храмів у західних областях України фактично опинилися у володінні греко-католиків.

Лютеранська церква в СРСР у 1985 р. нараховувала 580 парафій, що знаходилися переважно в Естонії та Латвії. Лютеранські священнослужителі брали активну участь у рухах за повний суверенітет Естонії і Латвії та їх вихід з СРСР, що привело до відсторонення частини пасторів від церковної служби. Через звільнення більшості викладачів на деякий час був закритий теологічний інститут у Ризі. Весною 1989 р. Синод Євангельсько-лютеранської церкви Латвії обрав нове церковне керівництво і, посиляючись на нові політичні умови, зажадав від держави припинити втручання у внутрішні справи своїх громад. Пізніше такі самі зміни відбулися в Євангельсько-лютеранській церкві Естонії. На 1990 р. кількість зареєстрованих лютеранських парафій зросла до 619. З 86 до 94 збільшилася на 1990 р. кількість парафій Реформатської церкви у Литві та на території Закарпатської області України. У середині 80-х рр. XX ст. в СРСР нараховувалося 53 зареєстрованих і близько 100 незареєстрованих громад менонітів, що об'єднували етнічних німців. З початком масової еміграції радянських німців кількість зареєстрованих менонітських громад практично не змінилася (55 у 1990 р.), але в подальшому стала скорочуватися. Меноніти, що залишилися на пострадянському просторі, примкнули до баптистів.

У 1985 р. в СРСР нараховувалося 2294 релігійні громади, що входили до Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів (ВРЄХБ). З 1986 р. були припинені репресії стосовно членів Ради церков євангельських християн-баптистів (які відокремилися від ВРЄХБ), через 2 роки її діяльність була легалізована. У 1990 р. ВРЄХБ був перетворений в СЄХБ (Союз євангельських християн-баптистів); загальна чисельність зареєстрованих громад баптистів становила 2151. Зниження кількості громад баптистів можна пояснити виходом

з ВРЄХБ частини громад п'ятидесятників, раніше включених туди під тиском влади. Кількість зареєстрованих релігійних громад п'ятидесятників зросла з 235 до 602. Кількість об'єднань адвентистів сьомого дня збільшилося у 1985-1990 рр. з 342 до 432.

Іслам, друга за чисельністю віруючих релігія в країні, збільшив кількість зареєстрованих релігійних організацій майже втричі. Якщо в 1985 р. в СРСР було всього 392 зареєстровані мечеті, то в 1990 р. їх налічувалося вже 1103. У серпні 1989 р. у Татарській АРСР і Башкирській АРСР відбулися урочистості, присвячені 1100-річчю прийняття мусульманства Волзькою Булгарією і 200-літтю Духовного управління мусульман Європейської частини СРСР і Сибіру. Ці святкові заходи за масштабом були порівнянними зі святкуванням 1000-ліття Хрещення Русі. До урочистостей приурочили закладку і відкриття мечетей в Уфі, Казані, Набережних Човнах і Нижньокамську. У зв'язку з національним піднесенням серед народів, які традиційно сповідують іслам, відбулися зміни в системі органів управління ісламськими організаціями. У 1989 р. розділилося Духовне управління мусульман Північного Кавказу (ДУМПК), що привело до виникнення духовних управлінь мусульман північнокавказьких республік. У 1990 р. від Духовного управління мусульман Середньої Азії та Казахстану (САДУМ) відокремилося Духовне управління мусульман Казахстану (ДУМК) [7, с. 118-161].

У 1985 р. в СРСР була 91 зареєстрована іудейська громада, на початок 1990 р. їх кількість зросла до 102. З кінця 80-х рр. ХХ ст. поряд з ортодоксальним талмудичним напрямком у країні розпочалося розповсюдження реформістського та хасидського іудаїзму. У січні 1990 р. з'їзд представників іудейських громад СРСР утворив Всесоюзну раду єврейських релігійних громад (ВРЄРГ), до якої увійшла 61 громада.

До «перебудови» в СРСР діяло 2 зареєстрованих релігійних об'єднання буддистів: Іволгінський (Бурятія) і Агінський (Агінський Бурятський АО) дацани. У 1988 р. буддистські громади були зареєстровані в Калмикії, Туві та Ленінграді. У 1991 р. із Центрального духовного управління буддистів (ЦДУБ, центр в Улан-Уде) виділилося Об'єднання буддистів Калмикії. Загальна кількість буддистських громад у країні зросла до 16.

В міру того як релігійні організації набували прав, вони починали відстоювати свої інтереси у взаємовідносинах з державною владою, що найбільш яскраво проявилось в процесі розробки і прийняття нового закону про свободу совісті та релігійні організації. За дорученням Політбюро ЦК КПРС робота над законопроектом велася з початку 1988 р. у Раді у справах релігій при Раді Міністрів СРСР, у створених нею комісіях і робочих групах за участі представників релігійних організацій. Проте у травні 1989 р. в результаті апаратної боротьби голова Ради у справах релігій при РМ СРСР К. Харчев був замінений Ю.Н. Христорадновим, а підготовлений проект закону про свободу

совісті відхилений ідеологічною комісією ЦК КПРС за надмірні поступки релігійним організаціям.

Подальша робота над законом відбувалася у Верховній Раді (ВР) СРСР. На її весняній сесії 1990 р. законопроект був розглянутий і повернений на доопрацювання. Відмова депутатів прийняти на дани варіант закону був багато в чому обумовлений позицією релігійних організацій, перш за все РПЦ. У роботі парламентської комісії над цим законопроектом брав активну участь Ленінградський і Новгородський митрополит Олексій (Ридігер), обраний народним депутатом СРСР від Фонду милосердя і здоров'я.

Помісний собор РПЦ, що відбувався 6-10 червня 1990 р. після кончини патріарха Пімена (3 травня 1990 р.), був першим у повоєнний період собором, що проходив без втручання Ради у справах релігій при РМ СРСР. Радянська влада формально не впливала на процес виборів нового патріарха, яким був обраний Ленінградський і Новгородський митрополит Олексій (Ридігер). Велика увага на Соборі приділялася питанням взаємовідносин церкви і держави, зокрема проекту закону про свободу совісті. Законопроект передбачав надання прав юридичних осіб парафіям, монастирям, духовним навчальним закладам, управлінням і центрам, але не церкві як єдиній, цілісній релігійній організації. Собор вказав на неприпустимість подібного становища, що фактично повторювало дискримінаційну щодо церкви позицію постанови Всеросійського центрального виконавчого комітету і Ради народних комісарів РРФСР «Про релігійні об'єднання» 1929 р. Патріарх Олексій II довів до відома М. Горбачова критичне ставлення церкви до проекту закону про релігійні організації, що сприяло досягненню домовленості про участь представників РПЦ та інших релігійних об'єднань в подальшій роботі над законопроектом.

В остаточному варіанті Закон СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації» був прийнятий 1 жовтня 1990 р. Церква отримала належну правову основу своєї діяльності та набула правоздатність юридичної особи. Згідно зі статтею 13 названого Закону вперше з 1918 р. права юридичних осіб були закріплені за окремими парафіями і церковними установами, зокрема і за патріархією. Відповідно до ст. 18 релігійні організації визнавалися власниками будівель, предметів культу, об'єктів виробничого, соціального і благодійного призначення, грошей та іншого майна, необхідного для здійснення їх діяльності. Стаття 6 надавала юридичну можливість для релігійного виховання дітей. Релігійні організації отримали право займатися виробничою і господарською діяльністю, засновувати благодійні та соціальні заклади, безперешкодно публікувати і розповсюджувати релігійну літературу, направляти громадян за кордон для паломництва, навчання та участі в релігійних заходах [8].

З прийняттям цього Закону в СРСР був покладений кінець тотальному державному контролю за діяльністю релігійних організацій. Атеїзм офіційно перестав бути державною політикою, держава відмовилася від фінансування

атеїстичної пропаганди. Була фактично ліквідована Рада у справах релігій при Раді Міністрів СРСР. Згідно зі ст. 29 Закону СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації» Рада у справах релігій зберігалася як інформаційний і консультативно-експертний державний орган, але він був позбавлений владних повноважень: права прийняття рішення про реєстрацію та зняття з реєстрації релігійних організацій, а також права контролю за дотриманням законодавства в галузі віросповідання. Постановою ВР СРСР від 1 жовтня 1990 р. про введення Закону в дію був ліквідований інститут уповноважених Ради у справах релігій, тобто її виконавчі органи на рівні республік, країв і областей. Тією ж постановою ВР СРСР доручила Раді Міністрів СРСР затвердити нове положення про Раду у справах релігій. Однак воно так і не було прийняте, хоча формально Рада у справах релігій при Раді Міністрів СРСР проіснувала до кінця 1991 р.

Розробка Закону СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації» відбувалася в період протистояння М. Горбачова з обраним у 1990 р. Головою ВР РРФСР Б.М. Єльциним. У ВР РРФСР розроблявся власний Закон «Про свободу віросповідань», який був прийнятий 25 жовтня 1990 р. Російське законодавство пішло далі союзного на шляху подолання колишніх обмежень на діяльність релігійних організацій. Збережений у Законі СРСР державний орган у справах релігій у Законі РРФСР ліквідувався і замінювався експертно-консультативною радою при парламентському Комітеті зі свободи совісті. Також у російському Законі запроваджувалася норма, що дозволяла викладання в державних освітніх закладах релігійних дисциплін, що мали інформативний характер. Реєстрація статутів релігійних об'єднань була передана до компетенції республіканського Міністерства юстиції і його органів на місцях, а не була залишена у віданні місцевих виконкомів, як це передбачалось союзним законодавством. Аналогічні російському законодавчі акти з'явилися і в інших союзних республіках – в Україні, Туркменістані, Узбекистані та Вірменії.

При розробці нового законодавства без вирішення залишилося питання про повернення релігійним організаціям їх культових будівель. За релігійними організаціями не було закріплено виняткове право на передачу нерухомого майна релігійного призначення, тому значна частина культових будівель на довгі роки опинилася зайнятою сторонніми користувачами, а в деяких випадках приватизованою радянськими організаціями та приватними особами.

У заключний періоді снування СРСР були створені всі умови для вільного сповідання та вільної діяльності релігійних організацій. Право на реєстрацію отримали раніше заборонені в СРСР культу, зокрема свідки Єгови, церква Ісуса Христа святих останніх днів (мормони) та інші. Водночас у країні відбувалося бурхливе та безконтрольне розповсюдження чисельних нетрадиційних релігійних рухів різних напрямів (неохристиянських, неоорієнталістських, синкретичних, окультно-містичних і неоязичницьких). Цьому сприяла активна діяльність іноземних місіонерів при повному потуранні державної влади, яка

відмовилася від будь-якого захисту традиційних релігійних конфесій під час глибокої ідеологічної та культурної кризи. Не знаходили належної відсічі з боку державних органів і прояви релігійного екстремізму, спроби використання релігійних лозунгів для розпалювання міжнаціональної ворожнечі, що було одним із наслідків різкого послаблення самої держави.

В умовах падіння власного авторитету серед населення М. Горбачов шукав підтримку в основних релігійних конфесіях. 13 березня 1991р., перед референдумом про збереження СРСР як єдиної держави, М. Горбачов зустрівся з ініціативною групою глав і представників церков і релігійних об'єднань Радянського Союзу: патріархом Олексієм II, предстоятелями старообрядницьких церков, головами Всесоюзної Ради церков адвентистів сьомого дня і Ради Союзу Євангельських християн-баптистів, главами духовних управлінь мусульман Європейської частини СРСР і Сибіру, Середньої Азії та Казахстану, представниками Всесоюзної ради єврейських релігійних організацій і Центрального духовного управління буддистів СРСР. Ініціативна група підтримала зусилля М. Горбачова зі збереження цілісності СРСР. Водночас РПЦ засуджувала насильницькі методи підтримання державної цілісності СРСР. Патріарх Олексій II назвав великою політичною помилкою і гріхом застосування військової сили у Литві в січні 1991 р. Під час подій 19-21 серпня 1991 р. у Москві РПЦ звернулася із закликом до всього народу проявити витримку та не допустити кровопролиття. При цьому православна церква поставила під сумнів законність ДКНС (Державного комітету з надзвичайного стану) і заявила про необхідність почути голос відстороненого від влади М. Горбачова. Після благополучного розв'язання ситуації патріарх Олексій II у вітальній телеграмі висловив задоволення у зв'язку з поверненням М. Горбачова до обов'язків Президента СРСР. Провал спроби державного перевороту був сприйнятий РПЦ як остаточне завершення історичного періоду, що розпочався у 1917 р. [9, с. 95-99].

Отже, у заключний період існування СРСР були створені всі необхідні умови для вільного сповідання будь-якої релігії та вільної діяльності релігійних організацій різних конфесій без жодного незаконного втручання з боку держави. Такий стан державно-церковних відносин залишався у колишніх радянських республіках і на момент отримання ними державної незалежності.

В якості нових суб'єктів міжнародного права всі держави пострадянського простору прийняли власні конституції та сформували нову нормативно-правову базу, що регулювала увесь масив суспільних відносин, включаючи й державно-церковну складову. Оновлене релігійне законодавство в країнах пострадянського простору було направлене на забезпечення права людини на свободу совісті та віросповідання відповідно до положень основних законів (конституцій) цих держав та ратифікованих ними міжнародних договорів. Оскільки країни Балтії першими серед колишніх радянських республік отримали державну незалежність, то з них ми і розпочнемо огляд релігійного

законодавства та аналіз стану державно-церковних відносин у країнах пострадянського простору.

Країни Балтії (Литва, Латвія, Естонія). Конституція Литовської Республіки, прийнята всенародним голосуванням 25 жовтня 1992 р., гарантує свободу віросповідання (ст. 26) та діяльності церков і релігійних організацій – як законодавчовизнаних традиційними, так і інших (ст. 43). Відповідно до ст. 5 Закону «Про релігійні громади та спільноти» від 4 жовтня 1995 р. традиційними визнаються 9 релігійних громад і спільнот: римо-католики, греко-католики, євангельські лютерани, євангельські реформати, православні, старообрядці, іудеї, мусульмани-суніти, караїми. Визнані традиційними громади користуються певними привілеями: вони можуть реєструвати церковні шлюби; отримувати регулярну фінансову підтримку від держави, розмір якої визначається в залежності від кількості віруючих; мають право викладати релігійні предмети в державних школах; користуватися пільгами при виплаті податків і страхових внесків; їх клір і семінаристи звільнені від військової повинності тощо.

Оскільки переважну більшість населення країни становлять католики, то відразу після проголошення 11 березня 1990 р. республіканського суверенітету (ще в рамках формального перебування у складі СРСР) литовський парламент проголосив Акт про реституцію становища Католицької церкви у Литві, який визнавав право церкви самостійно вести справи всередині держави, обіцяв компенсувати завдану їй у роки окупації шкоду і оголошував, що держава і церква у Литві співпрацюють на принципах паритету. Пізніше цей акт був доповнений законами «Про повернення молитовних будинків та інших будівель релігійним громадам», «Про статус військових капеланів» і «Про школу». У 1991 р. у Литві законодавчо закріплено вивчення у школах Закону Божого, який за вибором батьків може бути замінений на урок світської етики.

У вересні 1991 р. (вже після офіційного виходу Литви зі складу СРСР) були відновлені дипломатичні відносини між Литовською Республікою і Святим Престолом. З лютого 1992 р. у Вільнюсі знаходиться резиденція апостольського нунція для трьох балтійських держав (Литви, Латвії та Естонії). 4-7 вересня 1993 р. до Литви здійснив пастирський візит папа Римський Іоанн Павло II, який відвідав Вільнюс, Каунас, Шилуву і Гору Хрестів у Шяуляйському районі [10, с. 188-210]. Новий етап відносин Литви і Святого Престолу був ознаменований підписанням 5 травня 2000 р. угод «Про правові аспекти взаємовідносин між Католицькою Церквою і державою», «Про співробітництво в галузі освіти і культури» та «Про духовну опіку католиків, які служать в армії». Ці угоди набрали чинності 16 вересня 2000 р. і регулюють юридичні аспекти державно-церковних відносин, співпрацю Католицької церкви і держави у галузі освіти та культури, а також питання пастирської діяльності цієї церкви у збройних силах. Згідно з цими угодами, церква і держава не є ні

підпорядкованими одна одній, ні відокремленими одна від одної, але автономними у своїх сферах діяльності та тісно взаємодіючими.

Що стосується Латвії, то відразу після проголошення нею у 1991 р. незалежності (СРСР визнав її як незалежну державу 6 вересня того ж року) в країні була відновлена Конституція, прийнята ще 15 лютого 1922 р. В даний час вона діє з низкою поправок, останні з яких внесені 19 червня 2014 р. За Конституцією Латвійської Республіки (глава VIII, стаття 99), «кожний має право на свободу думки, совісті і віросповідання. Церква відокремлена від держави». Уряд незалежної Латвії прискорив процес повернення церковної власності, сприяв відкриттю нових храмів та відродженню конфесійних видань і програм [11, с. 53-56].

У 1995 р. був прийнятий Закон «Про релігійні організації» (з наступними змінами 1996, 1998, 2000 рр.), мета якого «гарантувати жителям Латвії право на свободу в галузі релігії, яке включає в себе право визначати своє ставлення до релігії, індивідуально або разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, вільно змінювати свої релігійні або інші переконання, здійснювати релігійну діяльність, а також висловлювати свої релігійні переконання, дотримуючись діючих законодавчих актів» (ст. 2, п. 1-2).

Згідно з нормами чинного законодавства та існуючої практики, держава визнає статус «традиційних конфесій» за Євангельсько-лютеранською церквою, Римо-католицькою церквою, Латвійською православною церквою, за громадами старообрядців, баптистів, адвентистів сьомого дня, методистів та іудеїв. Вони мають право реєстрації шлюбів нарівні з державними органами реєстрації актів громадянського стану. Першим п'ятьом з названих конфесій дозволено викладання християнського віровчення в початкових класах загальноосвітніх шкіл, педагогів рекомендує керівництво цих конфесій і атестує Міністерство освіти і науки Латвійської Республіки (Закон «Про релігійні організації», ст. 6, п. 3) [12, с. 333-338].

8 листопада 2000 р. між Латвійською Республікою і Святим Престолом був укладений конкордат. Цей договір набрав чинності 12 вересня 2002 р. і визначає правовий статус Католицької церкви у Латвії, регламентує співробітництво держави і церкви в галузі освіти та культури тощо.

13 листопада 2008 р. латвійський сейм (парламент) прийняв Закон «Про Латвійську Православну Церкву», який набрав чинності у грудні того ж року та закріпив юридичні основи діяльності цієї церкви на території Латвії. Метою цього закону є сприяння розвитку відкритого, правового і гармонійного суспільства, а також визначення спільних для Латвійської Православної Церкви (ЛПЦ) і Латвійської держави завдань у соціальній, правовій і культурній сферах. Закон визнає ЛПЦ традиційною церквою для Латвії, щотривалий час перебуває на значній території країни, а також відмічає її внесок у різні сфери життя держави. Крім того, названий закон закріплює за ЛПЦ право інтерпретувати Святе письмо, формулювати і проповідувати свою доктрину,

формувати своє внутрішнє життя, дотримуючись канонів, зокрема організаційну структуру. Закон визначає, що правлячий архіпастир своїм указом призначає духовенство на місце служіння, переводить і звільняє кліриків з місця служіння, що рішення ЛПЦ з канонічних питань не підлягає оскарженню в державних інституціях. Окремі положення закону направлені на захист таємниці сповіді та таємниці пастирських бесід, закріплюють право ЛПЦ на реєстрацію шлюбів і надають право військовослужбовцям Збройних сил Латвійської Республіки на духовну опіку з боку ЛПЦ, зокрема на участь у богослужіннях тощо. У грудні 2008 р. набрав чинності і Закон «Про Євангельсько-лютеранську Церкву», який визначив її правовий статус на території Латвії.

Що стосується Естонії, то в країні невдовзі після відновлення державної незалежності також була прийнята нова конституція та законодавство, зокрема у релігійній сфері. Конституція Естонської Республіки 1992 р. гарантує свободу віросповідання і відокремлення церкви від держави. Відразу після здобуття незалежності в країні була відновлена автономна Православна церква. 11 серпня 1993 р. естонський Департамент у справах релігій зареєстрував Синод Естонської апостольської православної церкви у вигнанні як єдиного законного правонаступника міжвоєнної Естонської апостольської православної церкви. У 1994 р. більше половини парафій попросили прийняти їх в юрисдикцію Константинопольського патріархату. 22 лютого 1996 р. Священний синод Константинопольського патріархату заснував паралельно Естонській православній церкві Московського патріархату автономну церкву під своєю юрисдикцією. У зв'язку з цим Священний синод Російської православної церкви під головуванням патріарха Олексія II (який народився в Естонії та отримав сан єпископа в радянській Естонії) у лютому 1996 р. припинив євхаристичне спілкування з Константинопольським патріархатом. Після декількох раундів переговорів у 1996 р. сторони пішли на компроміс, визнавши можливість тимчасового співіснування на території Естонії двох церковних юрисдикцій [13, с. 14]. Парафіям було запропоновано зробити вибір, до якої з юрисдикцій їм належати.

Країни Східної Європи (Білорусь, Молдова, Україна). Переважну більшість населення цих країн становлять відповідно білоруси, молдавани та українці, які в основному сповідують православ'я. Що стосується Республіки Білорусь (РБ), то її населення нараховує близько 10 млн осіб: з них білоруси – 81,2%, росіяни – 11,4%, поляки – 3,9%, українці – 2,4%; решту населення країни становлять інші національності – євреї, татари, литовці, латиші, цигани, німці та інші. Від загальної кількості населення 84% – православні, 14% – католики (включно з греко-католиками) і близько 2% – представники інших деномінацій.

У Республіці Білорусь головним документом, що регулює взаємовідносини держави і церкви, є Закон «Про свободу віросповідань і релігійні організації» 1992 р., відповідно до якого кожному громадянину надано право сповідувати

будь-яку релігію або ж бути атеїстом. Координацію діяльності держави та релігійних організацій у складі уряду здійснює Комітет у справах релігій і національностей при Раді міністрів Республіки Білорусь.

На референдумі, що проходив у листопаді 1996 р., було прийнято нове формулювання принципу рівності релігій, викладене в ст. 16 нової редакції Основного закону (конституції) Республіки Білорусь: «Взаємовідносини держави і релігійних організацій регулюються законом з урахуванням їх впливу на формування духовних, культурних і державних традицій білоруського народу». У цьому формулюванні знайшло відображення розуміння неоднаковості ролі різних релігійних учень в історичному та культурному розвитку країни, а також необхідність певних правових обмежень для нетрадиційних релігійних течій і організацій. Забезпечення юридичної рівності релігій перед законом з одночасним врахуванням їх культурно-історичної нерівнозначності створило правові основи співробітництва держави з традиційними для Білорусі християнськими конфесіями, перш за все з православ'ям і католицизмом. Нове формулювання закону дозволяє обмежити експансію окультно-містичних течій, низки псевдохристиянських і деструктивних релігійних культів [14, с. 12].

Що стосується Республіки Молдова (РМ), то, за даними перепису 2014 р., її населення (без Придністров'я) становить майже 3 млн осіб: з них 75,1% назвали себе молдаванами, 7% – румунами, 6,6% – українцями, 4,6% – гагаузами, 4,1% – росіянами, 1,9% – болгарами, 0,3% – циганами. Решта етнічних груп (євреї, вірмени, поляки та ін.) становлять 0,5% усього населення. 56,7% населення РМ як рідну мову вказали молдавську, 23,5% – румунську, 9,7% – російську, 4,2% – гагаузьку, 3,9% – українську, 1,5% – болгарську. Офіційною мовою в РМ є молдавська (румунська). У самопроголошеній Придністровській Молдавській Республіці (ПМР), яка фактично вже більше 30 років не підпорядковується РМ, за переписом населення 2015 р. нараховувалося майже півмільйона мешканців. Офіційними мовами в ПМР вважаються молдавська, російська та українська (українці, молдавани та росіяни є найбільшими етносами на території республіки), однак фактично послугуються в офіційному спілкуванні майже виключно російською.

Майже 97% населення РМ (включно з ПМР) вважають себе православними. Переважна більшість з них належить до Православної церкви Молдови (у складі Російської православної церкви), що нараховує 6 єпархій. На території РМ діє Бессарабська митрополія (нараховує 4 єпархії), відновлена 14 вересня 1992 р. за рішенням Синоду Румунської православної церкви, яка не визнається Московським патріархатом як легітимна церковна структура.

РМ є світською державою, однак вона визнає першість православної церкви, яка має тривалі історичні традиції в країні та робить великий внесок у повсякденне життя і культуру її мешканців. Держава підтримує соціальну, культурну і благодійну діяльність православної церкви. Після проголошення

незалежності РМ приєдналась до низки міжнародних договорів, які були враховані при прийнятті релігійного законодавства. Законом № 979-ХІІ від 24 березня 1992 р. визначено статус релігійних організацій та їх складових частин. Закон проголосив право громадян на свободу совісті, вибору релігійного культу, його відправлення в індивідуальній чи асоційованій формі, право на розповсюдження своєї віри, здійснення церковних обрядів тощо. Тим з громадян, яким релігійні переконання не дозволяють іти на військову службу, пропонується альтернативна діяльність.

Права громадян на свободу совісті та віросповідання були зафіксовані в Конституції РМ, прийнятій 29 липня 1994 р. (ст. 31). Відповідно до конституції, релігійні організації вільно діють у відповідності до своїх статутів і законодавства країни, відокремлені від держави та користуються її підтримкою. Забороняються будь-які переслідування за релігійними переконаннями, заклики до нетерпимості та ненависті за релігійними мотивами.

Конституційні положення про релігійні культу були конкретизовані в Законі № 125 від 11 травня 2007 р., де був визначений юридичний статус релігійних організацій та їх складових частин згідно з діючими міжнародними договорами про права людини, до яких приєдналась РМ. За законом, обмеження щодо релігійних організацій застосовуються лише тоді, коли вони порушують громадський порядок, зазіхають на здоров'я громадян, суспільну мораль, права і свободи громадян. Закон встановлює заборону на втручання держави в діяльність релігійних організацій, підтримує їх автономність, відокремлення від держави і рівність в правах перед законом [15, с. 374-377].

Що стосується України, то від загальної кількості населення країни православні становлять 61%, католики – 10,3% (зокрема 8% – греко-католики), протестанти (баптисти, п'ятидесятники, адвентисти, лютерани та ін.) – 5%, мусульмани – 1,7%, іудеї – 0,5%. В даний час в Україні існують православні церкви декількох традицій, дві з яких (Православна церква України та Українська православна церква Московського патріархату) є основними суб'єктами церковного процесу в країні. У 1992 р. були встановлені дипломатичні відносини між Україною і Ватиканом. Тоді ж в Україну був призначений апостольський нунцій, а через сім років і посол України у Ватикан. У червні 2001 р. Україну відвідав з пастирським візитом папа Римський Іоанн Павло II. В одній із своїх промов під час цього візиту римський первосвященик наголосив, що Україна стала «матір'ю слов'янського християнства СхідноїЄвропи» [16, с. 1534-1535].

В Україні існує розгалужена система нормативно-правових актів з питань релігії, зокрема прийнятих на виконання її міжнародно-правових зобов'язань у цій сфері. За браком місця ми не будемо детально їх аналізувати, лише зазначимо, що відповідно до ч. 3 ст. 35 Конституції України «Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви» [17], а згідно з ч. 5 ст. 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»

(основоположного законодавчого акту у цій сфері) «Усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом. Встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших не допускається» [18, с. 7-24]. Що стосується адміністративної практики застосування релігійного законодавства в країні, то вона в цілому є задовільною.

Країни Закавказзя (Азербайджан, Вірменія, Грузія). Азербайджан, який нині є ареалом розповсюдження ісламу (93,4% населення країни – мусульмани: з них 70% – шіїти, 30% – суніти) [19], історично пройшов етапи офіційного прийняття в якості державних релігій зороастризму, а потім християнства. З другої половини 80-х рр. XX ст., й особливо після проголошення Азербайджаном незалежності 30 серпня 1991 р., у країні відбувається ісламське відродження: відкриваються нові ісламські навчальні заклади, будуються мечеті, створюються сприятливі умови для паломництва віруючих в Мекку і Медину, збільшується культурний обмін з мусульманським світом. Зросло значення громадських ісламських інститутів; влада держави надає сприяння роботі Управління мусульман Кавказу. Водночас держава не підтримує агресивних форм ісламу, виступає проти політизації релігії. За Конституцією Азербайджанської Республіки від 12 листопада 1995 р., церква відокремлена від держави; всі релігії рівноправні; пропаганда вірувань антигуманних і тих, що принижують людську гідність, забороняється; державна система навчання носить світський характер (ст. 19: Релігія і держава) [20].

Що стосується Вірменії, 96% населення якої становлять вірмени, то вони належать до Вірменської апостольської церкви. Решту населення країни становлять інші етноси, тому існують громади православних, католиків, протестантів, мусульман та ін. Конституція Республіки Вірменія (РВ) 1995 р. у другій главі визначає основні права та свободи людини і громадянина. Незалежно від національності, раси, статі, мови, віросповідання, політичних та інших поглядів, соціального походження, майнового та іншого стану громадяни Республіки Вірменія мають повні права, свободи та обов'язки, передбачені Конституцією і законами (ст. 15). Кожний має право свободи навчання, совісті та віросповідання. Відповідно до ст. 23, свобода сповідувати релігію та висловлювати переконання може бути тимчасово обмежена тільки в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 45, 55.14). Забороняється використовувати права і свободи з метою насильницького повалення конституційного ладу, розпалювання національної, расової чи релігійної ненависті або пропаганди насильства та війни (ст. 48). У 1997 р. вищий законодавчий орган Вірменії (Національні збори) прийняв закон «Про доповнення та зміни до закону РВ «Про свободу совісті та релігійні організації», згідно з яким дозволяється, зокрема в загальноосвітніх установах, викладання віровчення тільки Вірменської апостольської церкви [21].

Що стосується Грузії (Сакартвело), то більшість населення країни становлять грузини (83,8%). Православними, що належать до Грузинської православної церкви (ГПЦ), вважають себе 75,2% віруючих: грузини, більшість осетин, частина абхазів, а також греки, росіяни, українці, білоруси і ассирійці, які мешкають на території Грузії. До древніх східних (дохалкидонських) церков належить близько 4% віруючих (з них вірмени – 340 тис. та ассирійці – 5 тис.). Католиків латинського і візантійського обрядів – 0,8% (ці громади приблизно однакові за кількістю і нараховують загалом близько 37 тис. осіб) протестантів – 0,6%. Існують невеликі громади старообрядців, молокан і духоборів. У Грузії нараховується близько 10% мусульман: в Аджарії і Абхазії розповсюджений іслам сунітського толку, а в південних прикордонних районах живуть мусульмани-шиїти. Мусульмани в Грузії є найбільшою нехристиянською релігійною групою, що нараховує майже півмільйона осіб. До сунітів відносяться в основному аджарці та частина абхазців; азербайджанці, курди і частина ассирійців, які проживають у південних районах Грузії, – шиїти. Іудаїзм сповідують 0,4% населення. Більшість єврейських громад зосереджені у великих містах, перш за все у Тбілісі та Кутаїсі. Загальна кількість прихильників іудаїзму в Грузії становить близько 18 тис. Нові релігійні рухи (Бахаї релігія, Товариство Свідомості Крішни тощо) представляють не більше 0,01% населення. Не вважають себе прихильниками будь-якої релігії 7%, хоча й називають себе віруючими. Кількість атеїстів становить близько 2% [22, с. 352-353].

Усі релігії в країні формально є рівними, церкви та деномінації незалежні у своїй внутрішньо-церковній діяльності від держави та відокремлені від неї. У цьому зв'язку доречно буде в контексті нашого дослідження зупинитися на відносинах Грузинської православної церкви з державою. ГПЦ також є незалежною і відокремленою від держави, однак відносини між ними регулюються не лише конституцією і законодавством Грузії (як у випадку з іншими релігіями та конфесіями), а також і Конституційною угодою, укладеною 14 жовтня 2002 р. у кафедральному соборі Светіцховелі між Грузинською державою (яку представляв президент Грузії Е. Шеварнадзе) і ГПЦ (в особі Католикоса-патріархавсієї Грузії Іллі II). Ця угода є другим за значенням і силою законом після чинної Конституції Республіки Грузія 1995 р.

Конституційна угода 2002 р. складається з 12 статей і регулює відносини між державою і церквою. Вона визначає правове становище ГПЦ у державі, яка визнає особливу роль цієї церкви в історії країни та повну її незалежність. Держава і церква підтверджують готовність співпрацювати на благо населення країни з дотриманням принципу взаємної незалежності. Обидві сторони правомочні укладати угоди в різних сферах спільних інтересів і приймати відповідні акти з їх реалізації. Католікос-патріарх користується недоторканістю. Великі церковні свята і неділя оголошуються державними вихідними днями (ст. 1). Держава підтримує таємницю сповіді, визнає укладення шлюбу,

здійснене церквою у встановленому законодавством порядку (ст. 2, 3). Духовні особи звільняються від військової повинності, держава забезпечує створення інституту пастирів у військових формуваннях і в'язницях (ст. 4). В освітніх закладах вивчення православного віровчення добровільне, держава і церква обопільно та на рівних правах визнають підтверджуючі освітні документи, вчені ступені і звання (ст. 5). Власність церкви та інші її майнові права захищені законом, джерелами фінансування церкви є добровільні пожертвування, прибуток від підприємництва, інвестиції, гранти та інші прибутки, дозволені законодавством Грузії. Продукція, що виробляється церквою, і церковна власність (існуючі на всій території Грузії православні храми, монастирі (діючі та недіючі) і їхруїни, а також ділянки землі, на яких вони розташовані) звільняються від податків. Заходи щодо захисту предметів власності церкви, порядок володіння ними та їх використання визначаються чиним законодавством про відповідні державні служби та угодою з церквою (ст. 6, 7). Держава визнає власністю церкви всю церковну скарбницю, що перебуває під охороною держави в музеях і сховищах (крім тієї, що перебуває у приватній власності), якою, за винятком святих мощей і реліквій, церква та держава спільно володіють і про належну охорону та зберігання якої піклуються (ст. 8, 9). Держава підтверджує факт завдання церкві моральної та матеріальної шкоди в XIX-XX ст., особливо в 1921-1990 рр., і як фактичний власник частини вилученого у церкви майна бере на себе зобов'язання про часткову компенсацію матеріальної шкоди (Постанова № 183 Ради Міністрів Грузинської РСР від 12 квітня 1990 р.). Внесення поправок до Конституційної угоди можливе лише на основі взаємної згоди сторін [23, с. 221-226].

Країни Центральної Азії (Казахстан, Киргизстан, Узбекистан, Таджикистан, Туркменістан) та євразійська Росія. У кожній з названих центральноазійських держав титульна нація становить основне населення країни та сповідує іслам. До кола цих країн ми не випадково відносимо і Росію, адже значна частина її території розташована на азійському континенті, не кажучи вже про азійський менталітет переважної більшості мешканців РФ, де іслам поки що посідає друге місце після православ'я. У названих країнах існують також громади віруючих, що належать до різних релігій та конфесій, кількісний склад яких різниться в залежності від країни. За браком місця в якості прикладу, що ілюстрував би в цілому релігійну картину в усіх країнах цієї групи, докладно проаналізуємо лише стан релігійного законодавства та державно-церковних відносин у найбільшій за розміром країні Центральної Азії – Республіці Казахстан (РК), територія якого становить 2724 900 кв. км з населенням більше 16 млн осіб. Основними мешканцями РК є: казахи (63,1%), росіяни становлять 23,7%, узбеки – 2,9%, українці – 2,1%, уйгури – 1,4%, татари – 1,3%, німці – 1,1%, інші етноси – 4,5% населення Казахстану. За даними перепису населення 2009 р., 11,23 млн (70,2%) жителів Казахстану сповідують іслам (сунітського напрямку); 4,2 млн (26,2%) становлять християни (православні (зокрема

старообрядці), католики (зокрема греко-католики і протестанти); 14,6 тис. осіб (0,1%) – буддисти; 5,2 тис. (0,03%) – іудеї; близько 30 тис. осіб (0,19%) зараховують себе до інших релігій; 450,5 тис. осіб (2,8%) не вважають себе віруючими; 81 тис. осіб (0,5%) відмовились вказати свою релігійну приналежність.

За Конституцією, прийнятою на референдумі 30 серпня 1995 р., Казахстан є світською державою (ст. 1). Громадяни Казахстану мають право на свободу совісті (с. 22.1), яке «не повинно обумовлювати чи обмежувати загальнолюдські та громадянські права і обов'язки перед державою» (ст. 22.2). Ніхто не може зазнавати дискримінації за релігійною ознакою (ст. 14.2), тому Конституція РК забороняє створення громадських об'єднань, «діяльність яких направлена... на розпалювання соціальної, расової, національної, релігійної, станової та родової ворожнечі, а також створення непередбачених законодавством воєнізованих формувань» (ст. 5.3), а також пропаганду такого роду поглядів (ст. 20.3). Заборонено створення політичних партій «на релігійній основі» (ст. 5.4). Держава та органи державної влади не повинні контролювати релігійні пристрасті громадян, тому «кожний має право визначати і вказувати чи не вказувати свою національну, партійну і релігійну приналежність» (ст. 19.2). Конституція допускає існування іноземних релігійних об'єднань у Казахстані, однак їх діяльність, а також «призначення іноземними релігійними центрами керівників релігійних об'єднань в Республіці здійснюється за погодженням з відповідними державними органами Республіки» (ст. 5.5). Держава також не втручається у внутрішньо-конфесійну діяльність (якщо при цьому не порушуються діючі закони) і не надає релігійним об'єднанням матеріальної або будь-якої іншої, зокрема фінансової, підтримки.

Право на свободу совісті та віросповідання захищається законом «Про свободу віросповідання і релігійні об'єднання», Цивільним кодексом та іншими законодавчими актами. Прийнятий у 1992 р. закон «Про свободу віросповідання» носив максимально ліберальний характер і не передбачав обов'язкової державної реєстрації релігійних об'єднань. Однак ст. 375 Кодексу про адміністративні правопорушення передбачала покарання за діяльність релігійних об'єднань без державної реєстрації [24, с. 8-15].

Після прийняття у 2005 р. законів «Про протидію екстремізму» (18 лютого), «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів Республіки Казахстан з питань протидії екстремістській діяльності» (23 лютого) і «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів Республіки Казахстан з питань забезпечення національної безпеки» (8 липня) з'явилась можливість накладати більш високі штрафи на незареєстровані релігійні організації. У відповідності з поправками, прийнятими у 2005 р., було уточнено, що релігійні об'єднання повинні реєструватися як в центральних, так і в місцевих органах влади. Для реєстрації потрібно мати у складі релігійної громади не менше 10 членів, подати заяву до Міністерства юстиції та надати статутні документи.

Держава може відмовити в реєстрації на підставі невідповідності статуту релігійного об'єднання законодавству Казахстану [25, с. 192-199]. Комітету справах релігій (з 18 травня 2011 р. Агенція Республіки Казахстан у справах релігій) здійснює релігійну експертизу та бере участь у судах.

У новому законі РК «Про релігійну діяльність та релігійні об'єднання» від 13 жовтня 2011 р. було підтверджено світський характер держави, право на свободу совісті та діяльність релігійних об'єднань. У законі особливо зазначається, що релігійні переконання не можуть слугувати підставою для відмови від виконання громадянських обов'язків; громадяни Казахстану, які є членами релігійних об'єднань, можуть брати участь у політичному житті «тільки від свого імені» (ст. 3.7). Не допускається діяльність релігійних об'єднань, поєднана з насильством або іншим завданням шкоди здоров'ю людини, з розірванням шлюбу чи припиненням родинних відносин, завданням шкоди моральності, порушенням прав і свобод людини, спонуканням громадян до відмови від виконання громадянських обов'язків (ст. 3.12). Забороняється примус членів релігійних об'єднань до відчуження ними свого майна на користь об'єднання, його керівників або учасників (ст. 3.14).

Закон установив нові правила реєстрації та діяльності релігійних організацій. Місцеве релігійне об'єднання можуть створювати не менше 50 віруючих, регіональне – не менше 500, республіканське – не менше 5 тис. громадян Казахстану. Релігійне об'єднання має відповідати таким ознакам: єдине віровчення; здійснення релігійних обрядів, церемоній і проповідей; релігійне виховання членів і релігійних послідовників; духовна направленість діяльності (ст. 13). Релігійне об'єднання має право займатися добродійною діяльністю (ст. 10), володіти рухомим і нерухомим майном (зокрема за кордоном), звертатися за добровільними пожертвуваннями як фінансового, так і іншого характеру (ст. 20). Не є можливою діяльність керівника релігійного об'єднання, призначеного «іноземним релігійним центром без погодження з уповноваженим органом» (ст. 19). Для погодження кандидата на посаду повинен бути наданий пакет документів, який необхідно розглянути протягом 30 днів. Кандидату може бути відмовлено, якщо «його діяльність може створити загрозу конституційному ладу, громадському порядку, правам і свободам людини, здоров'ю та моральності населення» (ст. 19.4). Релігійне об'єднання повинно утримуватися від прийняття рішень та вчинення дій, «завідомо здатних дезорганізувати діяльність державних органів, порушити їх безперебійне функціонування, знизити ступінь керованості в країні» (ст. 3.15).

Закон трактує місіонерську діяльність як «діяльність громадян Республіки Казахстан, іноземців, осіб без громадянства від імені релігійних об'єднань, зареєстрованих в Республіці Казахстан, направлену на розповсюдження віровчення на території Республіки Казахстан» (ст. 1). Для здійснення місіонерської діяльності необхідна реєстрація (з щорічною перереєстрацією), яка видається через 30 днів після надання місіонером необхідних документів і

матеріалів (зокрема літератури, аудіовізуальних та інших матеріалів, що використовуються для проповіді). В реєстрації може бути відмовлено, якщо «місіонерська діяльність становить загрозу конституційному ладу, громадському порядку, правам і свободам людини, здоров'ю та моральності населення» (ст. 8.3-5).

Здійснення релігійних обрядів, проведення зібрань та місіонерська діяльність не допускаються у місцях дислокації військових формувань; у приміщеннях судових і правоохоронних органів, а також інших служб, пов'язаних із забезпеченням громадської безпеки, захистом життя та здоров'я; в освітніх закладах (крім організацій релігійної освіти). До лікарні, в'язниці, будинку перестарілих тощо священнослужителі можуть запрошуватися на прохання осіб, які там перебувають, або їх родичів, при цьому «здійснення релігійних обрядів, церемоній і (або) зібрань не повинно перешкоджати діяльності зазначених організацій, порушувати права та законні інтереси інших осіб» (ст. 7).

Релігійну літературу і предмети релігійного культу можуть вільно набувати і використовувати як окремі громадяни, так і релігійні об'єднання (ст. 9.1), однак розповсюдження релігійної літератури допускається тільки в культових будівлях, релігійних освітніх закладах, а також у спеціальновідведених місцевими властями приміщеннях (ст. 9.2). Ввезення релігійної літератури до РК (за винятком літератури для особистого користування) може здійснюватися тільки за реєстрованими релігійними об'єднаннями після отримання позитивного висновку експертизи (ст. 9.3). Якщо релігійне об'єднання випускає чи розповсюджує релігійну літературу та іншурелігійну інформаційну продукцію, то на ній має бути зазначена повна назва релігійного об'єднання [26, с. 348-349].

Отже, вищевикладений закон РК «Про релігійну діяльність і релігійні об'єднання» від 13 жовтня 2011 р. є одним з найважливіших внутрішньодержавних актів, що регулює державно-церковні відносини у Казахстані (подібні закони діють і в інших центральноазійських країнах, а також в Росії, стан державно-церковних відносин в якій ми проаналізуємо наостанок). Цей закон стосується усіх без винятку існуючих на території Казахстану релігій і конфесій, закріплює рівність усіх релігійних об'єднань перед законом та декларує відокремлення релігійних організацій від держави і школи від релігії. Якщо говорити про діяльність Римо-католицької церкви на території Казахстану, то її правове становище регулюється не лише внутрішньодержавними актами РК, а й додатковим міжнародно-правовим інструментом, зокрема положеннями укладеної 24 серпня 1998 р. Угоди про взаємовідносини між Святим Престолом і Республікою Казахстан.

Що стосується пострадянської Росії, то у 90-х роках ХХ ст. там активно відновлювалися церковні будівлі, відкривалися нові парафії, монастирі, православні навчальні заклади, широко розгорнулася видавнича діяльність

церкви. Представники православної церковної ієрархії брали активну участь і в політичних подіях, проте в 1993 р. синод РПЦ прийняв рішення про заборону священнослужителям балотуватися до Державної думи. У цей час у РФ активно відновлювалися і розвивалися церковні структури й інших релігійних організацій, особливо Католицької церкви, однак першочергова увага в країні завжди приділялася православ'ю.

Посилення впливу РПЦ у російській політиці знайшло відображення у новому законі РФ від 23 червня 1997 р. «Про свободу совісті та релігійні об'єднання», в преамбулі якого декларувалася повага до православ'я як до «невід'ємної частини загальноросійської історичної, духовної і культурної спадщини», до «багатомільйонного ісламу, а також буддизму, іудаїзму та інших традиційно існуючих у Російській Федерації релігій». Наступного дня після прийняття цього законодавчого акту папа Римський Іоанн Павло II звернувся з особливим посланням до президента РФ Б. Єльцина, в якому піддав згаданий закон критиці і висловив жаль у зв'язку з відсутністю в преамбулі згадки про католицизм, що, на думку понтифіка, становило «реальну загрозу Католицькій церкві в Росії, нормальному розвитку її пастирської діяльності і навіть самому факту її існування». Звинувативши російських законодавців у тому, що вони не враховують «вікову присутність і діяльність у Росії» Католицької церкви, тим самим прирівнюючи її до іноземного релігійного об'єднання, папа наполягав на коригуванні нового релігійнозаконодавства РФ. 26 вересня 1997 р. президент РФ Б. Єльцин підписав закон із зміненою преамбулою, де визнавалася особлива роль православ'я «в історії Росії, у становленні та розвитку її духовності і культури» і декларувалася повага до «християнства, ісламу, буддизму, іудаїзму та інших релігій, що становлять невід'ємну частину історичної спадщини народів Росії». Нормалізації відносин між РФ і Святим престолом сприяла зустріч папи Іоанна Павла II з президентом Б. Єльциним у Ватикані 10 лютого 1998 р., під час якої глава російської держави роз'яснив положення нового закону і запевнив у неухильному дотриманні принципу релігійної свободи.

Незважаючи на подібні запевнення російської сторони, дипломатичні відносини між Росією і Святим престолом час від часу зазнають ускладнень з огляду на позицію РПЦ щодо небажаності розширення католицьких структур на території РФ, які нібито займаються прозелітизмом серед православних, а також через заснування папою Римським католицьких єпархій в Росії без погодження з Московським патріархатом і владою РФ. У 90-х рр. ХХ ст. і в подальшому низка зарубіжних католицьких кліриків, які служили на території РФ (зокрема єпископ Е. Мазур), були позбавлені візи бо вислані з країни, досить часто це робилося за наполяганням керівництва РПЦ, яка фактично є державною церквою в країні. Отже, наявні у відносинах між РКЦ і РПЦ проблеми накладають свій негативний відбиток і на розвиток російсько-ватиканських відносин. Що стосується ставлення російської влади до діяльності інших церков і релігійних організацій на території РФ, то воно є різним, від

лояльного до відверто негативного. Аналіз адміністративної практики застосування релігійного законодавства в Росії свідчить, що влада країни прагне здійснювати тотальний контроль за діяльністю релігійних організацій, позбавляючи неугодних державній владі релігійних структур можливості здійснення їх діяльності і навіть відібрання культових споруд, як це було, наприклад, в усіх парафіях УПЦ Київського патріархату на території РФ ще задовго до початку російсько-української війни.

Підсумовуючи викладене вище, можна зробити висновок, що в останній період існування СРСР починається зміна пріоритетів релігійної політики, перехід радянської держави до визнання релігійних прав громадян і лояльного ставлення до церкви та інших релігійних організацій. Результатом цього періоду стало прийняття восени 1990 р. Закону СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації», після чого в країні склалася принципово нова система державно-церковних відносин. Водночас у багатьох союзних республіках були прийняті нові нормативно-правові акти з питань релігії, які пішли ще далі союзного законодавства на шляху подолання колишніх обмежень щодо діяльності релігійних організацій. Такий стан державно-церковних відносин залишався у колишніх радянських республіках і на момент отримання ними державної незалежності. Набувши міжнародної правосуб'єктності та отримавши міжнародно-правове визнання з боку інших держав світу, всі пострадянські держави прийняли нові конституції та привели своє внутрішнє законодавство, зокрема з питань прав людини на свободу совісті та вільне сповідання будь-якої релігії, у повну відповідність до взятих на себе міжнародних зобов'язань. Що стосується адміністративної практики застосування релігійного законодавства в контексті державно-церковних відносин у країнах пострадянського простору, то вона в цілому позитивна, хоча й має свої відмінності у кожній з названих країн. Проте виняток серед країн пострадянського простору становить сучасна Росія, влада якої фактично повернулася до радянської (догорбачовської) практики всебічного контролю і свавільного втручання (зокрема з використанням формально незалежних, а насправді підконтрольних виконавчій владі судів) в релігійне життя неугодних державній владі релігійних громад, особливо тих, які відмовляються співпрацювати з путінською тоталітарною державою.

Список використаних джерел та літератури

1. Православная энциклопедия. Т. XXI. Церковно-научный центр «Православная энциклопедия». Москва, 2011. 751 с.
2. «Утверждение свободы совести». *Известия*. 1988. 26 января.
3. Русская православная церковь в советское время (1917-1991). Книга 2. Москва: Директ-Медиа. 2008. 400 с.
4. Ципин В.А., прот. История Русской церкви, 1917-1997. Книга 9. Москва: Вид. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря. 1997. 831 с.
5. Отрош М.І. Статус Святого Престолу у міжнародному праві: монографія. Одеса: Фенікс, 2014. 242 с.

6. Отрош М.І. Церковно-політична історія римських пап: монографія: у 3 т. Т. 3. Одеса: Фенікс, 2020. 512 с.
7. Нуруллаев А.А. Ислам и мусульмане при советской власти. *Ислам и мусульмане в России*. Москва: КДТ, 1999. С. 118-161.
8. Закон СССР 1689-1 «О свободе совести и религиозных организациях» от 1 октября 1990 года. URL: <https://www.prilib.ru/history/619590>
9. Православная энциклопедия. Т. XVI. Церковно-научный центр «Православная энциклопедия». Москва, 2006. 751 с.
10. Субачюс П. Церковь и общество в Литве (1990-1995). *Логос*. 1995. № 50. С. 188-210.
11. Гамазкова Т. Католическая церковь в Латвии. *Правда и жизнь*. 1993. № 3. С. 53-56.
12. Бенц Е. О состоянии католической церкви в странах Балтии. *Диа-Логос 1998-1999: религия и общество*. Москва: «Истина и жизнь», 1999. С. 325-339.
13. Журнал Московского патриархата. 1996. № 3. С. 14.
14. Духовный вестник. 2000. № 3. С. 12.
15. Православная энциклопедия. Т. XXVI. Церковно-научный центр «Православная энциклопедия». Москва, 2017. 751 с.
16. Католическая энциклопедия. Издательство францисканцев. Москва, 2011. 1961 с.
17. Конституція України 1996 р. Офіційне видання. Київ: Міністерство юстиції України, 2006. 124 с.
18. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. *Збірник нормативно-правових актів щодо діяльності релігійних організацій* [упоряд.: В.М. Петрик, Г.М. Литвинов]. Київ, 2004. С. 7-24.
19. Religion by Location. URL: www.adherents.com/adhloc/Wh24.html
20. Колорников Л.Ф. Государственная политика относительно религии верующих в Азербайджанской Республике. Независимый Азербайджан: новые ориентиры. Москва, 2000. 240 с.
21. Армения. URL: <http://www.armenia.ru>
22. Православная энциклопедия. Т. XIII. Церковно-научный центр «Православная энциклопедия». Москва, 2006. 751 с.
23. Конституционное соглашение между Грузинским государством и Грузинской Апостольской Автокефальной Православной Церковью. Перевод А. Чартишвили. *Поместные Православные Церкви*. Москва, 2004. С. 221-226.
24. Трофимов Ж.Ф. Современная религиозная ситуация в Республике Казахстан. *Центральная Азия и Кавказ*. Лупеа (Швеция), 1997. С. 8-15.
25. Трофимов Й.Ф. Религия: Современная религиозная ситуация в Республике Казахстан. *Аналитический ежегодник*. 2006. Лупеа, 2007. С. 192-199.
26. Православная энциклопедия. Т. XXII. Церковно-научный центр «Православная энциклопедия». Москва, 2012. 751 с.

References

1. *Pravoslavnyaya entsiklopediya*. Т. XXI. (2011). Tserkovno-nauchnyy tsentr "Pravoslavnyaya entsiklopediya". Moskva. [In Russian].
2. "Utverzhdeniye svobody sovesti" (1988). *Izvestiya*, 26 yanvaryaya. [In Russian].
3. *Russkaya pravoslavnyaya tserkov' v sovetskoye vremya (1917-1991)*. Kniga 2. (2008). Moskva: Direkt-Media. [In Russian].
4. Tsipin, V.A., prot. (1997). *Istoriya Russkoy tserkvi, 1917-1997*. Kniga 9. Moskva: Vid. Spaso-Preobrazhenskogo Valaamskogo monastyrya. [In Russian].
5. Otrosh, M.I. (2014). *Status Svyatoho Prestolu u mizhnarodnomu pravi: monohrafiya*. Odesa: Feniks. [In Ukrainian].

6. Otrosh, M.I. (2020). *Tserkovno-politychna istoriya rym's'kykh pap: monohrafiya: u 3 t. T. 3*. Odesa: Feniks. [In Ukrainian].
7. Nurullayev, A.A. (1999). Islam i musul'mane pri sovetskoj vlasti. *Islam i musul'mane v Rossii*. Moskva: KDT, ss. 118-161. [In Russian].
8. *Zakon SSSR 1689-1 "O svobode sovesti i religioznykh organizatsiyakh" ot 1 oktyabrya 1990 goda*. [Online]. Available from: <https://www.prlib.ru/history/619590> [In Russian].
9. *Pravoslavnaya entsiklopediya. T. XVI*. (2006). Tserkovno-nauchnyy tsentr "Pravoslavnaya entsiklopediya". Moskva. [In Russian].
10. Subachyus, P. (1995). Tserkov' i obshchestvo v Litve (1990-1995). *Logus*, 50, s. 188-210. [In Russian].
11. Gamazkova, T. (1993). Katolicheskaya tserkov' v Latvii. *Pravda i zhizn'*, 3, s. 53-56. [In Russian].
12. Bents, Ye. (1999). O sostoyanii katolicheskoy tserkvi v stranakh Baltii. *Dia-Logos 1998-1999: religiya i obshchestvo*. Moskva: "Istina i zhizn'", s. 325-339. [In Russian].
13. *Zhurnal Moskovskogo patriarkhata*. (1996), 3, s. 14. [In Russian].
14. *Dukhovnyy vestnik*. (2000), 3, s.12. [In Russian].
15. *Pravoslavnaya entsiklopediya. T. XXVI*. (2017). Tserkovno-nauchnyy tsentr "Pravoslavnaya entsiklopediya". Moskva. [In Russian].
16. *Katolicheskaya entsiklopediya*. (2011). Izdatel'stvo frantsiskantsev. Moskva. [In Russian].
17. *Konstytutsiya Ukrayiny 1996 r. Ofitsiynye vydannya*. (2006). Kyiv: Ministerstvo yustytsiyi Ukrayiny. [In Ukrainian].
18. Petryk, V.M., Lytvynov, H.M. (eds) (2004). Zakon Ukrayiny "Pro svobodu sovesti ta relihiyni orhanizatsiyi" vid 23 kvitnya 1991 r. *Zbirnyk normatyvno-pravovykh aktiv shchodo diyal'nosti relihiynykh orhanizatsiy..* Kyiv, ss. 7-24. [In Ukrainian].
19. *Religion by Location*. [Online]. Available from: www.adherents.com/adhloc/Wh24.html [In English].
20. Kolornikov, L.F. (2000). *Gosudarstvennaya politika otnositel'no religii veruyushchikh v Azerbaydzhanskoj Respublike. Nezavisimyy Azerbaydzhani: novyye oriyentiry*. Moskva. [In Russian].
21. *Armeniya*. [Online]. Available from: <http://www.armenia.ru> [In Russian].
22. *Pravoslavnaya entsiklopediya. T. XIII*. (2006). Tserkovno-nauchnyy tsentr "Pravoslavnaya entsiklopediya". Moskva. [In Russian].
23. Konstitutsionnoye soglasheniye mezhdru Gruzinskim gosudarstvom i Gruzinskoy Apostol'skoy Avtokefal'noy Pravoslavnoy Tserkov'yu. (2004). *Pomestnyye Pravoslavnyye Tserkvi*. Moskva, ss. 221-226. [In Russian].
24. Trofimov, Zh.F. (1997). Sovremennaya religioznaya situatsiya v Respublike Kazakhstan. *Tsentr'al'naya Aziya i Kavkaz*, ss. 8-15. [In Russian].
25. Trofimov, Y.F. (2007). Religiya: Sovremennaya religioznaya situatsiya v Respublike Kazakhstan. *Analiticheskyy yezhegodnik. 2006*. Lupeya, ss. 192-199. [In Russian].
26. *Pravoslavnaya entsiklopediya. T. XXII*. (2012). Tserkovno-nauchnyy tsentr "Pravoslavnaya entsiklopediya". Moskva. [In Russian].

Otrosh M. *The History of Church-state Relations in the USSR at the Final Stage of its Existence and in the post-Soviet Countries in the First Years of Their Independence.*

The article examines state-church relations in the USSR in the last period of its existence during the Gorbachev perestroika and in the countries of the post-Soviet space in the first years of their state independence. It is shown that religious policy in the USSR in the last period of its existence was an integral part of the general political course pursued by the head of the Communist Party and the Soviet state, M.S. Gorbachev. Thus, in 1985-1987, religious policy mainly followed the line characteristic of the rule of L.I. Brezhnev and subsequent leaders of the USSR, that is, it was aimed at full control of the party and state apparatus over religious life. Since 1988, a change in the priorities of

religious policy begins the transition of the Soviet state to the recognition of the religious rights of citizens and a loyal attitude towards the church and other religious organizations. The result of this period was the adoption of the USSR Law "On Freedom of Conscience and Religious Organizations" on October 1, 1990, after which a fundamentally new system of state-church relations was formed in the country, since religious organizations received the appropriate legal basis for their activities and acquired the legal capacity of a legal entity. With the adoption of this Law, the total state control over the activities of religious organizations was put to an end in the USSR, and atheism officially ceased to be a state policy.

It is concluded that in the final period of the USSR's existence, all the necessary conditions were created for the free practice of any religion and the free activity of religious organizations of various denominations without any illegal interference from the state. This state of state-church relations remained in the former Soviet republics at the time of their gaining state independence. Having acquired international legal personality and received international legal recognition from other states of the world, all post-Soviet states adopted new constitutions and brought their domestic legislation, in particular on issues of human rights to freedom of conscience and free practice of any religion, into full compliance with the international obligations assumed.

Keywords: *state-church relations, countries of the post-Soviet space, legislative acts of the religion.*

УДК 327(330.4:479.24)

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2025-31-7>

Ткаченко І.В.

<https://orcid.org/0000-0002-8276-3778>

СУЧАСНА АЗЕРБАЙДЖАНСЬКА МОДЕЛЬ ЕКОНОМІКИ ЯК ЗДОБУТОК ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ ДЕРЖАВИ АЛІЄВИХ

У статті досліджується становлення сучасної моделі азербайджанської економіки як результату зовнішньополітичного курсу, визначеного під час правління Гейдара та Ільхама Алієвих. Показано, що орієнтація на розбудову енергетичної держави, зовнішньополітичне позиціонування як надійного не лише видобувача, а й транзитера енергоресурсів мали вирішальний вплив на формування модерної азербайджанської держави. Методологія праці полягає у використанні історичного та проблемно-пошукового методів дослідження, що дає можливість критичного аналізу джерел, які розкривають ключові аспекти становлення модерної моделі економіки Азербайджану. Наукова новизна полягає у розширенні наукового уявлення про Південний Кавказ і його сучасного лідера – Азербайджану Алієвих.

Встановлено, що реалізація «контракту століття», розбудова мережі газу і нафтопроводів у ХХІ столітті сформували місце Азербайджану як регіональної енергетичної держави, основу економіки якої складає паливно-енергетичний комплекс. Підкреслюється зростаюча роль нафтової стратегії Азербайджану як основи подальшого розвитку держави після відновлення територіальної цілісності і повернення Нагорного Карабаху. Нафтова стратегія як основа зовнішньополітичного курсу держави Алієвих була спрямована на розвиток ключового сектору економіки і пошуку шляхів та ринків збуту енергоносіїв. Особливого значення набуває розвиток союзницьких відносин із Туреччиною і зростання впливу не лише на Південному Кавказі, але в першу чергу на європейському і світових ринках збуту енергоресурсів завдяки розширенню мережі нафто- і газопроводів і участі у спільних логістичних і інфраструктурних проектах.

Ключові слова: сучасна модель економіки Азербайджану, правління Гейдара та Ільхама Алієвих, нафтова стратегія, «контракт століття», розбудова мережі газу і нафтопроводів.

Для сучасного Азербайджану важко переоцінити ту роль і вплив на формування нової незалежної держави, яку мали і мають наслідки правління Гейдара та Ільхама Алієвих, правління яких триває понад 30 років, за які Азербайджан не лише подолав наслідки пострадянського транзиту і перехідного етапу до ринкової економіки, але й зміг повернути усі втрачені під час Першої карабаської війни території держави і стати значимо регіональною енергетичною державою. Значним чином цьому сприяла збалансована зовнішня економічна політика, основні риси якої були закладені під час правління Г. Алієва через реалізацію низки міжнародних угод, зокрема т. зв. «Контракту століття», що дало змогу Азербайджану подолати наслідки кризи 1990-х рр. і не потрапити у залежність від зовнішніх геополітичних гравців і міжнародних корпорацій.

Вагомий особистий внесок у становлення сучасного Азербайджану Г. Алієв зробив ще під час роботи на керівних постах за доби СРСР. Як фактично господар радянської АзРСР у 1969-1982 рр. він ніби форматував майбутню економіку незалежного Азербайджану – промисловість, сільське господарство, соціальну інфраструктуру, посилював науковий, культурний потенціал, формував систему власних відданих йому кадрів. В економіці він приділив значну увагу розвитку нафтової промисловості, яка стала основою економіки нової незалежної держави. Разом з тим необхідно зазначити, що йому вдалося зберегти суверенітет Азербайджану над енергетичним сектором економіки шляхом зваженої зовнішньої політики, в загальних рисах схожій на «багатовекторність» України під час правління Л. Кучми.

Ставши президентом Азербайджану 3 жовтня 1993 р., Г. Алієв не лише сприяв вирішенню перманентної кризи, а й став за 10 років свого президентства уособленням національного лідера держави. Основою його соціально-економічного дискурсу стала нафтогазова промисловість сходу нової незалежної держави, яка і визначила економічне майбутнє сучасного Азербайджану.

Питання зовнішнього курсу Азербайджану після здобуття незалежності висвітлюється у низці праць сучасних істориків, політологів і політичних експертів з регіону Південного Кавказу. Серед них монографії таких дослідників, як А. Гасанова [1] та Я. Магмудова [2], праці О. Дуднік [3], Е. Рагімова [4], О. Шабельникової [5], відомого російського історика С. Чернявського [6], М. Рагімлі [7], А. Кудряченка та В. Солошенко [8] та ін. Спільним у них є акцент на природних ресурсах Азербайджану, а саме покладах нафти і газу на суші та на шельфі Каспійського моря, які обумовили як швидкий розвиток економіки держави внаслідок підписання «Контракту сторіччя», так і можливості для підвищення її ролі і значення у світовому і регіональному масштабах. Зручне розташування і його потенційні вигоди для нової незалежної держави, тісний взаємозв'язок між станом розвитку економіки і фінансів та можливостями вирішення Карабаського конфлікту на користь Азербайджану також відмічається дослідниками як в Азербайджані, так і в інших пострадянських державах.

Початок правління Г. Алієва ознаменувався ключовою подією, яка обумовила майбутню модель азербайджанської економіки. Мова йде, насамперед, про угоду, так званий «Контракт століття», підписану у вересні 1994 р. в Баку між Азербайджаном та низкою найбільших транснаціональних корпорацій. Угода терміном на 30 років передбачала спільну експлуатацію нафтових і газових родовищ на Апшеронському півострові та в акваторії азербайджанського сектору в Каспійському морі [9].

Її було підписано 20 вересня 1994 р. в Баку в палаці «Гюлюстан». В основі угоди – контракт на розробку родовищ «Азері», «Чираг», «Гюнешлі», які знаходяться на глибині Каспійського моря на паях, складений на 4 мовах на

400 сторінках тексту. В «Контракті століття» брали участь 11 транснаціональних компаній (Amoco, BritishPetroleum, McDermott, UNOCAL, ГНКАР, «ЛУКОЙЛ», Statoil, ТРАО, Pennzoil, Ramco, Delta) із 8 країн (Азербайджан, США, Велика Британія, Росія, Туреччина, Норвегія і Саудівська Аравія) і його укладання відкривало шлях для підписання ще 26 угод з 41 нафтовою компанією, які представляли 19 країн світу. Після підписання «Контракту століття» його учасники створили робочі структури – Керівний комітет, Азербайджанську міжнародну операційну компанію (АМОК) і Консультативну раду. Дані структури почали діяти після набуття чинності правових повноважень, тобто після підписання президентом Азербайджану 2 грудня 1994 р. особливого розпорядження. В грудні 1994 р. угоду було ратифіковано Мілі Меджлісом [10, с. 150].

Реалізація «Контракту століття» вперше в історії дала Азербайджану доступ до прямого управління нафтогазовими ресурсами Каспійського моря. За даними порталу президента Азербайджанської республіки І. Алієва до кінця 2023 р. в розробку блоку «Азері-Чираг-Гюнешлі» було інвестовано приблизно 43,4 мільярди доларів США, з цього блоку було видобуто 580 мільйонів тон нафти, а також 55 мільярдів кубометрів супутнього газу, який було передано уряду Азербайджану [11]. Важливим для розвитку нафтогазового сектору як основи азербайджанської моделі розвитку стало налагодження дієвого контакту з міжнародними видобувними корпораціями, урядами США, ЄС, а також реалізація низки спільних проєктів у галузі будівництва нафтопроводів і газопроводів, насамперед з Туреччиною, яка стала основним союзником Азербайджану у сфері «трубопровідної дипломатії» та державної безпеки.

Значення цієї епохальної для сучасного Азербайджану угоди навряд чи можна переоцінити. Нова незалежна держава, яка зіткнулася з типовими для усіх пострадянських країн викликами, обтяженими невдалою війною за Нагорний Карабах, отримала свій шанс на стабільний розвиток і майбутнє завдяки зовнішньополітичній активності Г. Алієва і азербайджанського уряду, які завдяки багатоваріантній експортній стратегії сприяли залученню прямих іноземних інвестицій у паливно-енергетичний комплекс, які мали вирішальний опосередкований вплив на розвиток держави у цілому. Красномовним є той факт, що до 1993 р. в азербайджанську економіку не було залучено жодних іноземних інвестицій, то вже протягом 1994-2000 рр. в державі було освоєно 5,5 мільярдів доларів США прямих іноземних інвестицій, зокрема 3,3 мільярдів доларів США (60%) спрямовані в нафтовий сектор, а 2,2 млрд. доларів – на розвиток інфраструктури та інших галузей економіки. Зі сторони спільних чи повністю іноземних підприємств, працюючих в Азербайджані, в економіку країни було вкладено понад 1,8 млрд. доларів США, до того ж майже третина цієї суми була освоєна в нафтовому секторі, 20,9% в будівництві, 17,4% – в сфері торгівлі і послуг, 23,9% витрачені на розвиток транспорту та зв'язку [12].

В економічному плані вагомі іноземні інвестиції забезпечили формування сучасної моделі економіки Азербайджану, основу якої складає видобувна промисловість. Разом з тим правління Г. Алієва сприяло розвитку суміжних з нафтогазовим секторів економіки та інших, для яких зовнішньополітична активність керівництва держави відкрила можливість для все більш активних інвестицій. З 1994 р. у Азербайджана з'явилися відсутні раніше золотовалютні резерви і можливість здійснювати власну інвестиційну політику, що прискорило процес інтеграції Азербайджану у світове співтовариство.

Для акумуляції постійно зростаючих прибутків від торгівлі нафтою і газом було створено Державний Нафтовий фонд Азербайджанської Республіки [13, с. 14]. Відповідне рішення було прийнято президентом Г. Алієвим 29 грудня 1999 р. і саме воно дало змогу не лише накопичувати надприбутки, отримані від торгівлі нафтою і газом, але й спрямувати їх на реалізацію амбітних інфраструктурних проєктів, метою яких було перетворення Азербайджану з лише видобувної ще й на логістичну енергетичну державу.

Реалізація амбітних цілей, закладених у «Контракт століття», потребувала не лише співпраці із вказаними вище транснаціональними корпораціями, які стали головними інвесторами енергетичних проєктів Азербайджану, але й налагодження міжнародного співробітництва у сфері торгівлі і забезпечення поставок енергоносіїв на світові ринки.

Близькість етнічного походження, спільні інтереси у міжнародних логістичних проєктах, наявність спільного історичного ворога у особі Вірменії перетворило незалежний Азербайджан у союзника ердоганівської Туреччини. Цьому зближенню сприяло прагнення Азербайджану максимально широко реалізувати свою зовнішньополітичну концепцію «трубопровідної дипломатії», а кінцевою точкою багатьох азербайджанських нафто- і газопроводів були саме турецькі порти.

Розширення мережі нафтопроводів активно впроваджувалося з другої половини 90-хх рр. ХХ ст.: так, з кінця 1997 р. азербайджанська нафта експортується по трубопроводу Баку-Новоросійськ; в 1999 р. було прокладено і здано в експлуатацію нафтопровід із Баку в інший чорноморський порт – Супсу. В грудні 1999 р. на світові ринки було виведено перший танкер, навантажений азербайджанською нафтою; в 2002 р. зусиллями Г. Алієва було закладено початок передбаченого «Контрактом століття» основного експортного нафтопроводу Баку-Тбілісі-Джейхан, реалізація якого до того часу виглядала малоімовірною. Будівництво трубопроводу, який мав ключове значення для розвитку економіки Азербайджану, стало важливим кроком у перетворенні держави в енергетичний коридор. 25 травня 2005 р., вже за правління І. Алієва, відбулася церемонія відкриття нафтопроводу Баку-Тбілісі-Джейхан, а транспортування нафти по ньому в турецький порт Джейхан почалося в 2006 році. В цілому поставки азербайджанської нафти з Каспійського моря забезпечують нафтопроводи Баку-Новоросійськ (1347 км),

Баку-Супса (833 км) та Основний експортний нафтопровід Баку-Тбілісі-Джейхан (1768 км) [11].

Для продовження стратегії розбудови енергетичної держави велике значення мала затверджена Указом Президента І. Алієва від 27.09.2004 № 128 «Довгострокова стратегія управління нафтовими і газовими доходами (2005-2025 рр.). Стратегія спрямована на розвиток ненафтового сектору економіки, широкомасштабний розвиток інфраструктури, підвищення обороноздатності держави, реалізацію заходів, пов'язаних із переоблаштуванням звільнених територій та повернення вимушених переселенців у місця їх проживання.

Вона була прийнята уже під час правління Ільхама Алієва, який змінив на посту президента Азербайджану свого батька Гейдара Алієва у 2003 році. У своїй інаугураційній промові 31 жовтня 2003 р. він зауважив, що основою економіки і зовнішньополітичного курсу Азербайджану є реалізація його нафтової стратегії. «Розпочата в 1994 р. Гейдаром Алієвим нова нафтова стратегія принесла Азербайджану вагомі успіхи. Після підписання «Контракту століття» ця стратегія здійснюється вже 9 років. Завдяки цьому Азербайджан достатньо ефективно постачає на світові ринки свої нафтові і газові ресурси. Азербайджан дуже успішно співробітничав в належному йому секторі Каспійського моря з іноземними компаніями. В нафтову промисловість вкладено інвестиції в обсязі десяти мільярдів доларів. Відкрито десятки тисяч нових робочих місць, впродовж короткого строку створені бурові установки, платформи, нафтопроводи, нафтові термінали і інша необхідна нашій країні інфраструктура». Говорячи про успіхи держави Г. Алієва, його наступник впевнено заявив, що «Азербайджан перетвориться у майбутньому в дуже багату і могутню державу. Продовжуючи нафтову стратегію, ми за короткий час досягнемо різностороннього розвитку нашої країни. Зокрема, велика увага буде приділена ненафтовому сектору. Будуть введені в експлуатацію нові заводи, фабрики. Готується план заходів із розвитку підприємництва, програма економічного розвитку в Азербайджані. Ця багатогранна програма дасть змогу за короткий час перетворити Азербайджан на могутню державу. У нас є всі можливості – природні ресурси, людський потенціал, а головне, – воля народу. Усі ми, об'єднавши і консолідувавши свої зусилля, перетворимо Азербайджан у багату, могутню державу» [13].

Президентські вибори 2003 року і перемога у них сина Гейдара Алієва Ільхама Алієва мали виключно позитивний ефект на розвиток Азербайджану і його моделі економіки, заснованій на реалізації нафтогазової стратегії. Економіка держави хоча і опинялася у залежності від ціни на енергоресурси на світових ринках, але все ж стрімко зростала у 00-х рр. ХХІ ст., зважаючи на стрімке збільшення ціни на нафту на зовнішніх ринках, що лише утверджувало безпрецедентну роль клану Алієвих у суспільному житті і нівелювало опір встановленню його одноосібної диктатури завдяки серйозним успіхам у розбудові експортно орієнтованої моделі економіки нової незалежної держави,

яку забезпечили багатомільярдні прибутки від торгівлі нафтою та газом і постійна розбудова нафтогазової інфраструктури і трубопроводів.

Отримані кошти направлялися на реалізацію низки масштабних проєктів, інфраструктурні і соціальні перетворення. Урядами і президентами Азербайджану було затверджено і реалізовано низку державних програм і стратегій розвитку держави, направлені на розвиток промисловості, нафтогазового сектору, розвиток людського капіталу тощо. Серед них необхідно згадати «Державну програму з підтримки малого і середнього підприємництва в Азербайджанській Республіці (1997-2000 рр.)», «Державну програму з розвитку малого і середнього підприємництва в Азербайджанській Республіці (2002-2005 рр.)», «Державну програму з розвитку машинобудівної індустрії в Азербайджанській Республіці (2002-2005 рр.)», «Державну програму з розвитку аграрного сектору в Азербайджанській Республіці (2002-2006 рр.)», «Концепцію демографічного розвитку Азербайджанської Республіки», «Державну програму з розвитку туризму в Азербайджанській Республіці в 2002-2005 рр.», «Державну програму з соціально-економічного розвитку регіонів Азербайджанської Республіки (2004-2008 рр.) [13] та низку інших програмних документів, реалізація яких стала можливою завдяки розбудові потужного нафтогазового сектору економіки, реалізації ряду проєктів, направлених на збільшення експорту енергоносіїв.

Як Г. Алієв, так і його наступник І. Алієв, не приховували, що за прикладом Росії Азербайджан використовував нафту і газ як політичний інструмент – після підписання в 1999 р. в Лондоні договору про створення міжнародного консорціуму для будівництва нафтопроводу Баку-Тбілісі-Джейхан президент Азербайджану заявив, що «через цей нафтопровід буде надходити не нафта, а політика» [15].

Вихід на преміальний європейський ринок потребував не лише розбудови нафтогазової інфраструктури і будівництва експортних трубопроводів, але й руху в напрямку інтеграції до європейських структур і видимості демократичних процесів у державі.

З початку незалежності Азербайджану європейський інтеграційний вектор став одним із найважливіших для нової незалежної держави. Істотну роль відіграло й те, що ЄС став не лише новим ринком збуту, а й орієнтиром у пошуках стабільності, життєвих норм і цінностей, що було особливо необхідним в умовах повоєнної розрухи і хаосу.

Відносини Азербайджану та ЄС починаються з 1993 р., коли Азербайджан висловив зацікавленість у встановленні відносин з Євросоюзом і почав планування контактів в різноманітних галузях, насамперед енергетичній. Нормативно-правова база відносин ЄС та Азербайджану була започаткована 22 квітня 1996 р., коли в Люксембурзі було підписано двосторонню угоду про партнерство і співпрацю.

У 2006 р. було підписано документ про прийняття Плану дій ЄС–Азербайджан в рамках Європейської політики сусідства на найближчі 5 років. Найважливішим напрямом співпраці в ньому необхідно визнати посилення двостороннього співробітництва сторін в галузі енергетики і регіонального енергетичного і транспортного сполучення. Адже для ЄС Азербайджан поступово ставав дедалі більшим постачальником енергоресурсів, диверсифікація постачання яких мала забезпечити ЄС від залежності від одного постачальника, який міг би використати енергоносії в якості інструменту політичного тиску.

Таким чином, головну роль у відносинах ЄС і Азербайджану відіграють контакти в галузі економіки, насамперед у сфері енергетики. У відповідності із завданнями цього напрямку 7 листопада 2006 р. між ЄС та Азербайджаном був підписаний Меморандум про взаєморозуміння, метою якого стало формування енергетичного партнерства між ними. Як результат, 8 травня 2009 р. Європейський Союз підписав спільну декларацію по проекту будівництва газопроводу «Набукко» з Азербайджаном, Грузією, Туреччиною та Єгиптом [16, с. 48].

Паралельно з нафтовими, Азербайджан активно розвивав і розвиває газові інфраструктурні та видобувні проекти. Введення в експлуатацію гігантських газових родовищ «Шахденіз», «Умід» та «Апшерон» в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. перетворило Азербайджан на крупного експортера природного газу, обсяги експорту якого постійно зростають, починаючи з приходом до влади І. Алієва в 2003 р.

Нові експортні можливості Азербайджану дістали схвалення не лише в ЄС як головному споживачеві енергоресурсів Каспію, але і США, політика яких у Каспійському регіоні спрямована, перш за все, на створення нової архітектури трубопроводів, які поставлятимуть вуглеводні Каспію в Європу у обхід Російської Федерації та Ірану, а також на створення бар'єрів на шляху надходження вуглеводнів Центральноазійського регіону в Китай [5, с. 108-109].

Азербайджан послідовно реалізовував кроки, які дослідники часто називають енергетичною чи трубопровідною дипломатією, яка стала ключовим аспектом зовнішнього курсу держави, зокрема й економічного. Розуміючи, що сировину необхідно не лише видобути, але й доставити кінцевому споживачу, Азербайджан у ХХІ ст. направив свої зусилля на розбудову мережі газопроводів, які дозволяють йому експортувати десятки мільйонів тон нафти і десятки мільярдів кубометрів природного газу.

Азербайджан є одним із ініціаторів проекту «Південного газового коридору». Першими до нього приєдналися Туреччина і Грузія, потім Італія, Греція, Болгарія, Албанія, Боснія, Хорватія і Чорногорія. Загалом для поставок на європейські ринки була побудована низка нових трубопроводів: у 2007 р. введено в експлуатацію газопровід Баку–Тбілісі–Ерзурум; у 2012 р. між Азербайджаном і Туреччиною підписано угоду по проекту TANAP

(Трансанатолійський газопровід); у 2013 р консорціум «Шахденіз» обрав проект ТАР (Trans-Adriatic-Pipeline), що з'єднує кордон Туреччини з півднем Італії, для поставок в Європу азербайджанського газу, який буде транспортуватися по газопроводу TANAP. Ці проекти, поєднуючи родовище «Шахденіз» з півднем Італії, дозволяють реалізувати проект «Південний газовий коридор».

Важливу роль у збереженні і примноженні експортних потужностей Азербайджану і розробки нових родовищ нафти і газу на шельфі Каспійського моря мало продовження терміну дії «Контракту століття» у 2017 році. Згідно нових домовленостей Азербайджан і міжнародний консорціум нафтових компаній домовилися пролонгувати спільну розробку нафтових родовищ азербайджанського сектору Каспію до 2050 року. Оператор проекту – британська корпорація BP, а в новій угоді про розподіл продукції Державна нафтова компанія Азербайджанської Республіки (SOCAR) збільшила свою частку з 11 до 25%. Згідно з угодою обсяг інвестицій до 2050 р. має перевищити 40 мільярдів дол. США, при цьому Державний нафтовий фонд Азербайджану отримає бонус у розмірі 3,6 мільярдів дол. США [17].

Реалізація нафтової стратегії, розбудова партнерських відносин з ЄС, США Грузією та Туреччиною не лише дали змогу Азербайджану укріпити свої позиції як надійного виробника і постачальника енергоресурсів на світові ринки, але й значно розширили геополітичний впливової незалежної держави. Модель економіки, у основу якої покладено паливно-енергетичний комплекс як локомотив і рушійну силу всієї економіки і державних фінансів, на прикладі Азербайджану показала свою ефективність. Реалізація енергоресурсів, залучення Туреччини в якості і надійного економічного партнера і військового союзника дозволили Азербайджану повернути втрачені території і Нагорний Карабах, відновивши таким чином свою територіальну цілісність.

Варто погодитися із словами М. Рагімлі, що «Азербайджанська республіка у своїй зовнішній політиці всі свої кроки співвідносить з прагненням укріплення суверенітету», а опорою успішного просування азербайджанської моделі побудови успішної пострадянської держави є не лише нафтогазовий сектор, але й інші галузі економіки, завдяки яким у 2010-х рр. «було модернізовано практично всю інфраструктуру, побудовані 6 міжнародних аеропортів, 26 електростанцій. Економіка Азербайджану за ці десять років зросла на 300%, різко зменшилась бідність і безробіття»[7, с. 147].

Заслуга в цьому, попри певний авторитаризм, притаманний азійській моделі побудови влади, належить у першу чергу І. Алієву як гідному продовжувачу справи свого батька. Завдяки йому і зваженим політичним рішенням економічне зростання держави і, як наслідок, активна розбудова збройних сил стали дієвими чинниками вирішення територіального конфлікту з Вірменією на свою користь. Азербайджан зміг скористатися як внутрішніми проблемами Вірменії, так і зміною російської політики щодо неї. Воєнний альянс із

Туреччиною, який логічно постав як наслідок успішної економічної та інфраструктурної взаємодії, дозволив не лише розгромити карабаських вірмен, але й нейтралізувати фактор РФ, яка у 2022 р. лише спостерігала за зникненням першої гарячої точки пострадянського простору, яка виникла ще в 90-х рр. ХХ ст. і не мала іншого розв'язання, крім як воєнним шляхом.

Перемога у Карабаській війні відкрила перед Азербайджаном цілу низку нових можливостей, реалізація яких здатна ще більше посилити його роль як лідера Південного Кавказу. Відбулося відкриття усіх транспортних комунікацій у регіоні, який до того перебував під вірменським контролем і не мав жодних шансів на реальний розвиток. А зі здійсненням проекту Зангезурського коридору, який дозволить з'єднати Азербайджан не лише з Нахічеванською автономною республікою, а й з Туреччиною, з'являться нові можливості для співробітництва в інтересах не лише Азербайджану, але й усього прилеглої регіону. Варто погодитися із А. Кудряченком і В. Солошенко, що Азербайджан перетворився на локомотив регіональної економіки та одного з найбільш надійних партнерів енергетичної безпеки широкого кола країн двох континентів [8, с. 172].

Важливим наслідком другої карабаської війни 2020 р. стало підписання 2 лютого 2021 р. І. Алієвим документа стратегічного значення – «Національних пріоритетів соціально-економічного розвитку: Азербайджан 2030», який передбачав реалізацію 5 пріоритетів:

- Конкурентоспроможна економіка, що стійко розвивається;
- Динамічне, інклюзивне і засноване на соціальній справедливості суспільство;
- Конкурентний людський капітал і простір сучасних інновацій;
- Велике повернення на звільнені від окупації території;
- Чисте навколишнє середовище і країна «зеленого росту» [18].

У розпорядженні Президента Азербайджанської Республіки про утвердження цих пріоритетів зазначено, що «зростаюча економічна міць дозволила Азербайджану стати ініціатором крупних проєктів, здатних змінити економіку Південного Кавказу і прилеглих до нього регіонів. Як локомотив регіональної економіки, країна перетворилася в одного з надійних партнерів енергетичної безпеки світу. Все це підвищило економічну роль Азербайджану в регіоні, заклало міцну основу його стійкості до зовнішніх впливів і відновлення суверенітету як незалежної держави. ...ці досягнення трансформувалися у історичну перемогу, яка увінчалася звільненням наших земель від окупації і відновлення територіальної цілісності» [19].

Хоча серед цих пріоритетів не згадано енергетичний сектор держави, цілком очевидно, що їх реалізація була і є цілком залежною від стану справ у ньому, адже нафта і газ, їх продаж та доставка кінцевим споживачам є основою буття сучасного Азербайджану, а також фундаментом згаданої вище історичної перемоги.

Свідченням цього є те, що Азербайджан невпинно продовжує розбудовувати власну модель енергетичної держави через розширення мережі доставки енергоресурсів і збільшення обсягу їх експорту, в першу чергу в ЄС. Орієнтація на Євросоюз вчергове знайшла своє відображення у Меморандумі про стратегічне партнерство з ЄС в сфері енергетики, підписаному за результатами зустрічі Ільхама Алієва та голови Єврокомісії Урсули фон дер Ляєн 18 липня 2022 р. у Баку. Виступаючи із заявою за результатами зустрічі президент Азербайджану зазначив, що «енергетичні проєкти, ініційовані Азербайджаном, повністю змінили енергетичну карту Європи» [20].

Як результат, обсяг експорту азербайджанського газу за підсумками 2024 р. становитиме 25 мільярдів кубометрів, із них 13 мільярдів – до Європи, повідомив президент Азербайджану І. Алієв під час виступу на круглому столі «Енергетика і взаємозв'язок», який відбувся у межах 4-го саміту «Європейського політичного союзу» в Оксфорді в липні 2024 р. [21]. У перспективі Азербайджан постачатиме на світові ринки понад 30 мільярдів кубометрів газу, що робить його одним із найбільших постачальників газу. До цього необхідно додати понад 40 мільйонів тон нафти, перспективи видобування якої на шельфі Каспійського моря покращуються разом із розвитком нових технологій видобування, доступ до яких Азербайджан має через налагоджені зв'язки як з виробниками бурового устаткування, так і завдяки системі міжнародного співробітництва, вибудованої за 30 років правління Г. та І. Алієвих на чолі незалежної держави.

Нафтова стратегія як основа зовнішньополітичного курсу держави Алієвих була спрямована на розвиток ключового сектору економіки і пошуку шляхів та ринків збуту енергоносіїв. Її реалізація незалежним Азербайджаном, налагодження партнерських відносин з США, ЄС, Грузією та Туреччиною як основним воєнним і логістичним партнером дозволили реалізувати основну мету Азербайджану у сфері економіки і її забезпечення фінансовим ресурсом – побудувати власний нафтогазовий комплекс, практично вирішити питання з легалізацією прав на власний сектор Каспійського моря, створити потужну трубопровідну інфраструктуру, вирішити долю Нагорного Карабаху на власну користь та посісти чільне місце у світовій торгівлі і доставці енергоресурсів.

Така модель економіки, безперечно, дуже залежна від попиту на енергоносії та їх ціну, можливості безпечної доставки кінцевим споживачам, що і засвідчила зокрема криза 2008 р. Однак в умовах Азербайджану початку 90-х рр. ХХ ст. вона була безальтернативною. Г. та І. Алієву вдалося конвертувати наявність значних запасів енергоресурсів в економічні і геополітичні дивіденди, що і стало запорукою успішного соціально-економічного розвитку, відновленню територіальної цілісності і вирішення питання повернення Нагорного Карабаху, яке впродовж 30 років було головним завданням нової незалежної держави. Невідомо, наскільки експортно орієнтована економіка буде ефективною в подальшому, з урахуванням розвитку

нових технологій і переходу світових геополітичних лідерів до шостого технологічного укладу, але сучасний Азербайджан є доволі успішною державою і безперечним лідером у регіоні Південного Кавказу, у чому величезна заслуга зовнішньополітичного курсу Алієвих і їх зважених рішень щодо розширення ролі і значення Азербайджану як регіонального лідера і надійного експортера енергоресурсів.

Список використаних джерел та літератури

1. Гасанов А. Политика национального развития и безопасности Азербайджанской Республики. Баку, «Zerdabi LTD» ММС, 2014. 672 с.
2. Магмудов Я. Переможний хід ідей Гейдара Алієва. К., 2013. 260 с.
3. Дуднік О. Особливості та специфіка зовнішньої політики Республіки Азербайджан в роки незалежності. URL: <http://www.kyumu.edu.ua/vmv/v/04/dudnik.htm>
4. Рагімов Е. Особливості політичної модернізації в Азербайджані. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С. 53-59.
5. Шабельникова О. Основные приоритеты внешней политики Азербайджанской Республики. *Внешняя политика новых независимых государств: Сборник* / Отв. ред. Б.А. Шмелёв. М.: ИЭ РАН, 2015. 240 с.
6. Чернявский С. «Великий шелковый путь» и интересы России. *Мировая экономика и международные отношения*. 1999. № 6. С. 95–98.
7. Рагімлі М. Європейський аспект зовнішньої політики Азербайджану. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна, серія «Питання політології»*. 2020. Вип. 37. С. 141-149.
8. Кудряченко А., Солошенко В. Азербайджанська республіка: засади успішних трансформаційних перетворень. *Проблеми всесвітньої історії*. 2021. № 4 (16). С. 155-174.
9. Становление и формирование политических отношений между Азербайджанской республикой и США в 90-е годы XX века. URL: <https://articlekz.com/article/10853>
10. Ализаде И. Независимый Азербайджан и «Контракт века» – торжество разума Гейдара Алиева. *Вестник КазНУ. Серия историческая*. 2017. № 1 (84). С. 147-153.
11. Нефтяной сектор. URL: <https://president.az/ru/pages/view/azerbaijan/contract>
12. Ибрагимова Д. Нефтяная стратегия Гейдара Алиева – основа независимости Азербайджана. URL: https://www.anl.az/down/meqale/kaspi/kaspi_oktyabr2009/93324.htm
13. Инаугурационная речь Президента Азербайджанской Республики Ильхама Гейдар оглу Алиева – 31 октября 2003 года. URL: <https://lib.aliyev-heritage.org/ru/2773818.html>
14. Самедзаде З. Стратегия развития экономики Азербайджана. *Економіст*. 2013. № 5. С. 11-15.
15. Ахундова А. Основные направления транснационализации нефтегазовой отрасли Азербайджана. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/2709-4685/article/view/719>
16. Гусейнов Ф. Азербайджан в геополитической стратегии Европейского Союза. *Кавказ & Глобализация*. 2010. Т.4., вып. 3-4. С. 40-52.
17. Азербайджан продлил «Контракт века» еще на 25 лет. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-41264960>
18. «Азербайджан 2030»: Что обещают национальные приоритеты социально-экономического развития. URL: <https://1news.az/news/20210203015609131-Azerbaijanzhan-2030-Chto-obeshchayut-natsionalnye-prioritety-sotsialno-ekonomicheskogo-razvitiya>
19. Распоряжение Президента Азербайджанской Республики об утверждении «Национальных приоритетов социально-экономического развития: Азербайджан 2030». URL: <https://president.az/ru/articles/view/50474>
20. Азербайджан и ЕС подписали меморандум о стратегическом партнерстве в сфере энергетики. URL: <https://www.aa.com.tr/мир/азербайджан-и-ес-подписали-меморандум-о-стратегическом-партнерстве-в-сфере-энергетики/2639431>

21. Експорт газу з Азербайджану у 2024 р. становитиме 25 млрд. куб. м. URL: <https://news.finance.ua/ua/eksport-hazu-z-azerbaydzhanu-u-2024-r-stanovytytyme-25-mlrd-kub-m>

References

1. Hasanov, A. (2014). *Politika natsyonalnogo razvitiya i bezopasnosti Azerbaidzhanskoj Respubliki* [National Development and Security Policy of the Republic of Azerbaijan]. Baku, “Zərdabi LTD” MMC. [In Russian].
2. Mahmudov, Ya. (2013). Peremozhnyi khid idei Heydara Aliieva [The victorious march of Heydar Aliyev’s ideas]. Kyiv. [In Ukrainian].
3. Dudnik, O. Osoblyvosti ta spetsyfika zovnishnoi polityky Respubliky Azerbaidzhan v roky nezalezhnosti [Peculiarities and specifics of the foreign of the Republic of Azerbaijan during the years of independence]. [Online]. Available from: <http://www.kymu.edu.ua/vmv/v/04/dudnik.htm> [In Ukrainian].
4. Rahimov, E. (2008). Osoblyvosti politychnoi modernizatsii v Azerbaidzhani [Peculiarities of political modernization in Azerbaijan]. *Politychnyi menedzhment* [Political management], 5, pp. 53-59. [In Ukrainian].
5. Shabelnikova, O. (2015). Osnovnye priorytety vneshnei politiki Azerbaidzhanskoj Respubliki [The main priorities of the foreign policy of the Republic of Azerbaijan]. *Vneshniaia politika novykh nezavisimykh gosudarstv: Sbornik* [Foreign Policy of the Newly Independent States: Collection] / Ed. B.A. Shmelev. Moscow: IE RAN. [In Russian].
6. Cherniavskii, S. (1999). “Velikiishelkovy put” I interesy Rossii [“The Great Silk Road” and Russian Interests]. *Mirovaya ekonomika I mezhdunarodnye otnosheniya* [World Economy and International relations], 6, pp. 95–98. [In Russian].
7. Rahimli, M. (2020). Yevropeyskyi aspekt zovnishnoi polityky Azerbaidzhanu [The European Aspect of Azerbaijan’s Foreign Policy]. *Visnyk KhNU imeni V.N. Karazina, seriia “Pytannia politolohii»* [Bulletin od the V.N. Karazin KhNU, series “Issues of Political Science”], 37, pp. 141-149. [In Ukrainian].
8. Kudriachenko, A., Soloshenko, V. (2021). Azerbaidzhanska respublika: zasady uspishnykh transformatsiinykh peretvoren [The Republic of Azerbaijan: Principles of Successful Transformations]. *Problemy vsesvitnoi istorii* [Problems of World History], 4 (16), pp. 155-174. [In Ukrainian].
9. Stanovleniye i formirovaniye politicheskikh otnoshenii mezhdru Azerbaidzhanskoj respublikoi i SShA v 90-e gody XX veka [Formation and development of political relations between the Republic of Azerbaijan and United States in the 90th of the XXth century]. [Online]. Available from: <https://articlekz.com/article/10853> [In Russian].
10. Alizade, Y. (2017). Nezavisimyi Azerbaidzhan i “Kontrakt veka” – torzhestvo razuma Geidara Aliyeva [Independent Azerbaijan and the “Contract of the Century” – the triumph of Geydar Aliyev’s mind]. *Vestnik KazNU. Seriia istoricheskaiia* [KazNU Bulletin. Historical Series], 1, (84), pp. 147-153. [In Russian].
11. Neftianoi sector [Oil Sector]. [Online]. Available from: <https://president.az/ru/pages/view/azerbaijan/contract> [In Russian].
12. Ibragimova, D. Neftianaia strategiia Geidara Aliyeva – osnova nezavisimosti Azerbaidzhana [Geidar Aliyev’s oil strategy – the basis of Azerbaijan’s independence]. [Online]. Available from: https://www.anl.az/down/meqale/kaspi/kaspi_oktyabr2009/93324.htm [In Russian].
13. Inauguratsionnaia rech Prezidenta Azerbaidzhanskoj Respubliki Ilkhama Geidaroglu Aliyeva – 31 oktiabria 2003 goda [Inauguration speech of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Geydaroglu Aliyev – October 31, 2003]. [Online]. Available from: <https://lib.aliyev-heritage.org/ru/2773818.html> [In Russian].

14. Samedzade, Z. (2013). Strategiiia razvitiia ekonomiki Azerbaidzhana [Strategy for the development of the economy of Azerbaijan]. *Ekonomist* [The Economist], 5, pp.11-15. [In Russian].
15. Akhundova, A. Osnovnye napravleniia transnatsionalizatsii neftegazovoi otrasli Azerbaidzhana [Main directions of transnationalization of the oil and gas industry of Azerbaijan]. [Online]. Available from: <https://archive.interconf.center/index.php/2709-4685/article/view/719> [In Russian].
16. Guseinov, F. (2010). Azerbaidzhan v geopoliticheskoi strategii Yevropeiskogo Soyuza [Azerbaijan in the geopolitical strategy of the European Union]. *Kavkaz&Globalizatsiia* [Caucasus&Globalization], V. 4., No. 3-4, pp. 40-52. [In Russian].
17. Azerbaidzhan prodlyl “Kontrakt veka” eshchena 25 let [Azerbaijan extends Contract of the Century for another 25 years]. [Online]. Available from: <https://www.bbc.com/russian/news-41264960> [In Russian].
18. “Azerbaidzhan 2030”: Chto obeshchaiut natsionalnyie priorityety sotsialno-ekonomicheskogo razvitiia [Azerbaijan 2030: What do national priorities for socio-economic development promise?]. [Online]. Available from: <https://1news.az/news/20210203015609131-Azerbaidzhan-2030-Chto-obeshchayut-natsionalnye-priorityety-sotsialno-ekonomicheskogo-razvitiya> [In Russian].
19. Rasporiazheniye Prezidenta Azerbaidzhanskoi Respubliki ob utverzhdenii “Natsionalnykh priorityetov sotsialno-ekonomicheskogo razvitiia: Azerbaidzhan 2030” [Order of the President of the Republic of Azerbaijan on approval of the “National Priorities of Socio-Economic Development: Azerbaijan 2030”. [Online]: Available from: <https://president.az/ru/articles/view/50474> [In Russian].
20. Azerbaidzhani ES podpisali memorandum o strategicheskompartmentorstve v sfereenergetiki [Azerbaijan and the EU signed a memorandum on strategic partnership in the energy sector]. [Online]: Available from: <https://www.aa.com.tr/myr/azerbaidzhan-y-es-podpysaly-memorandum-o-stratehycheskom-partnerstve-v-sfere-enerhetyky/2639431> [In Russian].
21. Eksport hazu z Azerbaidzhanu u 2024 r. stanovytye 25 mlrd. kub. m. [Export of gas from Azerbaijan in 2024 will reach 25 billion cubic meters]. [Online]. Available from: <https://news.finance.ua/ua/eksport-hazu-z-azerbaydzhanu-u-2024-r-stanovytye-25-mlrd-kub-m> [In Ukrainian].

Tkachenko I. The Modern Azerbaijani Economic Model as an Achievement of the Foreign Policy of the Aliyev State.

The article examines the foundation of the modern model of the Azerbaijani economy as a result of the foreign policy course determined under the reign of Heydar and Ilham Aliyev. It is shown that the focus on the development of the energy state, foreign policy positioning as a reliable not only producer but a transitor of energy resources too had a decisive influence on the formation of a modern Azerbaijani state. The methodology of the work consists in the use of historical and problem-finding research methods, which allow for a critical analysis of sources that reveal key aspects of the formation of the modern model of the economy of Azerbaijan. The scientific novelty lies in expanding the scientific understanding of the South Caucasus and its modern leader – the Aliyevs Azerbaijan.

It has been determined that the implementation of the “Contract of the century”, the development of the network of gas and oil pipelines in the 21st century determined the role of Azerbaijan as a regional energy state, the basis of whose economy is the fuel and energy complex. It is emphasized the growing role of Azerbaijan’s oil strategy as of the basis for the further development of the state after the restoration of territorial integrity and the return of Nagorno-Karabakh. The oil strategy, as the basis of the foreign policy of the Aliyev state, was aimed at developing a key sector of the economy and finding ways and markets for energy sales. Of particular importance is the development of allied relations with Turkey and the growth of influence not only in the South Caucasus but primarily in the

European and global energy markets through the expansion of the oil and gas pipeline network and participation in joint logistics and infrastructure projects.

Keywords: *the modern model of the economy of Azerbaijan, the rule of Heydar and Ilham Aliyev, oil strategy, “The Contract of the century”, the development of a network of gas and oil pipelines.*

УДК 94:355.01(55:567:73)

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2025-31-8>

Гуменюк Б.І.

<https://orcid.org/0000-0002-7152-8211>

Калінчук О.А.

<https://orcid.org/0009-0003-4102-7322>

РОЛЬ ІРАНУ В ІРАКСЬКІЙ ВІЙНІ 2003–2011 РР.: ПРОРАХУНКИ США ТА УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті проведено аналіз стратегії дії адміністрації США під час війни в Іраку 2003–2011 рр. Увагу зацентровано на прорахунках у розумінні внутрішньополітичної ситуації в Іраку, недооцінці ролі Ірану, ігноруванні цілей задіяних у війні акторів.

Досліджено, як хибні уявлення політичного істеблішменту Вашингтону, зокрема про готовність іракського суспільства до повалення режиму Саддама Хусейна, створили необґрунтовану фактами, далеку від дійсного стану справ реальність, в рамках якої діяли коаліційні сили в період 2003–2011 рр. і після того.

Значну увагу приділено аналізу рішень Ірану, який, на відміну від США, діяв прагматично, стратегічно вивірено, поступово встановлюючи контроль над політичними, економічними та безпековими структурами Іраку через проксі-сили та ідеологічний вплив.

Проводяться паралелі з російським повномасштабним вторгненням в Україну у 2022 році, наголошуючи на спільності помилок — недооцінці противника, хибних аналітичних моделях, спрощеному баченні внутрішніх політичних процесів тощо.

У тексті зацентровано увагу на недостатності української академічної рефлексії на тему, незважаючи на наявність значного масиву іноземних досліджень, які, однак, часто мали ознаки політичної заангажованості. Наголошено на необхідності переосмислити наслідки іракської кампанії в контексті сучасних геополітичних змін, зокрема формування російсько-іранського альянсу у війні проти України. Проведено аналіз робіт як іноземних, так і українських науковців, які зробили внесок у дослідження зазначеної тематики.

Наголошено на необхідності враховувати уроки війни 2003–2011 рр., формуючи суб'єктну зовнішню політику, що ґрунтується на прагматизмі, чіткому розумінні інтересів і стратегічних цілей. Підкреслюється важливість національної самоідентичності, релігійної та культурної спадщини як чинників м'якої сили у протистоянні зовнішнім загрозам.

Зроблено спробу не тільки переосмислити зовнішньополітичну стратегію України, але й визначити напрямок трансформації української дипломатії, з переорієнтацією, в першу чергу, на ефективність, плановість, засновану на перманентному аналізі раціональність.

Ключові слова: баасизм, садристи, вілаят аль-факіх, ІДІЛ, Хомецні, Сістані.

Постановка проблеми. Території сучасного Іраку історично входили у сферу інтересів, спочатку Перської імперії, а згодом й Ісламської Республіки Іран. Нині Іран та Ірак не можуть існувати відокремлено, вони неминуче спричинятимуть взаємний вплив, конкуруватимуть або співпрацюватимуть. Хоча й з обережністю, проте можна говорити про певний баланс сил в регіоні Перської затоки у період новітньої історії до 2003 р., коли Іран та Ірак урівноважували один одного. Однак, низка помилок та прорахунків, допущених керівництвом США у зовнішній політиці в період війни в Іраку призвели до регіонального дисбалансу, наслідки якого нині відчуває навіть Україна.

В цьому контексті варто розглядати не лише політику Тегерану, яка сприяла встановленню відносного контролю над Іраком, але й рішення керівництва США, які, де-факто, не дозволили досягнути офіційно заявлених цілей війни 2003–2011 рр. та повоєнних планів вивести Іран у лідери регіону [1, р. 2]. При цьому, помилки Вашингтону, можливо, зіграли більшу роль у створенні такої ситуації, ніж дії, власне, Тегерану.

І хоча Вашингтон все ще має ресурси для зміни регіональної карти сил, проте це вимагатиме внутрішньополітичної згуртованості, значно більших зусиль та часу, а також на певний період послабить позиції США в інших регіонах, що ми можемо вже в найближчий час спостерігати по відношенню до України. Цілком вірогідним є сценарій, коли Вашингтон зосередиться на врегулюванні першочергової глобальної проблеми, пов'язаної з Китаєм та, не менш важливою для США, регіональної проблеми, а саме, ситуації на Близькому Сході, із залученням Ізраїлю, Туреччини, Ірану та інших гравців. Тож, питання України відійде на третій план, поступившись в пріоритетності Тайваню та Ізраїлю.

Не дивлячись на широке висвітлення війни в Іраку у 2003—2011 рр., великий масив іноземних досліджень та наукових робіт, в Україні ця тема на той час аналізувалася недостатньо. В іноземних дослідженнях, попри чітку фіксацію ситуації, розбір елементів двосторонньої взаємодії, інструментів та засобів впливу Ірану на внутрішні процеси в Іраку, ті події оцінювалися упереджено, під тиском переконань та тогочасного політичного середовища. Навіть, опускаючи зазначене, згадані події вимагають переосмислення, а висновки актуалізації у світлі нинішнього переформатування сил, особливо в контексті війни з Росією.

Необхідно зазначити, що були й ті, хто критично ставився до тогочасних рішень США. Негативні оцінки політики Дж. Буша та критика дій адміністрації інтенсифікувалися у період завершення його каденції. В контексті формування Московсько-Тегеранської коаліції у війні з Україною та з огляду на стрімкий розвиток подій на Близькому сході в останні роки, дослідники почали переосмислювати наслідки війни в Іраку. Серед них необхідно згадати Джорджа Фрідмана, Семюеля Гелфонта, Хізер С. Грегг та багатьох інших.

В Україні ця тема все ще має великий потенціал для повторного аналізу та переосмислення. Серед тих, хто працював у цьому напрямку необхідно згадати таких українських дослідників як Е.А. Дорошенка, Н.О Пророченка та М.А. Охріменка, щодо ролі шиїтських партій в Іраку – О.І. Даниленка, щодо політичної ролі шиїзму – І.І. Іванова та М.М. Сидоренка, щодо важливості конфесійної складової – О.В. Петренка.

Постановка завдання. Дане дослідження не містить аналізу процесів що призвели до початку війни в Іраку. Натомість, приділено увагу тим хибним оцінкам ситуації, що призвели до не вірного розгортання військової операції 2003 року, помилок тимчасової коаліційної адміністрації під час війни,

прорахункам у зовнішній політиці, які в, першу чергу, стосуються ролі та намірів Ірану, нерозумінню його дій.

Виклад основного матеріалу. Питання зовнішньої політики США в Іраку в період війни 2003–2011 рр. нині стає знову актуальним. Проте, в переважній більшості іноземних статей і монографій, зокрема й американських, оцінки тих подій тепер носять виразно негативне забарвлення. Ось яку характеристику діям тодішньої адміністрації Дж. Буша дає Семюел Гелфонт, доцент кафедри стратегії та політики Військово-морського коледжу Монтерея: «озираючись назад, американські політики і військові експерти повністю недооцінили політичні реалії країни, в яку вони вторглися» [2].

Нездатність зрозуміти природу баасистського правління та іракської політики обговорювали найменше і, схоже, вважали не такими значущими помилками, але вони, як виявилось, мали найбільші наслідки [3, р. 71-73]. Схожої помилки допустило російське політичне та військове командування, розраховуючи на швидке захоплення української столиці у 2022 році, вважаючи Київську владу ослабленою, без підтримки населення.

На початку 2003 року С. Хусейн все ще тримав владу в своїх руках, а партія БААС продовжувала контролювати майже всі аспекти політичного і суспільного життя Іраку і суттєво не ослабла після 1990-х рр., попри заяви багатьох військово-політичних експертів та державних радників про зворотнє.

Натхненні іракськими опозиціонерами, західні аналітики вважали, що після падіння режиму С. Хусейна, державні інститути мали б залишатися неушкодженими і готовими до демократичної системи, адже вважалося, що іракське суспільство рішуче протистояло режиму [4].

Не меншу роль у хибній оцінці внутрішньої ситуації в Іраку зіграли гуманітарні організації. На думку деяких експертів, надані ООН оцінки кількості шийтського населення Іраку напередодні початку війни були завищені, а готовність шийтів та курдів виступити проти баасистів переоцінена.

Сама ідея, що просувалася лібералами, в першу чергу ООН, про необхідність порятунку страждаючого курського та шийтського населення Іраку, цей дух насадження свободи стали одним з імпульсів, який штовхав коаліцію до вторгнення.

Невірні уявлення та переконаність у правильності власного західно-ліберального світогляду, підкріплені мас-медіа, які надавали іракському питанню перші шпальти газет та відводили першу роль в новинах, створили певний симулякр. Перефразовуючи Жана Бодріяра, можна припустити, що було створено ситуацію, якої не було. Не було ослабленої влади С. Хусейна, готового до повстання населення, не було навіть готовності прийняти цей новий цивілізаційний дарунок – так звану американську демократію [5].

Формування цих переконань та уявлень мало значну історичну тяглість, що і спонукало згаданого французького філософа опублікувати три короткі есе, присвячених Війні у Затоці.

Схоже, що західне суспільство у своїй більшості, мимоволі, стало архітектором такого симулякра, створило картину уявного світу і, зрештою, спровокувало активні дії в цьому уявному вимірі.

Безумовно, були і опозиційні виступи, заперечення. Проте, нерішучість і обережність протестуючих, їхня нездатність вплинути на ситуацію, покриває їхні дії флером штучності та певної артистичності. У сучасному ліберальному суспільстві опозиція, яка нічого не вирішує та й не бажає вирішити, а, швидше, прагне заявити про сам факт свого існування, є необхідною ознакою демократичності.

Найбільш неочікуваними стали прорахунки декількох поспіль американських адміністрацій, які мали б продовжувати рух своїх попередників до прагматизму та утилітарності. Однак, цього не сталося. Очевидно, що окремого дослідження вимагає такий злам у світогляді політичної еліти США, проте це також не є метою даного дослідження.

Окремо необхідно відзначити хибність думок про співпрацю з Іраном цієї ж прагматичної частини американського істеблішменту. Вважалося, що така співпраця під час вторгнення в Ірак принесе користь американсько-іранській боротьбі з сунітськими радикальними рухами, завадить становленню Ісламської держави Іраку і Леванту (ІДІЛ). Існували переконання, що тогочасні американські та іранські інтереси в Іраку дуже схожі [2]. Обидві країни розглядали сунітський джихадистський рух як головну загрозу власним національним інтересам. І здавалося, що американські військово-повітряні сили доповнюватимуть наземну присутність Ірану в Іраку.

Тож, було створено ще одну фікцію – шіїтського союзника, який таким не був ніколи і не прагнув їм бути. Наміри «союзника» відпочатку були прозорими, але залишалися непоміченими Вашингтоном. Уже на початковому етапі Тегеран прагнув встановити великий шіїтський опорний центр на півдні Іраку, у регіоні, який контролював стратегічний доступ до Перської затоки і близько половини всіх іракських нафтових запасів.

Приймаючи участь в цій війні, Іран хотів би показати усім, що він є ключовим елементом збереження регіональної стабільності. Він прагнув послабити свою міжнародну ізоляцію, а також розширити свої можливості у ядерних переговорах.

Щодо довготривалих цілей, які Тегеран поділяв і поділяє нині з Кремлем, то вони були значно амбітнішими і включали перебудову світового порядку, звісно, включно з поваленням домінування Заходу [6]. У Вашингтоні цього не розуміли або ж недооцінювали Іран. Найбільш трагічним є те, що і нині США, попри явні ознаки втрати лідерства, беззаперечний факт багатополярності світового устрою, не бачить або ж не бажає бачити проблему.

Тегеран ніколи не вів війну на своїй території і на чужих територіях робив це через опосередковані дії. Іранські лідери виявилися надзвичайно проникливими та прагматичними. Іран ніколи не вступав у пряму конфронтацію з будь-якою

значущою глобальною чи регіональною силою, натомість обираючи безпечніший і надзвичайно ефективний метод руйнування балансу через проксі-війни за межами самого Ірану [7, р. 89-90]. Тому, замість того, щоб вступити у пряму війну зі США, Іран намагався тримати конфлікт у межах Іраку.

Ісламська Республіка точно знала, чого вона прагнула в Іраку, і їй вдалося цього досягти. Прагматичність цілей Іранських лідерів базувалася на розумінні надзвичайної важливості Іраку іранської національної безпеки та виживання режиму аятол в оточенні ворожих сунітських країн [8]. Вони вибудовували зовнішню політику так, ніби Ірак був природним і невід'ємним продовженням їхньої власної країни.

Помилкові рішення під час війни в Іраку

Очікувалося, що після повалення режиму С. Хусейна, американська адміністрація оперативно розгорне війська та буде керувати країною через існуючі державні структури з мінімальними зусиллями. Цей план багато у чому нагадує план кремлівської верхівки, який вона намагалася реалізувати у 2022 році. Цей план не спрацював а ні у 2003 році, а ні у 2022. Те, що іракці мирилися з жорстоким, проте доморощеним режимом, не означало, що вони змиряться з іноземною окупацією. Так само й українське суспільство, незважаючи на внутрішні незгоди та негаразди, неочікувано для більшості міжнародних політичних аналітиків, заявило про готовність захищати власний далекий від ідеалу життєустрій, що став беззаперечною ознакою державотворчої зрілості, попри будь які протилежні заяви.

Войовничі садристи, яких баасисти раніше тримали під контролем, та іранські угруповання, що перетнули кордон, першочергово захопили шіїтські інституції. У сунітських районах з тіні вийшли ісламісти і ваххабіти. У такій ситуації подальший прихід до влади в Іраку шіїтських партій і домінування проіранських збройних формувань стало логічним наслідком американських прорахунків. Багато хто з нових керівників Іраку, зокрема з Ісламської верховної ради Іраку, «Бригад Бадра» і членів партії Дава, воювали на боці Ірану під час війни з С. Хусейном [1, р. 5-8]. Встановлений американцями уряд у Багдаді нібито й був багатостічним та інклюзивним, але за час правління прем'єр-міністра Нурі аль-Малікі ставав все відвертіше прошіїтським.

Американські підходи до відбудови країни виявилися хибними. США зробили акцент на швидкості захоплення та переходу до самоуправління, ефективності нового демократичного уряду та місцевих військових сил. Величезні поклади нафти та інші ресурсів, мали б забезпечити різке покращення соціально-економічного становища в Іраку та гарантувати його сталий розвиток. Усі ці плани провалилися, а ситуація в Іраку є незадовільною навіть нині.

Ось, як у 2023 р. оцінював тогочасні рішення Вашингтону Доктор Хізер з Інституту зовнішньополітичних досліджень: «те, як Сполучені Штати вирішили відновлювати Ірак, виявилось катастрофічною помилкою» [4].

США хотіли б бачити в Ірані союзника, принаймні, у придушенні сунітських радикальних рухів, включно з проведенням спільних наземних військових дій. Натомість Іран майже відразу протиставив себе Вашингтону. Матеріальна підтримка Тегераном шіїтського ополчення, які воювали з американськими військами і вбивали сунітів, без сумніву, зробила значний внесок у розпалювання міжконфесійного конфлікту в Іраку, проклавши шлях до зростаючого невдоволення сунітів і піднесення ІДІЛ.

Швидко розгромивши іракську регулярну армію, США зав'язли у спробах вгамувати збройні ополчення та втримати контроль. У 2007 р. погіршення безпекової ситуації змусило союзників збільшити контингент військ в Іраку до 182 тисяч. 40 країн, зокрема й Україна, відправили своїх військовослужбовців до Іраку.

Вже на той час стали явними вади у військовому плануванні та керівництві. Забуксувала навіть розрекламована британська військова машина. У доповіді Вашингтонського інституту близькосхідної політики Майкл Найтс і Ед Вільямс писали, що: «Басра під британським контролем перетворилася з багатого на нафту космополітичного центру в бастион кримінального насильства та клептократії, яку використовують ісламістські збройні формування, щоб заповнити їхні військові скрині» [9, р. 33].

Недовзі Велика Британія залишила ввірену їй Басру в руках шіїтських воєнізованих угруповань. При цьому, представляючи цей відступ як перемогу. Вважаючи, вихід британських військ з Басри союзницькою зрадою, Вільям Неш, старший науковий співробітник CFR і директор Центру превентивних дій, висловився недвозначно: «передача Британією влади переважно шіїтським військам на півдні може спричинити негативний вплив на зусилля США стримати шіїтські збройні формування в інших місцях. Один із способів протистояти сплеску антиамериканських нападів у Багдаді та навколо нього — створити більше проблем у Басрі та навколо неї» [10].

На тлі неузгодженості дій між союзниками, Іран продовжував нарощувати вплив. Вашингтон та союзники зволікали і, здавалося, не помічали загрозливих тенденцій.

Недооцінюваний коаліційними країнами, іранський уряд реалізовував багатогранну стратегію впливу на іракську політику, використовуючи такі основні механізми:

1. Релігійний вплив та ідеологічна експансія. Іран активно просував свій релігійний вплив, одночасно роблячи шіїзм саме іранським, завдяки прийняттю концепції вілаят аль-факіх [11], що сприяло закріпленню його ідеологічного домінування серед шіїтської спільноти Іраку. Важливу роль у цих процесах

зіграла постать імама Хомейні, його харизма та популярність серед широких верств населення в обох країнах.

2. Політичне посередництво. Іран позиціонував себе як головного арбітра в іракських політичних процесах. Використовуючи наявні політичні механізми, він сприяв приходу до влади своїх союзників, а згодом посів роль медіатора, вирішуючи ним же спровоковані конфлікти. Це дозволяло Тегерану повсякчасно втручатися та контролювати політичну ситуацію в Іраку. Іран встановив приватні та міжособистісні відносини з більшістю іракських політичних гравців, намагаючись не залучати до цих контактів державні установи чи офіційні організації Іраку. Натомість керівництво Ірану вирішило розділити управлінські структури Іраку на окремі компоненти – департаменти, управління, локальну владу тощо, та залучати їх відповідних керівників індивідуально.

3. Контроль над озброєними угрупованнями. Фактично Іран контролював безпековий рівень в Іраку, використовуючи шіїтські ополчення, лояльні до Тегерана, як інструмент тиску на іракських політичних діячів і партії.

4. Економічна залежність. Іран впроваджував економічні проекти, які збільшували залежність Іраку від іранських товарів, енергетичних ресурсів та інвестицій. Це сприяло посиленню його контролю над іракською економікою. Одночасно, Тегеран використовував Ірак для обходу санкцій, транзиту своїх товарів, відмивання коштів тощо. Іран також мав можливість використовувати людські та економічні ресурси Іраку для досягнення внутрішніх цілей, покращення власної економічної та соціальної ситуації.

5. Інформаційний вплив. Іран розгортав масштабні інформаційні кампанії через підконтрольні ЗМІ, поширюючи вигідні для нього наративи та формуючи потрібне громадське сприйняття своєї політики в Іраку.

6. Підтримка культурних контактів. Через організацію релігійних паломництв до святих шіїтських місць Іран зміцнював культурні зв'язки, що сприяло посиленню його впливу на шіїтське населення Іраку. Слабко контрольовані потоки паломників дозволяли і дозволяють нині здійснювати передачу розвідувальних даних в нечуваних масштабах, перевозити чорну готівку, зброю, наркотики.

Втрачені можливості

Іранським планам можна було завадити, а його здобутки в Іраку невілювати. Так, потрібна була негайна зміна стратегії США з підтримки внутрішньоіракських сил та гравців. Впливу Ірану можна було завадити ще тоді, коли він не набув таких масштабів. Але це означало б або відмовитися від початкової стратегії підтримки шіїтів та курдів (можливо, зробити ставку на підтримку антибаасиських сунітських політичних партій світської орієнтації, які, хоча й були меншістю, проте мали велику перспективу) або ж посилювати антиіранські настрої серед шіїтів Іраку. Для останнього було достатньо передумов, зокрема й багатотисячове протистояння між Наджафом та Кумом.

Безумовно, перед особистістю аятоли Хомейні схилялася величезна кількість шіїтів світу, проте йому так і не вдалося стати світовим лідером шіїтів, в основному через націоналістичний нахил його вчення [13]. Для недопущення цього багато зусиль доклали провідні аятоли Іраку. З великих богословів на той час теорію Хомейні підтримали лише два представники сімейства Садр: Мохаммад Бакр ас-Садр і Садек ас-Садр.

Широко відомий своєю вченістю Алі ас-Сітанідо залишається головним лідером Наджафу. Сістані, як послідовник класичної доктрини шіїзму, лояльний і гнучкий лідер був і є більш привабливим для світових політичних гравців в Іраку та регіоні. Невипадковою є його заява про те, що традиційний шіїзм готовий прийняти любую форму правління, якщо режим не заважає шіїтам практикувати їх релігію [14]. Він вважав, що демократія є легітимною формою правління, а представники духовенства не повинні претендувати на політичну роль у постсаддамівському Іраку.

Проте, ніхто з тодішньої американської адміністрації, радники чи аналітики не розглядали такий інструмент стримування іранської присутності в Іраку. Протистояння Кума та Наджафа як конкуруючих центрів шіїзму, здається, не помічалось адміністрацією Дж. Буша взагалі.

Причина такого розколу полягає не лише в ідеологічному, політичному, етнічному, але і в суто особистісному суперництві. Як зазначалося, провідні шіїтські клірики Іраку, насамперед Великий аятола Алі Сістані, не поспішали з визнанням та підтримкою встановленого Хомейні принципу віляят аль-факіх. Прийняття цієї доктрини означало визнання провідної ролі її автора – Хомейні, а роль морального авторитету таких духовних лідерів в шіїтських общинах і донині залишається досить значущою.

Більше того, багато шіїтів, побоювалися перського домінування в своїй країні. По суті, національна самоідентичність в багатьох випадках переважила релігійну або ж еквилибрувала між цими двома полюсами. Частка тих іракців які були готові пожертвувати власною «іракськістю» заради побудови великого спільного шіїтського майбутнього невідома, проте вона могла виявитися значно меншою очікуваного [15]. Не кажучи вже про тих, хто вважає, що шіїтський світ повинен починатися з іракського Наджафа і слово іракський тут головне.

Чи не найбільшою втратою США в Іраку в 2011 р., стала нездатність встановити довгостроковий контроль над іракськими нафтовими запасами. На думку низки аналітиків, однією з небагатьох практичних ключових цілей військової кампанії, було гарантування енергетичної безпеки США та посилення впливу штатів на світовий нафтовий ринок.

У січні 2003 р. до США надходило 158 тис. барелів іракської нафти на день, тобто 13% від загального імпорту до країни. При цьому, Ірак не продавав свою нафту безпосередньо США, а жодна американська компанія не працювала на іракській території та не поставляла туди свою продукцію. Поставки іракської

нафти в США здійснювалися в рамках програми ООН «Нафта в обмін на продовольство» шляхом реекспорту [7, р. 92-94].

На думку автора *Le Monde Diplomatique* Джима Холта, війна могла принести позитивні наслідки для США та Європи і негативні для Росії, країн ОПЕК, Ірану та Китаю [16]. Стабільні ціни на нафту сприяли б передбачуваному плановому розвитку американської економіки, а у разі посиленого викачування іракської нафти, склалася б тенденція до втрати передових позиції на світовому ринку Ірану та Росії. Москва б також втратила можливість диктувати європейцям ціни на енергетичне паливо, а Китай, навпаки, опинився б у залежності від Вашингтона, який контролював би лівову частку світових запасів нафти.

Натомість низка факторів призвела до того, що Вашингтон не зміг правильно скористатися ситуацією. На момент закінчення війни у 2011 р. видобуток нафти в країні лише вийшов на довоєнний рівень і склав 2,37 млн барелів на добу проти 2,58 млн барелів за добу за часів С. Хусейна. Такий стан речей аж ніяк не сприяв зменшенню долі інших гравців на ринку.

Незважаючи на військову присутність, США не отримали значних переваг у розподілі нафтових контрактів. У 2009 та 2010 роках в Іраку було проведено міжнародні тендери на розробку родовищ, але американські компанії отримали лише один із 11 контрактів. Більшість нафтових активів опинилася в руках китайських, європейських та російських компаній [16].

США не змогли створити в Іраку сприятливі умови для іноземних інвесторів. Політична нестабільність, постійні напади бойовиків та відсутність ефективного управління перешкождали активному залученню західних нафтових гігантів. Ірак залишався небезпечною та непередбачуваною територією для ведення бізнесу. Наприклад, з двох десятків зарубіжних компаній, що виявили інтерес до тендеру 2009 р., тільки одна зважилася на ведення бізнесу в Іраку. Консорціум британського BP та китайського CNPC підписали перший контракт. Тендер 2010 року був успішнішим, за його підсумками було підписано десять контрактів, зокрема з російським ЛУКОЙЛОМ, фірмами з Китаю, Нідерландів, Великої Британії, Малайзії, Норвегії, Південної Кореї. Американці уклали лише одну угоду [16].

Зрештою, незважаючи на зростання видобутку нафти, США не змогли використати іракські ресурси для кардинальної зміни цін на нафту на свою користь. Основним чинником, який визначає ціни, залишався ОПЕК, а США не зуміли підірвати його вплив навіть після окупації Іраку. Замість стабільності на світовому ринку США призвели до тривалих коливань нафтових цін, що вдарило і по їхній власній економіці, а основні бенефіціари конфлікту опинилися поза Вашингтоном.

Висновки

США можуть дозволити собі помилятися, витратити величезні ресурси на проекти на кшталт «розбудови нації», впроваджуваних адміністрацією Дж. Буша, а потім визнати їх неактуальними. Інша справа, це країни, які стали жертвами таких помилок, нереалізованих проектів, політичних експериментів та, з рештою, чийхось невірних уявлень про оточуючий світ. Навіть, не враховуючи сферу інтересів дослідження, необхідно визнати, що Ірак, колись одна з найбільш впливових країн регіону та потенційно актор світової економіки, перетворився на Failed State та за багатьма оцінками став сателітом Тегерану.

Інфляція, бідність і відсутність продовольчої безпеки – ось реальні досягнення, замість обіцяних адміністрацією Дж. Буша демократії, розвинутої економіки, заснованої на нафтових багатствах Іраку, і професійної армії.

Тільки за період з 2003 по 2011 років кількість загиблих іракських цивільних оцінюється в сотні тисяч, а за деякими даними — майже пів мільйона. Війна призвела до того, що майже 9,2 млн осіб стали біженцями та ВПО, а також спричинила відтік значної частини кваліфікованих працівників, інтелігенції та перспективної молоді, що знекровило країну остаточно. Постраждала інфраструктура, зокрема нафтова галузь та електромережі. Війна сприяла піднесенню Аль-Каїди та ІДІЛ, яка спромоглася окупувати частину Іраку в період з 2014 до 2017 року.

Якщо американські експерти настільки прорахувалися у своїх оцінках політичної ситуації в Іраку, на який протягом понад десятиліття до вторгнення спрямовували величезні аналітичні ресурси та увагу, то які помилки вони можуть допускати стосовно інших країн, а особливо України?

Україні необхідно врахувати досвід Іраку та Ірану під час війни 2003-2011 рр., щоб не втратити державність, самоідентичність, простіше кажучи, щоб не зникнути з політичної мапи світу.

Правильна оцінка союзників, їхніх спроможностей, розуміння їхніх справжніх цілей дозволить вибудувати зовнішню політику, направлену для досягнення власних інтересів з найменшими втратами. Послідовна, прагматична та ціленаправлена політика буде значно ефективнішою, навіть із застосуванням значно менших ресурсів та зусиль, у порівнянні з непослідовною та неузгодженою політикою. Так, Іран дотримувався чітких цілей щодо Іраку, в той час як Вашингтон занурився у власноруч створену штучну реальність, визначив для себе відірвані від реальності цілі. Зрештою, зміни адміністрацій у Білому домі, призвели до періоду коливань США у зовнішній політиці. Те саме, ми фактично спостерігаємо нині стосовно до України.

Цікаві паралелі можна віднайти та використати в українських інтересах й у розбіжностях між іракським та іранським шиїзмом. Історична першість у прийнятті християнства, важливість розташованих в Україні релігійних пам'ятників, святинь та місць поклоніння, підсилені національною

самосвідомістю можуть вивести українське православ'я з маргінальних позицій на провідні ролі у світі. Спрощуючи, Київ має більше прав бути головним центром православ'я ніж Москва, принаймні для слов'янських народів.

Але потенціал протистояння православного Києва і Москви, нажаль залишається так само незатребуваним як і у випадку шийтських Наджафа і Кума. При цьому, слабша сторона, яка кидає виклик домінуючій, зазвичай, виграє значно більше від такого суперництва.

Україні потрібно бути вкрай обережною з вибудовуванням своєї безпеки як тепер, так і в майбутньому. Провальні дії коаліційних сил в Іраку стали демонстрацією її слабких сторін та, зрештою, виявили глибоко укорінені неспроможності колективної безпекової політики у протистоянні з національною сингулярною системою безпеки. Це твердження не варто розцінювати як заклик до відмови від курсу України у напрямку НАТО, проте сам факт членства в Північноатлантичному альянсі не повинен вбачатися магічним захистом від усіх загроз, кінцевим пунктом розвитку, а лише перепочинком на шляху до більш надійного і контрольованого індивідуального захисту.

Зрештою, беззаперечною вимогою для виживання, стабільності та майбутнього становлення України є її перетворення на суб'єкт зовнішньої політики. Суб'єкт має відмінні від об'єкту принципи поведінки, використовує інші інструменти. Тож зміна зовнішньої політики, залучення нових методик стане початком такого перетворення. Це вимагатиме докорінної переорієнтації української дипломатії. Українська дипломатична школа має змінитися з ситуативної, декларативної і дезорієнтованої на прагматичну, жорстко орієнтовану на далекосяжні цілі, ранжирувану в своїй структурі систему. На заміну українським вечорницям, україномовним гідам, поліціям українських книг повинні прийти глибока аналітика, полювання за технологіями та розробками, розуміння і використання місцевих інституції та міжнародних організацій тощо. Коефіцієнт корисної дії не тільки може застосовуватися в гуманітарній сфері, він повинен стати наріжним принципом роботи дипломата. У новій жорсткій реальності виживання, переможе ефективніший.

Список використаних джерел та літератури

1. Nader A. Iran's Role in Iraq: Room for U.S.-Iran Cooperation? *JSTOR*. 2015, January 1. URL: <http://www.jstor.com/stable/resrep02425>
2. Helfont S. How America Misunderstood Iraqi Politics and Lost the War. URL: <https://www.fpri.org/article/2023/03/how-america-misunderstood-iraqi-politics-and-lost-the-war>
3. Zunes S. Foreign Policy by Catharsis: The Failure Of U.S. Policy Toward Iraq. *Arab Studies Quarterly*. 2001. Vol. 23, No. 4. P. 69-86.
4. Gregg H. S. Operation Iraqi Freedom: Learning Lessons from a Lost War. URL: <https://www.fpri.org/article/2023/03/operation-iraqi-freedom-learning-lessons-from-a-lost-war>
5. Baudrillard J. *The Gulf War Did Not Take Place*. Bloomington: Indiana University Press, 1995. 87 p.

6. Dlawer Ala'Aldeen. A Decade of U.S. and Iranian Policy Towards Iraq Will Shape 2020. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/decade-us-and-iranian-policy-towards-iraq-will-shape-2020>
7. Guzansky Y. "Made in Iran": The Iranian Involvement in Iraq. *Strategic Assessment*. 2011. Vol. 13, No. 4. P. 85-100.
8. Dildar I. A. Iraqi-Iranian relations during American invasion of Iraq 2003-2011: a thesis. The graduate school of social sciences of Near East University. Nicosia, 2016. 57 p.
9. Knights M., Williams Ed. The Calm before the Storm. The British Experience in Southern Iraq. *Policy Focus*. 2007 37 p.
10. Beehner L. The 'Coalition of the Willing'. *Council on Foreign Relations*. February 22, 2007. URL: <https://www.cfr.org/background/coalition-willing>
11. Mamouri A. Competition heats up between Qom, Najaf. *Al-Monitor*. 2013. URL: <http://goo.gl/wSbK1x>
12. Лагунина І. Ірак: у прагненні до Кербели та Наджафа. *Радіо Свобода*. 2014. URL: <http://goo.gl/sczLVo>.
13. Іванов І.І. Сучасний шиїзм: політичні трансформації в Ірані та Іраку. *Cxid*. 2020. № 3 (165). С. 45–52.
14. Шмулевич А. Черные знамена Хорасана над Нефтьестаном. Блог Авраама Шмулевича. URL: <http://www.zarodinu.org/site/horasan.htm>
15. Babak R. Iran's Declining Influence in Iraq. Center for Strategic and International Studies. *The Washington Quarterly*. 2012. Vol. 35, No. 1. P. 25-40.
16. Жолквер Н. Кто контролирует нефть в Ираке. *Deutsche Welle*. 24.03.2011. URL: <https://www.dw.com/ru/kto-kontroliruet-neft-v-irake/a-14941561>

References

1. Nader, A. (2015, January1). Iran's role in Iraq: room for U.S.-Iran cooperation? *JSTOR*. [Online]. Available from: <http://www.jstor.com/stable/resrep02425> [In English].
2. Helfont, S. (2023). How America misunderstood Iraqi politics and lost the war. [Online]. Available from: <https://www.fpri.org/article/2023/03/how-america-misunderstood-iraqi-politics-and-lost-the-war> [In English].
3. Zunes, S. (2001). Foreign policy by catharsis: the failure of U.S. policy toward Iraq. *Arab Studies Quarterly*, 23(4), pp. 69–86. [In English].
4. Gregg, H.S. (2023). Operation Iraqi Freedom: learning lessons from a lost war. [Online]. Available from: <https://www.fpri.org/article/2023/03/operation-iraqi-freedom-learning-lessons-from-a-lost-war> [In English].
5. Baudrillard, J. (1995). *The Gulf War did not take place*. Bloomington: Indiana University Press. [In English].
6. Ala'Aldeen, D. (2020). A decade of U.S. and Iranian policy towards Iraq will shape 2020. [Online]. Available from: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/decade-us-and-iranian-policy-towards-iraq-will-shape-2020> [In English].
7. Guzansky, Y. (2011). "Made in Iran": the Iranian involvement in Iraq. *Strategic Assessment*, 13(4), pp. 85–100. [In English].
8. Dildar, I.A. (2016). Iraqi-Iranian relations during American invasion of Iraq 2003–2011: a thesis. *Nicosia: Near East University, Graduate School of Social Sciences*. [In English].
9. Knights, M. and Williams, E. (2007). The calm before the storm: the British experience in Southern Iraq. *Policy Focus*. [In English].
10. Beehner, L. (2007, February 22). The 'Coalition of the Willing'. *Council on Foreign Relations*. [Online]. Available from: <https://www.cfr.org/background/coalition-willing> [In English].
11. Mamouri, A. (2013). Competition heats up between Qom, Najaf. *Al-Monitor*. [Online]. Available from: <http://goo.gl/wSbK1x> [In English].

12. Lahunina, I. (2014). Irak: u prahnenni do Kerbely ta Nadzhafa. *Radio Svoboda*. [Online]. Available from: <http://goo.gl/sczLVo> [In Ukrainian].
13. Ivanov, I.I. (2020). Suchasnyi shyizm: politychni transformatsii v Irani ta Iraku. *Skhid*, (3)165, pp. 45–52. [In Ukrainian].
14. Shmulevych, A. (n.d.). Chornye znamena Khorasana nad Nefetestanom. [Online]. Available from: <http://www.zarodinu.org/site/horasan.htm>. [In Russian].
15. Babak, R. (2012). Iran's declining influence in Iraq. *The Washington Quarterly*, 35(1), pp. 25–40. [In English].
16. Zholkver, N. (2011). Kto kontroliruet neft v Irake. *Deutsche Welle*. [Online]. Available from: <https://www.dw.com/ru/kto-kontroliruet-neft-v-irake/a-14941561> [In Russian].

Humeniuk B., Kalinchuk O Iran's Role in the Iraq War of 2003–2011: U.S. Miscalculations and Lessons for Ukraine.

The article analyzes the strategy of the U.S. administration during the Iraq War of 2003–2011. Particular attention is given to the miscalculations in understanding Iraq's internal political situation, the underestimation of Iran's role and the disregard for the objectives of the actors involved in the war.

The study explores how the misconceptions of Washington's political establishment, particularly regarding Iraqi society's readiness to overthrow Saddam Hussein's regime, created a reality unsupported by facts and detached from actual circumstances. This false perception guided coalition forces throughout the 2003–2011 periods and beyond.

Substantial attention is given to Iran's approach, which, in contrast to the U.S. strategy, was pragmatic and tactically calculated. Iran gradually gained control over Iraq's political, economic, and security structures through proxy forces and ideological influence.

The article draws parallels with Russia's full-scale invasion of Ukraine in 2022, emphasizing similar errors: underestimating the opponent, flawed analytical models, and an oversimplified view of internal political dynamics.

The text draws attention to the insufficient academic reflection on the topic within Ukraine, despite the existence of a substantial body of foreign research, which, however, often displays signs of political bias. It underlines the necessity of re-evaluating the consequences of the Iraq campaign in light of contemporary geopolitical transformations, particularly the emergence of the Russian-Iranian alliance in the war against Ukraine. An analysis is conducted of works of both foreign and Ukrainian scholars who have contributed to the study of the topic.

It was emphasized that the lessons of the 2003–2011 war must be taken into account when shaping a proactive foreign policy grounded in pragmatism and a clear understanding of national interests and strategic goals. National self-identity, religious and cultural heritage are mentioned as key elements of soft power in countering external threats.

An attempt is made not only to reconsider Ukraine's foreign policy strategy, but also to outline the direction of the transformation of Ukrainian diplomacy, with a primary focus on effectiveness, planning and rationality based on continuous analysis.

Keywords: *Ba'athism, Sadrists, Wilayat al-Faqih, ISIS, Khomeini, Sistani.*

УДК 32.019.51

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2025-31-9>

Костилова С.О.

<https://orcid.org/0000-0002-0909-7887>

Веденєєв Д.В.

<https://orcid.org/0000-0002-8929-9875>

СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ВПЛИВУ КИТАЮ ЯК СКЛАДОВОЇ СТРАТЕГІЇ НЕКОНВЕНЦІЙНОГО ПРОТИБОРСТВА (КІНЕЦЬ ХХ – ПЕРША ЧВЕРТЬ ХХІ СТ.): ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ, НАУКОВО- КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ, ІНФРАСТРУКТУРА

Стаття присвячена розкриттю процесу становлення, концептуальних засад та організаційно-функціонального устрою державної системи інформаційного (інформаційно-психологічного) впливу (протиборства) як складової національної воєнно-політичної та безпекової організації й інструменту забезпечення стратегічних інтересів КНР на міжнародній арені. Становлення державної системи інформаційного впливу, включаючи інформаційне протиборство, розглядається авторами у контексті особливостей новітнього воєнно-політичного курсу на утвердження лідерської ролі Китаю в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, обстоювання права на власну модель суспільно-економічного устрою та збереження культурно-цивілізаційної самобутності. Звертається увага на вплив традиційної стратегічної культури й ментальних особливостей китайської цивілізації на зміст, форми і методи інформаційної діяльності на закордонну аудиторію.

Докладно висвітлюється міжвідомча організаційно-функціональна система державних органів із організації та науково-аналітичного забезпечення інформаційного впливу, механізм управління нею. Розглядаються відповідні органи та установи з інформаційно-психологічного й кіберпротиборства у складі Народно-визвольної армії Китаю, Міністерства державної безпеки, система установ культурної дипломатії та «м'якої сили» КНР. Окремо йдеться про енергійний розвиток органів, форм й методів кібернетичної боротьби, кібершпигунства, наступальних дій у мережевих системах. Наголошується на запровадженні в КНР системи всеохоплюючого й жорсткого контролю за інформаційною діяльністю громадян.

Доводиться, що розвиток системи інформаційно-когнітивного й інформаційно-технічного впливу КНР на зарубіжну аудиторію спирається на фундаментальну (академічну) науку та систему вищої освіти, розгалужену й висококваліфіковану науково-аналітичну базу, мережу спеціальних дослідницьких центрів, неперервне підвищення кваліфікації кадрів.

Ключові слова: *Китайська Народна Республіка, неконвенційні стратегії, гібридна війна, інформаційне протиборство, публічна дипломатія, кібервійна.*

Постановка проблеми. Арсенал інформаційно-когнітивного впливу безповоротно став одним із провідних компонентів військової стратегії, діяльності спецслужб і т.зв. «інформаційної парадигми» міжнародних відносин, у широкому розумінні – знаряддям творення й корегування багатовимірної суспільно-політичної реальності. Провідні країни світу надають вирішального значення модернізації та розробці нових стратегій, технологій, сил і засобів

інформаційно-психологічного впливу, кібернетичного наступу й самооборони. Високого ступеня досягла ідеологізація зовнішньої політики та комплексне застосування інструментарію стратегічних комунікацій, публічної, культурно-інформаційної дипломатії. Стрімко зростаючу роль інформаційного чинника продемонструвала повномасштабна російсько-українська війна [1; 2; 3; 4; 5].

Ключові документи сектору національної безпеки та оборони України скеровують на урахування й адаптацію світового досвіду в інтересах забезпечення інформаційної безпеки держави. Так, «Доктрина інформаційної безпеки України» від 25 лютого 2017 р. до пріоритетів державної політики у частині забезпечення інформаційної безпеки віднесла і поглиблене вивчення світового досвіду [6]. Необхідність використання профільного іноземного досвіду підкреслила також «Стратегія кібербезпеки України» від 6 серпня 2021 р. [7]. Аналіз новацій зарубіжної стратегічної думки й практики, важливий з погляду визначених «Стратегією воєнної безпеки України» завдань, скеровує на досягнення та підтримання спроможностей Сил оборони України із застосуванням асиметричних дій, зокрема – в інформаційному та кіберпросторі [8]. До того ж наявні ознаки координації дій у створенні системи протистояння гібридним загрозам між КНР та Росією. Як зазначив в інтерв'ю газеті «Global Times» (офіційному органу ЦК Компартії Китаю) посол РФ в Пекіні А. Денісов (11 червня 2021 р.), РФ і КНР, маючи розвинуті інформаційні мережі, вживатимуть заходи з протидії інформаційним технологіям США [9].

Актуальності темі статті додає неухильно зростаюча вага КНР в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТР) та у сфері сучасних міжнародних відносин, що рельєфно продемонстрував Тяньцзиньський саміт ШОС 31 серпня – 1 вересня 2025 р., на якому пролунала пропозиція Сі Цзіньпіна щодо переходу до нової «справедливої системи глобального управління». Справді, в останнє десятиліття КНР стала найбільш небезпечним економічним геополітичним конкурентом США, претендентом на світове лідерство й збереження власної моделі розвитку в «багатополосному» й плюралістичному світі. Показовою є і оприлюднена 19 березня 2025 р. Європейською комісією «Біла книга з питань європейської оборони – Готовність 2030», де висувалася нова оборонна стратегія ЄС, розроблена з урахуванням змін геополітичної ситуації у контексті війни в Україні та в інтересах формування нового світового порядку. У документі розглядалися і неконвенційні знаряддя зростання впливу КНР на міжнародній арені. Його динамічні успіхи в області торгівлі, інвестицій і технологій трактувалися як знаряддя досягнення глобального лідерства, передумова зміни стратегічного балансу в Індо-Тихоокеанському регіоні. Попри це, Китай мав залишатися ключовим торговельним партнером ЄС [10; 11, с. 3].

В цих умовах заслуговує на поглиблене дослідження один із важелів стратегічного впливу Піднебесної – оригінальна модель інформаційного впливу, що створена у КНР, державі із перспективною технологічною сферою

(за даними Австралійського інституту стратегічної політики, ця країна посіла перше місце у світі за кількістю наукових розробок у ключових технологічних сферах, стала лідером у 37 із 44 пріоритетних науково-технологічних областей) [12].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українськими спеціалістами-синологами, істориками, політологами, економістами з 1991 року здійснена масштабна дослідницька робота із всебічного вивчення зовнішньополітичних, суспільно-економічних, воєнно-політичних реалій буття Китайської Народної Республіки, її місця у сучасних міжнародних відносинах, перебігу українсько-китайських відносин. Зокрема, науковцями відділу Азіатсько-Тихоокеанського регіону Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України та іншими дослідниками проблематика інформаційно-гуманітарної сфери сучасного Китаю систематично висвітлюється у рамках щорічних міжнародних конференцій «Китайська цивілізація: традиції та сучасність», тематичних круглих столів (як от «Стратегія Китаю у глобальних змінах сил: виклики у турбулентному світі», 2025 р. та інших).

Вченими Інституту всесвітньої історії (ІВІ) НАН України у 2021 р. підготовлене комплексне дослідження сучасного Китаю під кутом зору реформ й активізації його зовнішньої політики [13], в якому, зокрема, порушувалися питання розвитку інформаційної сфери та інститутів публічної дипломатії КНР. Над відповідною тематикою працює відділ історії країн Азії та Африки цього науково-дослідного закладу – зокрема, виступив ініціатором (березень 2019 р.) Міжнародної наукової конференції «Китай у «нову епоху»: до 70-річчя утворення КНР». Видана колективна монографія «Україна – Китай – 25 років співробітництва: результати та перспективи. «Один пояс, один шлях», у якій відображені наукові здобутки вчених України та Китаю [14, с. 22, 41–42; 15].

Водночас, питання змісту й інструментарію інформаційної діяльності КНР поступово ставали важливою складовою спеціальних досліджень геостратегічних спрямувань сучасного Китаю. Варто відзначити, зокрема, монографію В. Ліпкана та А. Яковця, в якій предметом висвітлення стали геоінформаційна діяльність та стратегічні наративи зовнішньополітичної пропаганди [16]. З часом вітчизняні дослідники зосереджуються на детальному вивченні інфраструктури й арсеналу інформаційно-когнітивної діяльності КНР. Аналіз структури державного й громадського секторів інформаційного суспільства сучасного Китаю провів дослідник глобальних інформаційних процесів В. Бебік [17]. Серед подібних праць варто відзначити розвідку М. Копійки, котра ґрунтовно розкриває концептуальні й прикладні аспекти технологій наступального інформаційного впливу КНР за допомогою інформаційних операцій, кіберзагроз і маніпулювання новинним контентом мас-медіа й соціальних мереж тощо [18]. Організацію забезпечення інформаційної безпеки як складової внутрішньої та зовнішньої політики Китаю

дослідив О. Кучмій [19]. Інформаційну діяльність на міжнародній арені крізь призму пріоритетів оперативної роботи спецслужб КНР проаналізував безпекознавець А. Кузьменко [20].

Однак, з погляду профільного дослідження концептуальної спрямованості, механізмів й інструментарію інформаційної діяльності та національної системи інформаційного протиборства Китаю, у відкритому сегменті української гуманітаристики вочевидь бракує спеціальних праць. Показово, що у ґрунтовному виданні провідних українських дослідників з історії інформаційного протиборства не виокремлюється розвиток цієї сфери у Китаї (зосереджуючись на відповідній проблематиці англосаксонських країн, Німеччини, СРСР) [21]. Водночас доводиться констатувати, що окремого й цілісного дослідження, з-поміж іншого, потребують стратегічні засади, механізм державного управління, організаційно-функціональна система інформаційно-когнітивної та інформаційно-мережевої (кібернетичної) діяльності КНР, інструментарій її «м'якої сили» та ніші аспекти проблеми.

Постановка завдання. Дослідницькою метою статті є розкриття процесу становлення, концептуальних засад та організаційно-функціонального устрою державної системи інформаційного (інформаційно-психологічного) впливу (протиборства) як складової національної воєнно-політичної та безпекової організації й інструменту забезпечення стратегічних інтересів КНР на міжнародній арені.

Пропонується вживати узагальнююче поняття «*інформаційний вплив*» (далі – ІВ), розуміючи під ним сукупність стратегій, організаційних ланок, напрямів діяльності із забезпечення у мирний час та в особливий період інформаційного супроводу (підтримки) реалізації пріоритетів зовнішньої та внутрішньої політики держави, оборонно-безпекової діяльності. Одним із провідних елементів такої системи, властиво, виступає *інформаційне протиборство* (далі – ІП).

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до новітньої воєнно-політичної реальності у світі та АТР, в КНР склалася власна стратегія забезпечення національної безпеки («да чжаньлюе» – «велика стратегія»). В її основі – концепція «життєвого простору і стратегічних кордонів», зокрема – концепція сфер впливу в АТР, котра повинна реалізовуватися по мірі зростання «комплексної потуги держави». Зокрема, нині Китай завершує будівництво системи з близька 300 пускових шахт для балістичних ракет – носіїв ядерної зброї в Синьцзяні та Внутрішній Монголії. За даними Стокгольмського інституту миру, у 2020 р. Народно-визвольна армія Китаю (НВАК) вийшла на третє місце у світі за кількістю (320 од.) розгорнутих ядерних боеголовок (загальний арсенал у січні 2025 р. – 600 од.) [22]. За прогнозами, КНР випереджатиме США у розробці гіперзвукових озброєнь, а його військово-морський флот до 2030 р. нараховуватиме орієнтовно до 460 бойових кораблів (проти 321–372 у США) [23].

Провід Китаю поклав до світоглядної основи інформаційної політики (протиборства) цивілізаційну парадигму конфуціанства: консерватизм етнокультурних та морально-етичних засад, захист світогляду китайців від інформаційно-цивілізаційної ерозії Заходу, що повинен забезпечити стабільність суспільства й високі темпи розвитку економіки.

Проблематиці інформаційного протиборства відводиться поважне місце у контексті сучасного військового мистецтва та воєнно-політичного будівництва. Погляди воєнно-політичного керівництва Китаю на інформаційну боротьбу та інформаційну безпеку формуються під вирішальним впливом американських концепцій інформаційних операцій. Виходячи із масштабів й характеру поставлених завдань в області ІІ, наявних власних сил і засобів, в КНР розрізняють два рівня (види) ІІ: широке протиборство, яке приховано ведеться на державному рівні у всіх сферах у мирний та воєнний час, з метою контролю над інформаційним простором країн, котрі становлять загрозу національним інтересам КНР, а також з метою забезпечення власної інформаційної безпеки; у вузькому значенні – ІІ, яке здійснюється безпосередньо під час війн та збройних конфліктів («інформаційне протиборство у військовій області»), що точиться задля завдання значного збитку моральному духу, системам управління військами противника тощо.

У воєнно-концептуальних документах КНР існує поняття «військового протиборства в інформаційній сфері», основними компонентами якого вважаються: інформаційний вплив на протилежну сторону, включаючи поширення дезінформації або спотворених відомостей; інформаційний вплив шляхом проведення спеціальних акцій або операцій; програмно-апаратний вплив шляхом застосування «інформаційної зброї» (генератори перешкод, комп'ютерні віруси, програмні «закладки», «логічні бомби» тощо), по відношенню до високотехнологічних систем ураження та автоматизованих систем управління військами; захист від деструктивного інформаційного впливу противника; розвідувально-аналітичне забезпечення, спрямоване на виявлення найважливіших об'єктів інфраструктури противника, прогнозування загроз інформаційній безпеці тощо [24].

Розглянемо особливості концептуальних поглядів КНР на неконвенційну війну, місце у ній ІВ. Якісні трансформаційні процеси відбувалися на межі 1990-х–2000-х рр. у сфері теоретико-концептуального та науково-аналітичного забезпечення оборони і безпеки КНР, котрі багато у чому базувалися на *національній школі розробки доктрин й важелів нетрадиційного та асиметричного протиборства*. Доповідь ЦРУ США іменувала вище воєнне керівництво КНР «школою яструбів», до другого покоління якого віднесли

генералів Цяо Ляна¹ та Ван Сянсуя², котрі збентежили американських військових експертів книгою 1999 року «Війна без кордонів» [25]. Книга слугувала своєрідним навчальним посібником з проблем асиметричного протиборства на основі переосмислення стратеми Сун Цзи та традиційної китайської воєнної думки.

Провідною стала теза книги про неможливість у сучасному світі протистояти наддержаві (США) виключно за рахунок військової сили. Викладена авторами сутність «війни без кордонів» подібна до доктринальних засад гібридної війни. Концепція китайських теоретиків скеровувала на використання множинних ударів воєнного та невоєнного характеру – «першим правилом необмеженої війни є те, що немає ніяких правил, ніяких заборон». В умовах глобалізації та розвитку інформаційних технологій, наголос потрібно робити на послабленні військової потужності наддержави шляхом комплексного застосування нетрадиційних засобів (включаючи маніпуляції фінансово-банківською системою, інформаційно-медійні важелі та просування дезінформації, «хакерську» війну, міську партизанську війну і терор, контроль над природними ресурсами тощо). Праця де-факто висунула доктрину гібридної війни (ГВ) у той час, коли на Заході ще відбулося осмислення парадигми неконвенційної конфліктності майбутнього (сам термін «гібридна війна» та її опис висунуті у відомих працях американців Ф. Хоффмана та генерала Д. Меттіса у 2005–2006 рр.).

У рамках «необмеженої війни» китайські вчені вирізняли три групи засобів її ведення:

- військові засоби (включаючи диверсійно-терористичну боротьбу);
- трансвійськові (дипломатична боротьба, інформаційно-психологічна й кібернетична боротьба тощо);
- невійськові (ідеологічне суперництво, торгівельна війна, обмеження ресурсів, санкції, ембарго, «правова війна» тощо).

В цілому визначалося 25 сфер, де могла б точитися «неоголошена війна» [26; 27, с. 22-25].

З погляду трансформацій концептуальних засад та практичних кроків із модернізації оборонної сфери інформативними є висновки з доповіді «Безпека Китаю в нову еру» японського Національного інституту оборонних досліджень (NIDS) від листопада 2020 р. [28]. Автори документу підкреслюють, що оновлення силового потенціалу КНР базуватиметься на використанні науки й технологій, з наголосом на кібернетичну й космічні галузі, стратегії

¹ Генерал-майор, співробітник політичного відділу Військово-повітряних сил (ВПС) НВАК, професор стратегічної кафедри Командного інституту ВПС НВАК. Згодом – директор Ради із досліджень в області національної безпеки Китаю.

² Генерал-майор, професор Пекінського аерокосмічного університету, начальник Центру з дослідження стратегічних питань.

інформатизованої та інтелектуальної війни, застосування воєнно-цивільної стратегії злиття науки і технологій подвійного призначення.

В 2004 р. керівництво КНР, враховуючи уроки війни на Балканах, військових кампаній в Афганістані 2001 р. та в Іраку у 2003 р., висунуло завдання досягнення спроможності «виграти локальні війни в умовах інформатизації». Біла книга з національної оборони 2015 р. «Воєнна стратегія Китаю» проголосила основою метою здатність перемагати в «інформатизованих локальних війнах». Йшлося про пріоритетність космічної та кібернетичної сфер як потенційних складових театру військових дій, високоточну, безпілотну, «розумну» зброю. Видання Національного університету оборони КНР «Наука військової стратегії» від 2015 р., визначило загальні риси «інформатизованих локальних війн»:

- на них справляє вирішальний вплив глобальна політика та світова економіка, взаємозалежність світу, соціальні фактори;

- «інформаційна перевага» є вирішальною передумовою для досягнення панування у повітрі, на суші і на морі, інших середовищах;

- війна ускладнюється, охоплює, крім традиційних вимірів, космос, електромагнітний вимір, кіберпростір, причому повітряно-космічний вимір стає «стратегічною висотою для захоплення ініціативи у війні»;

- основною формою бойових дій стануть інтегровані, «мультидоменні» операції різних родів військ під єдиним командуванням.

На XIX з'їзді КПК (жовтень 2017 р.) Голова КНР та її Центральної військової ради, Генеральний секретар ЦК КПК Сі Цзіньпін заявив про довгостроковий курс на перетворення НВАК у «силу світового класу» до 2050 р. на основі досягнень науково-технічного прогресу, адже *«технології є основним бойовим потенціалом..., ми зробимо наші народні сили більш інноваційними»*. Ставилось завдання «прискорити розвиток розумних збройних сил». У складі Центральної військової ради КПК (орган фактичного керівництва НВАК) запровадили комісію з науки і технологій [29; 30].

Біла книга з національної оборони 2019 р. подавала нову трактовку «інтелектуальної війни», до утвердження якої призвели розвиток штучного інтелекту, квантової інформації, Інтернету, інформаційних технологій, безпілотної та високоточної зброї:

- в ній відбувається «панування розвідки», «домінування інтелектуальної переваги», за рахунок яких сторона з більш розвинутими технологічними можливостями руйнує «когнітивний цикл» противника в рамках «операцій з обезголовлювання»;

- пріоритетною стала «розумна» зброя, здатна діяти автономно;

- спостерігається функціональне злиття в єдиний оперативний простір суходолу, моря, повітря, космосу, інформаційного та кіберпростору, електромагнітного виміру;

- штучний інтелект допомагає ухвалювати командно-управлінські рішення [28].

Глибока модернізація армії Піднебесної не в останню чергу планувалася за рахунок посилення її здатності до дій в умовах «дистанційних» війн шостого покоління, пристосування до асиметричних дій та підвищення ваги, властивої для ГВ, розвідувальної та інформаційно-кібернетичної складової. Зокрема, з 2016 р. у макроструктуру НВАК впровадили т.зв. *Війська стратегічної підтримки*, на які покладено ведення розвідки (передовсім технічними засобами), інформаційної війни, боротьби у кіберпросторі, а також радіоелектронну протидію. Більшість управлінь цього командування відносилися до космічної інфраструктури: повітряно-космічне, електронних та електромагнітних систем і військової розвідки. Цей саме рід військ мав відповідати за кібербезпеку, психологічні операції, військове використання штучного інтелекту, робототехніки, нанотехнологій. Одним із його пріоритетних завдань виступала і протидія електронно-комунікаційному та інформаційно-психологічному забезпеченню терористичної й сепаратистської діяльності відповідно до закону КНР від 27 грудня 2015 р. «Про боротьбу з тероризмом» [31].

Стрімкий індустріально-технологічний ривок Китаю супроводжувався науково-аналітичним осмисленням новітніх системних загроз й комплексними заходами із забезпечення безпеки пріоритетних «мішеней» для застосування традиційних вже знярядь гібридної війни – інформаційно-психологічної, організаційної, когнітивної та ментально-психологічної зброї. При цьому КНР у міжнародному просторі дотримувалася власної комунікативної стратегії на базі традиційних культурних та морально-етичних цінностей конфуціанської філософії, захищала національну ідентичність, культурні надбання, історичну пам'ять та мову, плекала відданість батьківщині та громадянському обов'язку.

Одночасно КНР енергійно освоювала арсенал «м'якої сили», концептуальну основу якої становили ключові категорії національного типу стратегічної культури. Інтеграція Китаю у систему світових міжнародних відносин, зазначали спеціалісти з проблематики ГВ, відбувалася на підґрунті самобутніх комунікативних стратегій, основаних на товщі традиційних культурних цінностей китайської цивілізації. Це дозволяло в умовах глобалізації зберігати наріжні чинники національної єдності, включаючи національну пам'ять, національну ідентичність, традиційну соціоментальну модель та мову.

На думку дослідника С. Лю, стратегічні наративи Китаю, спрямовані на зовнішню аудиторію (котрі просуває дипломатія, безпеку, освітні й культурні заклади, сучасні медійні та інтернет-комунікації) мали дві складові частини: бачення китайської перспективи (формування «цілком розвиненої держави» та «помірковано процвітаючого суспільства» до 2050 р.), й підтримку традиційних китайських цінностей, орієнтованих на конфуціанські цивілізаційні цінності (які убезпечать китайців «від зараження корумпованою західною ліберальною

ідеологією») в інтересах забезпечення світового лідерства Піднебесної. Політика «м'якої сили» у сфері дипломатії й інформаційної безпеки свідчила про геополітичні амбіції та прагнення Китаю, і характеризувалася як «операції зовнішнього політичного впливу». Останній реалізувався через зв'язки з діаспорою (до 60 млн. осіб), мережу «Інститутів Конфуція», програми освітніх обмінів і наукових досліджень та інші знаряддя «публічної дипломатії». Крім того, задля співпраці з лідерами думок й академічними установами через політичні та фінансові інвестиції благодійного характеру використовуються можливості китайських підприємців [17; 18, с.72-73].

Орієнтовані на вивчення китайської мови та культури Інститути Конфуція виникли у 2004 р. Проте до 2018 р. їх працювало вже 500 у десятках країн на всіх континентах (до кінця 2020 р. чисельність таких установ за планами Пекіна мала зрости до 1000, понад 270 тис. студентів із КНР навчалися в американських університетах, у самій КНР до 300 млн. людей вивчало англійську мову). Чисельність іноземців, котрі вивчали китайську зросла до 100 млн. До пропагандистської роботи (зокрема для роботи в соціальних мережах) активно залучався дипломатичний корпус КНР.

Значне фінансування спрямовувалося на телерадіомовлення іноземними мовами, у цілодобовому режимі діяли шість глобальних інформаційних каналів. За кількістю іноземних мов трансляції на закордонну аудиторію Китай посідав перше місце у світі (включаючи діалекти афроазіатських країн, де населенню безкоштовно роздавали телевізори). Особлива увага акцентувалася на просуванні продукції китайського кіно, для чого створювалися спільні із іноземними державами студії.

Особливістю «м'якої сили» Китаю стало те, що він не нав'язував іноземній аудиторії ідеологічних настанов, зосереджуючись на поширенні історико-культурологічної, етнографічної інформації, пропаганді досягнень економіки, науки, що викликало зростаючий інтерес до моделі «соціалізму із китайською специфікою» на фоні кризи «ліберальних» та «загальнолюдських» цінностей, розчарування політикою мультикультуралізму [20; 32; 33].

Зазначимо, що до 2025 року в КНР склалася міжвідомча організаційно-функціональна система державних органів із організації та науково-аналітичного забезпечення ІВ та ІІІ:

- *Центральна комісія з мережевої безпеки та інформатизації КПК*, координаційний орган з питань забезпечення кібербезпеки, очільником якої є особисто Голова КНР, генеральний секретар КПК, Голова Центральної військової ради КНР Сі Цзіньпін. До її складу входять очільники силових структур та ідеологічних органів КПК. У сферу компетенції цього високостатусного органу віднесені питання оборонних й наступальних дій в кіберпросторі, «контентного протиборства» в інформаційній царині в цілому, включаючи «політико-психологічний вплив». Робочими органами комісії є

Управління у справах кіберпростору КНР (провідний орган державного регулювання й координації роботи у сфері інформаційно-кібернетичної безпеки), Центр кризового управління у сфері кібербезпеки і Центр з виявлення нездорової та незаконної інформації.

- *Дослідницьке бюро при Державній раді КНР.*

- *Міністерство громадської безпеки (МГБ).* У вересні 2015 р. на базі профільних підрозділів МГБ створили Мережеву поліцію із територіальними підрозділами. У відомстві діє низка підрозділів, інститутів і лабораторій, в яких розробляються комп'ютерні віруси й «троянські» програми. Контррозвідувальні підрозділи здійснюють контроль за користувачами всесвітніх комп'ютерних мереж (зокрема, для військовослужбовців КНР встановлено суворе обмеження на користування Інтернетом для особистих потреб, створення власних блогів тощо).

- *Міністерство державної безпеки (МДБ),* його 13-е управління (Центр оцінок інформаційної безпеки КНР), відповідає за безпеку систем інформації державних відомств (за виключенням збройних сил, де за кібербезпеку відповідають власні структури та військова контррозвідка)

- *В системі Народно-визвольної армії Китаю:*

Управління пропаганди Головного політичного управління (ГПУ), котре відповідає за операції інформаційної війни та інформаційно-психологічний захист військ, розробляє форми ведення пропаганди всередині держави та на зарубіжну аудиторію, включаючи і алгоритм її ведення у воєнний час;

Бюро мережевих систем Сил стратегічної підтримки НВАК. Йому підзвітні частини радіоелектронної боротьби (РЕБ) центрального і окружного підпорядкування, спеціалізовані центри із роботи в інформаційних мережах противника та захисту власних інформаційних систем. Структура відповідає за забезпечення кібербезпеки, радіоелектронну розвідку та радіоелектронну боротьбу. За своєю структурою, частини ІІ включають підрозділи комп'ютерної розвідки й контррозвідки, з проведення електронно-вірусних атак, антивірусного захисту, захисту від впливів засобів ураження комп'ютерних мереж тощо;

Управління зв'язку Генштабу НВАК, в якому з 2006 р. функціонує навчальний центр з підготовки до ведення інформаційної війни. До його складу включено Ханкоуський навчальний центр – основну навчальну базу (полігон) для відпрацювання форм і способів ведення ІІ. Спеціалізована лабораторія ведення інформаційної війни провадить дослідження в системі розвідки, РЕБ, протиборства в комп'ютерних мережах, щодо здійснення психологічних війн та деструктивного інформаційного впливу. Існує і лабораторія забезпечення безпеки інформації, котра вивчає питання застосування спеціальних технічних та програмних засобів в інформаційних війнах;

Частини кібернетичної боротьби Сил кібернетичної підтримки НВАК. Найбільш відомо «Бюро 61419», яке взаємодіє із мережею харкєрських

угруповань. Відомий приклад залучення підконтрольних хакерських груп для масштабних атак – кібернапад на військові підприємства та Космічне агентство Японії. Створюється периферійна мережа центрів кіберботьби КНР. Зокрема, в Папуа-Новій Гвінеї китайський телекомунікаційний гігант «Huawei» побудував центр обробки перехоплених даних державної важливості з відповідних установ Австралії. З 2014 р. в КНР вживаються заходи із остаточної відмови від використання іноземних антивірусів та програмного забезпечення в цілому. У вересні 2025 р. у провідних країнах Заходу розгорнулася масштабна інформаційна кампанія стосовно діяльності хакерської групи Salt Typhoon, котру традиційно пов'язують із Китаєм. Агентство національної безпеки США та директор з кібербезпеки ФБР Бретт Лазерман стверджували, що діяльність цих хакерів стала «найбільшою за останні роки операцією із кібершпигунства», яка зачіпила понад 200 установ у 80 державах, включаючи державні органи та відомих політиків. Низка західних держав консолідовано звинуватила у кібершпигунстві Salt Typhoon китайські компанії – Sichuan Luxinhe, Beijing Huanyu Tianqiong и Sichuan Zhixin Ruijie, котрі оголосили прикриттям діяльності МДБ КНР та НВАК. Національний центр кібербезпеки (NCSC) й Центр урядового зв'язку Великої Британії (GCHQ) заявили про проникнення Salt Typhoon в системи критичної інфраструктури і транспорту;

Військові частини психологічної боротьби. Власне психологічні операції проводяться профільними частинами Сил стратегічної підтримки НВАК у взаємодії з армійськими політичними органами при загальному керівництві Об'єднаного штабу НВАК. Китайські концептуальні документи вказують на важливість тісної координації дій підрозділів «інформаційних операцій» всіх видів і родів збройних сил в інтересах досягнення інформаційного домінування над противником. Психологічні операції НВАК здійснюються в рамках концепції «Трьох видів війни» (боротьба за громадську думку, психологічна боротьба, юридична боротьба);

Склалася й *державна система «м'якої сили»* (публічної дипломатії, зовнішньополітичної пропаганди), про яку йшлося вище. Вже станом на 2013 р. на заходи пропаганди за кордоном виділили понад \$ 80 млрд., на той час за межами КНР працювало 400 кореспондентів у понад 100 корпунктах (до 2020 р. мережу розширили до 180 представництв) [17; 18, с. 72-73].

Відбулися новітні зміни у системі органів ІІ. Наприкінці липня 2025 р. в КНР офіційно оголошено про створення нового роду військ НВАК – Сил інформаційної підтримки (СІП) як складової, за словами Сі Цзиньпіна, «інтелектуальної армії з оновленими навичками для сучасної війни». Відомо, що нові сили включатимуть безпілотні інтелектуальні системи й підрозділи кібернетичної та радіоелектронної боротьби. СІП братимуть участь у «координації створення й застосування мережевої інформаційної системи», їх роль стане вирішальною у продукуванні високоякісних розробок китайських збройних сил і підвищать їх конкурентоздатність у сучасних військових

операціях». СІП вже розгорнули спільну підготовку з іншими родами військ, продемонструвавши «інтегровану бойову систему й можливості децентралізованого розгортання». Підрозділи СІП включаються в Сухопутні війська, ВПС та ВМС НВАК, проводяться їх спільні навчання по всьому Китаю [34; 35; 36, с. 3-4; 37, с. 11; 38; 39].

Енергійно здійснюється *науково-аналітичне забезпечення інформаційно-психологічного протиборства*. Розробка концептуальних засад, стратегії й тактики, інструментарію ІІ в сучасному Китаї спирається на розгалужену, міжвідомчу систему науково-аналітичних установ. Особлива увага звертається на вивченні специфіки політичних та військових еліт зарубіжних держав. З початку 2000-х рр. відбулося розгортання масштабних перспективних науково-дослідних програм, спрямованих на підготовку власних збройних сил до можливого протистояння високотехнологічним противникам [38, с. 125–126; 39].

Військово-наукові заклади НВАК під загальним керівництвом Академії воєнних наук Китаю (АВНК, основана у 1958 р.) та на основі аналізу локальних війн, модерних моделей конфліктності провадять дослідження щодо новітніх засобів і методів ІІ у воєнній сфері. У проблемному полі китайської воєнної науки пріоритетними стали питання інноваційних змін у військовій справі, дослідження стратегічного характеру сучасних війн, розробки концептуальних засад застосування збройних сил для виконання «невоєнних функцій» (де чільне місце відводиться саме інформаційному протиборству), ведення бойових дій в єдиному інформаційно-комунікаційному просторі тощо [40, с. 13-14].

Китай докладно системних зусиль до захоплення лідерської ролі в сфері інформаційних технологій та штучного інтелекту (ШІ) на фоні загострення глобального суперництва у цій царині. У 2018 р. заснована Пекінська академія штучного інтелекту, а Міністерство національної оборони відкрило два головних НДІ для досліджень в області роботизованих систем озброєнь та ШІ військового призначення під орудою Національного університету оборонних технологій (в якому працюють два профільних дослідницьких центри). У цій галузі ведуть дослідження Інститут автоматизації та Інститут обчислювальних технологій Китайської академії наук, приватні компанії «Байду», «БайтДанс», «Мегві», «Ксяомі» та інші. Згідно із «Планом дій з інновацій штучного інтелекту для коледжів та університетів», КНР поставила за мету до 2030 р. перетворити країну у провідний світовий науково-дослідний центр. Понад 70 вищих закладів освіти ведуть підготовку профільних фахівців, Китай нині готує в 8 раз більше спеціалістів з інженерно-математичною освітою, ніж США, випереджує Америку за кількістю публікацій та патентів у галузі ШІ. Одночасно на базі АВНК створили групу спеціалістів із вивчення ШІ та квантових технологій для оборонної сфери. На військову службу посилено призивали кращих випускників з 2500 ВИШів КНР [41].

Станом на 2017 р. капіталовкладення Китаю в розробку ШІ склали 48% світових (15,2 млрд. дол.), США – 38%. У 2023 р. у Пекіні відкрито технопарк ШІ (із фінансуванням у понад 2 млрд. дол.) із проблем надшвидкісної передачі великих обсягів інформації, «захмарних обчислювань» з метою впровадження результатів для підвищення боєздатності НВАК. Пекін приділяє велику увагу підготовці наукових кадрів в сфері ШІ, розширює мережу наукових закладів та дослідницьких центрів (лише у 2017–2018 рр. запроваджено відповідні заклади у 8 університетах). Згідно із схваленим Державною радою КНР «Національним планом розвитку штучного інтелекту», намічено до 2025 р. обігнати провідні держави в області ШІ, а до 2030 р. стати глобальним лідером в цій сфері, здійснювати воєнно-цивільну інтеграцію гібридного й ройового інтелекту [42].

Одночасно, в КНР запроваджено системою всеохоплюючого й жорсткого контролю за інформаційною діяльністю громадян. Ще у 1994 р. в КНР запровадили правову відповідальність за замах на національну комп'ютерну безпеку (відповідно до постанови Державної Ради КНР від 18 лютого 1994 р. «Про комп'ютерну безпеку інформаційних систем»). У 2003 р. впроваджено систему кіберзахисту і багаторівневу систему баз даних «Золотий щит», яка до 2006 р. охопила 100% Інтернет-простору Китаю за допомогою передових інформаційно-комунікаційних технологій, і відповідала за фільтрацію мережевого контенту відповідно до законодавства. З 2017 р. в країні відсутня анонімність в інтернет-мережах. Фільтрації піддаються ресурси західних мас-медіа – сайти BBC, CNN, ABC і CBS News, журнал «Time», сайти більшості американських університетів, пошукова система AltaVista тощо [18, с.74-75; 19].

Висновки. Концептуальна основа системи інформаційного впливу (протиборства) КНР увібрала елементи традиційної стратагемної воєнно-політичної та управлінської культури, конфуціанської цивілізаційної самобутності (при якій адаптована домарксистська теорія виступає радше оболонкою), положення сучасних теорій інформаційних війн («війн шостого покоління»), новітніх науково-технічних досягнень доби «інформаційного суспільства».

Управлінський механізм системи інформаційного впливу (ІВ) включає профільні координаційно-керівні органи КПК та вищих органів державного управління, що забезпечує належну міжвідомчу мобілізацію сил і ресурсів, включаючи науково-освітні; відомчі профільні вертикалі управління (передовсім – у Збройних силах, спецслужбах, у дипломатичному відомстві). По суті, створена міжвідомча система органів (сил) ІВ, при наявності відповідної відомчої спеціалізації.

Водночас у Збройних силах ІВ представлений окремими родами військ та органами, що спеціалізуються на інформаційно-психологічних операціях; мережево-кібернетичній боротьбі (при зростанні її пріоритетності);

радіоелектронній боротьбі. Дипломатичне відомство здебільшого спеціалізується на провадженні публічної (інформаційної) дипломатії.

Особливе значення надається контррозвідальному, режимному, технічному захисту мереж інформації та інформаційно-когнітивної сфери суспільства в цілому, за що пріоритетно відповідають органи інформаційної діяльності спецслужб та правоохоронних органів.

Розвиток системи інформаційно-когнітивного й інформаційно-технічного впливу КНР на зарубіжну аудиторію спирається на фундаментальну (академічну) науку та систему вищої освіти, розгалужену й висококваліфіковану науково-аналітичну базу, мережу спеціальних дослідницьких центрів, неперервне підвищення кваліфікації кадрів, зокрема офіцерських. Відповідно, новітні випереджаючі техніко-технологічні досягнення слугують передумовою розвитку матеріально-технічної бази кібервійни, захисту власних мережевих систем, арсеналу радіоелектронної боротьби, систем управління й зв'язку тощо. Особлива увага приділяється розвитку ШІ, подальше поширення якого, за одностайною думкою спеціалістів у світі, радикально змінить контент й інструментарій інформаційної діяльності в цілому та ІІ зокрема.

Повчальним уроком з аналізу системи «м'якої сили» та публічної дипломатії КНР видається уникнення нав'язування зарубіжній аудиторії ідеологічно забарвлених наративів, натомість – активне формування привабливого іміджу держави через ознайомлення з її технологічними досягненнями, використання засобів художньої та народної культури, поширення національного мовно-культурного продукту, знань щодо національної історії, пам'яток філософсько-етичної думки тощо. Приклад Китаю свідчить, що захист (при активній ролі держави) національного культурного й морально-етичного середовища (цінностей) виступає серйозним запобіжником проти зовнішніх деструктивних (підривних) інформаційно-психологічних й ментальних впливів.

Список використаних джерел та літератури

1. Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс: монографія /за ред. В.А. Кротюка. Харків: ФОП Федорко М.Ю., 2021. 558 с.
2. Веденєв Д., Семенюк О. Розвиток концептуальних поглядів на інформаційне протиборство як складову неконвенційних (гібридних) війн і конфліктів (2013–2023 рр.): монографія. Одеса : Олді+, 2024. 238 с.
3. Гребньов Г. Інформаційний аспект гібридної війни росії проти України. *Український інформаційний простір*. 2023. № 1. С. 107–118.
4. Кириченко Ю.В., Сергієнко Т.І., Сластін В.О. Інформаційні війни як інструмент гібридної агресії: український досвід. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2025. № 1. С.89–95.
5. Твердохліб Ю.М. Інформаційно-психологічні операції у російсько-українській гібридній війні. Дис... канд. політ. наук. 23.00.04. Чернівці, 2019. 220 с.
6. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України». Указ Президента України від 25 лютого 2017 р. №47/2017. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>

7. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію кібербезпеки України». Указ Президента України від 6 серпня 2021 р. № 447/2021. URL: [https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021#n7](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021#n7)
8. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України». Указ Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021?find=1&text=%D0%B1%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%81%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B D#Text>
9. No armed conflict predicted between China and the US; Russia's position is clearly much closer to China's: *Russian ambassador*. 2021. URL: <https://www.globaltimes.cn/page/202106/1225982.shtml>
10. Орлик В. «Біла книга з питань Європейської оборони – готовність 2030»: План розбудови Європейського оборонного потенціалу. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2025-03/az_bila-kniga-es_240325.pdf
11. Вєревкін Х. Приоритети военной политики ЕС на период до 2030 года. *Зарубежное военное обозрение*. 2025. № 6. С.3–13. URL: <https://znanium.ru/read?id=466366>
12. Бартош А. Миропорядок новый, условия игры меняются. *Независимое военное обозрение*. 2023. 6 апреля. URL: https://nvo.ng.ru/nvo/2023-04-06/1_1231_concept.html
13. Китай в період реформ і відкритості :збірник наукових праць / За заг. ред.Н.Д. Городньої; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», Інститут Конфуція Київського національного лінгвістичного університету. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. 288 с.
14. П'ятирічний звіт про діяльність Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (2019-2023 рр.) / Заг. ред. д.і.н., проф., член-кор. НАН України Кудряченко А.І., відпов. ред. к.і.н., доц. Солошенко В.В.; упоряд. м.н.с. Лушак В.В. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2023. 304 с.
15. Україна - Китай – 25 років співробітництва: результати та перспективи. «Один пояс, один шлях»: монографія / кер. авт. колективу і науковий редактор О.М. Олійник, Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2018. 392 с.
16. Ліпкан В.А., Яковець А.В. Геостратегія сучасного Китаю: монографія. Київ: В.А. Ліпкан, 2023. 384 с.
17. Бебик В.М. Інформаційне суспільство Китаю: мас-медіа, мережі, безпека. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3317
18. Копійка М. «Гостра сила» в стратегії інформаційної безпеки Китаю. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2020. № 1. С. 68–80.
19. Кучмій О.П. Стратегія інформаційної безпеки в статурі внутрішньої й зовнішньої політики КНР. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2011. Вип. 102, ч.1. С. 158–171.
20. Кузьменко А. Квітневий-2009 саміт «Великої двадцятки»: особливості оперативної обстановки і сучасної державної політики Китайської Народної Республіки у сфері безпеки. URL: <http://www.justinian.com.ua/print.php?id=338>
21. Історія інформаційно-психологічного протидорства: Підручник / Я.М. Жарков, Л.Ф. Компанцева, В.В. Остроухов та інші. К.: ЗАТ “ВІПОЛ”, 2012. 212 с.
22. Nuclear weapon modernization continues but the outlook for arms control is bleak: New SIPRI Yearbook out now. 2020. URL: <https://www.sipri.org/media/press-release/2020/nuclear-weapon-modernization-continues-outlook-arms-control-bleak-new-sipri-yearbook-out-now>
23. Xi given more power to wage war on Taiwan. URL: <https://asiatimes.com/2021/11/xi-given-more-power-to-wage-war-on-taiwan/>
24. Кировец А. Органы пропаганды и информационной войны КНР. *Зарубежное военное обозрение*. 2013. № 9. С. 28–33. URL:

- https://factmil.com/publ/strana/kitaj/organy_propagandy_i_informacionnoj_vojny_knr_2013/59-1-0-284
25. Qiao L., Wang X. *Unrestricted Warfare*. Beijing: PLA Literature and Arts Publishing House, February 1999. 228 p. URL: <https://www.oodaloop.com/documents/unrestricted.pdf>
 26. Данилюк О. Що таке правова війна і як вона ведеться? URL: <https://glavcom.ua/columns/odanylyuk/shcho-take-pravova-viyna-ta-yak-vona-vedetsya-376980.html>
 27. Кашин В., Тимофеев И. *Американо-китайские отношения: к новой холодной войне?* М.: Валдай, 2021. 36 с. URL: <https://ru.valdaiclub.com/a/reports/amerika-kitai-novaya-kholodnaya/>
 28. *Военная стратегия Китая в новую эру*. URL: <http://svop.ru/main/39088/>
 29. Гаврилов В. Китайская оборона уходит в инновационный отрыв. *Независимое военное обозрение*. 2017. 13 января. URL: https://nvo.ng.ru/forces/2017-01-13/8_932_china.html
 30. Вэйвэй Чжан. 5 причин успешности Китая. *Газета «2000»*. 2017. 4 июля. С. В5.
 31. Чан Р. И мечом, и словом. Подходы Китая к борьбе с терроризмом в информационно-коммуникационном пространстве. *Военно-промышленный курьер*. 2021. 26 октября. URL: <https://vpk-news.ru/articles/64395>
 32. Цзайци Лю. «Мягкая сила» в стратегии развития Китая. *Полис*. 2009. № 4. С. 149–156. URL: <https://www.politstudies.ru/article/4160>
 33. Веденеев Д.В. Особливості застосування Китаєм інструментарію «м'якої сили». *Китайська цивілізація: традиції та сучасність: матеріали XIV міжнародної наукової конференції, 5 листопада 2020 р.* К: Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 164–167.
 34. Jiang T. The Shift of China's Strategic Thinking on Cyberwarfare Since the 1990s. *Journal of China Political Science*. 2023. Vol. 28. P. 127–149. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11366-022-09813-3>
 35. Разумов Е. Кибервойска НОАК как составная часть национальной безопасности Китая. *Россия и АТР*. 2024. № 4. С. 47–59. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kibervoyska-noak-kak-sostavnaya-chast-natsionalnoy-bezopasnosti-kitaya>
 36. Інформаційна довідка щодо актуальних кіберзагроз (атак) в мережі Інтернет та дій провідних країн світу у сфері кібербезпеки за серпень 2020 року. К.: Національний університет оборони України, 2020. 11 с.
 37. Інформаційна довідка щодо актуальних кіберзагроз (атак) в мережі Інтернет та дій провідних країн світу у сфері кібербезпеки за травень 2021 року. К.: Національний університет оборони України, 2021. 40 с.
 38. Кашин В.Б., Кокошин А.А. О подходах руководства КНР и китайских силовых структур к противоборству в киберпространстве. *Военная мысль*. 2022. № 6. С. 119–127. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-podhodah-rukovodstva-krn-i-kitayskih-silovyh-struktur-k-protivoborstvu-v-kiberprostranstve>
 39. Западные страны обвиняют КНР за кибератаки Salt Typhoon. URL: https://t.me/s/poisk_mil
 40. Ерыкалин В., Кировец А. Военная наука Китая. *Зарубежное военное обозрение*. 2016. № 1. С. 13–14. URL: <http://opac.ntbminprom.ru/opac/index.php?url=/notices/index/IdNotice:523294/Source:default>
 41. Кошкин Р. Интеллект, непонятный компартии. *Военно-промышленный курьер*. 2021. 23 марта. URL: <https://www.vpk-news.ru/articles/61377>
 42. Башкиров Н. Мировое соперничество в сфере технологий искусственного интеллекта. *Зарубежное военное обозрение*. 2021. № 11. С. 15–23. URL: https://factmil.com/publ/strana/kitaj/mirovoe_sopernichestvo_v_sfere_tekhnologij_iskusstvenno_intellekta_2021/59-1-0-1919

References

1. Krotiyuk, V.A. (ed) (2021). *Vyiny informatsiyanoi epokhy: mizhdystsyplinarynyy dyskurs: monohrafiya*. Kharkiv: FOP Fedorko M.YU. [In Ukrainian].
2. Vyedyenyeyev, D., Semenyuk, O. (2024). *Rozvytok kontseptual'nykh pohlyadiv na informatsiyne protyborstvo yak skladovu nekonventsinykh (hibrydnykh) viyn i konfliktiv (2013–2023 rr.): monohrafiya*. Odesa: Oldi+. [In Ukrainian].
3. Hrebn'ov, H. (2023). Informatsiyyny aspekt hibrydnoyi viyny rosiyi proty Ukrayiny. *Ukrayins'ky informatsiyyny prostir*, 1, pp. 107–118. [In Ukrainian].
4. Kyrychenko, YU.V., Serhiyenko, T.I., Slastin, V.O. (2025). Informatsiyni viyny yak instrument hibrydnoyi ahresiyi: ukrayins'ky dosvid. *Visnyk NTUU "KPI". Politolohiya. Sotsiolohiya. Pravo*, 1, pp. 89–95. [In Ukrainian].
5. Tverdokhlib, Yu.M. (2019). *Informatsiyno-psykholohichni operatsiyi u rosiys'ko-ukrayins'kiy hibrydnyy viyni*. Dys... kand. polit. nauk. 23.00.04. Chernivtsi. [In Ukrainian].
6. *Pro rishennya Rady natsional'noyi bezpeky i oborony Ukrayiny vid 29 hrudnya 2016 roku "Pro Doktrynu informatsiyanoi bezpeky Ukrayiny"*. Ukaz Prezydenta Ukrayiny vid 25 lyutoho 2017 r. № 47/2017. [Online]. Available from: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374> [In Ukrainian].
7. *Pro rishennya Rady natsional'noyi bezpeky i oborony Ukrayiny vid 14 travnya 2021 roku "Pro Stratehiyu kiberbezpeky Ukrayiny"*. Ukaz Prezydenta Ukrayiny vid 6 serpnya 2021 r. № 447/2021. [Online]. Available from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021#n7> [In Ukrainian].
8. *Pro rishennya Rady natsional'noyi bezpeky i oborony Ukrayiny vid 25 bereznya 2021 roku "Pro Stratehiyu voyennoyi bezpeky Ukrayiny"*. Ukaz Prezydenta Ukrayiny vid 25 bereznya 2021 roku № 121/2021. [Online]. Available from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021?find=1&text=%D0%B1%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%81%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%BD#Text> [In Ukrainian].
9. No armed conflict predicted between China and the US; Russia's position is clearly much closer to China's. (2021). *Russian ambassador*. [Online]. Available from: <https://www.globaltimes.cn/page/202106/1225982.shtml> [In English].
10. Orlyk, V. (2025). "Bila knyha z pytan' Yevropeys'koyi oborony – hotovnist' 2030". *Plan rozbudovy Yevropeys'koho oboronnoho potentsialu*. [Online]. Available from: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2025-03/az_bila-knyha-es_240325.pdf [In Ukrainian].
11. Verevkin, Kh. (2025). *Prioritety voyennoy politiki YES na period do 2030 goda. Zarubezhnoye voyennoye obozreniye*, 6, s. 3–13. [Online]. Available from: <https://znanium.ru/read?id=466366> [In Russian].
12. Bartosh, A. (2023, 6 aprelya). *Miroporyadok novyy, usloviya igry menyayutsya. Nezavisimoye voyennoye obozreniye*. [Online]. Available from: https://nvo.ng.ru/nvo/2023-04-06/1_1231_concept.html [In Russian].
13. Horodnya, N.D. (ed) (2021). *Kytay v period reform i vidkrytosti :zbirnyk naukovykh prats'*. Kyiv: DU "Instytut vsesvitn'oyi istoriyi NAN Ukrayiny". [In Ukrainian].
14. Kudryachenko, A.I. (ed) (2023). *P'yatyrichnyy zvit pro diyal'nist' Derzhavnoyi ustanovy "Instytut vsesvitn'oyi istoriyi NAN Ukrayiny" (2019-2023 rr.)*. Kyiv: DU "Instytut vsesvitn'oyi istoriyi NAN Ukrayiny". [In Ukrainian].
15. Oliynyk, O.M. (ed) (2018). *Ukrayina - Kytay – 25 rokiv spivrobotnystva: rezul'taty ta perspektyvy. "Odyn poyas, odyn shlyakh": monohrafiya*. Kyiv: DU "Instytut vsesvitn'oyi istoriyi NAN Ukrayiny". [In Ukrainian].
16. Lipkan, V.A., Yakovets', A.V. (2023). *Heostratehiya suchasnoho Kytayu: monohrafiya*. Kyiv: V.A. Lipkan. [In Ukrainian].
17. Bebyk, V.M. (2018). *Informatsiyne suspil'stvo Kytayu: mas-media, merezhi, bezpeka*. [Online]. Available from: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3317 [In Ukrainian].

18. Kopyka, M. (2020). "Hostra syla" v stratehii informatsiynoyi bezpeky Kytayu. *Mizhnarodni vidnosyny, suspil'ni komunikatsiyi ta rehional'ni studiyi*, 1, s. 68–80. [In Ukrainian].
19. Kuchmiy, O.P. (2011). Stratehiya informatsiynoyi bezpeky v stakturi vnutrishn'oyi y zovnishn'oyi polityky KNR. *Aktual'ni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*, Vyp. 102, ch. 1, s. 158–171. [In Ukrainian].
20. Kuz'menko, A. (2009). *Kvitnevyy-2009 samit "Velykoyi dvadtsyatky": osoblyvosti operatyvnoyi obstanovky i suchasnoyi derzhavnoyi polityky Kytays'koyi Narodnoyi Respubliki u sferi bezpeky*. [Online]. Available from: <http://www.justinian.com.ua/print.php?id=338> [In Ukrainian].
21. Zharkov, Ya.M., Kompantseva, L.F., Ostroukhov, V.V. (2012). *Istoriya informatsiyno-psychologichnoho protyborstva: Pidruchnyk*. Kyiv: ZAT "VIPOL". [In Ukrainian].
22. *Nuclear weapon modernization continues but the outlook for arms control is bleak*. New SIPRI Yearbook out now. (2020). [Online]. Available from: <https://www.sipri.org/media/press-release/2020/nuclear-weapon-modernization-continues-outlook-arms-control-bleak-new-sipri-yearbook-out-now> [In English].
23. *Xi given more power to wage war on Taiwan*. (2021). [Online]. Available from: <https://asiatimes.com/2021/11/xi-given-more-power-to-wage-war-on-taiwan/> [In English].
24. Kirovets, A. (2013). Organy propagandy i informatsionnoy voyny KNR. *Zarubezhnoye voyennoye obozreniye*, 9, s. 28–33. [Online]. Available from: https://factmil.com/publ/strana/kitaj/organy_propagandy_i_informacionnoj_voyny_knr_2013/59-1-0-284 [In Russian].
25. Qiao, L., Wang, X. (1999). *Unrestricted Warfare*. Beijing: PLA Literature and Arts Publishing House. [Online]. Available from: <https://www.oodaloo.com/documents/unrestricted.pdf> [In English].
26. Danylyuk, O. (2016). *Shcho take pravova viyna i yak vona vedet'sya?* [Online]. Available from: <https://glavcom.ua/columns/odanylyuk/shcho-take-pravova-viyna-ta-yak-vona-vedetsya-376980.html> [In Ukrainian].
27. Kashin, V., Timofeyev, I. (2021). *Amerikano-kitayskiye otnosheniya: k novoy kholodnoy voyne?* Moskva: Valdai. [Online]. Available from: <https://ru.valdaiclub.com/a/reports/amerika-kitainovaya-kholodnaya/> [In Russian].
28. *Voyennaya strategiya Kitaya v novuyu eru* (2019). [Online]. Available from: <http://svop.ru/main/39088/> [In Russian].
29. Gavrilov, V. (2017). Kitayskaya oborona ukhodit v innovatsionnyy otryv. *Nezavisimoye voyennoye obozreniye*, 13 yanvarya. [Online]. Available from: https://nvo.ng.ru/forces/2017-01-13/8_932_china.html [In Russian].
30. Veyvey Chzhan. (2017). 5 prichin uspehnosti Kitaya. *Gazeta «2000»*, iyulya. S. V5. [In Russian].
31. Chan, R. (2021). I mechom, i slovom. Podkhody Kitaya k bor'be s terrorizmom v informatsionno-kommunikatsionnom prostranstve. *Voyenno-promyshlennyi kur'yer*, 26 oktyabrya. [Online]. Available from: <https://vpk-news.ru/articles/64395> [In Russian].
32. Tszaytsi Lyu. (2009). "Myagkaya sila" v strategii razvitiya Kitaya. *Polis*, 4, s. 149–156. [Online]. Available from: <https://www.politstudies.ru/article/4160> [In Russian].
33. Vyedyenyeyev, D.V. (2020). Osoblyvosti zastosuvannya Kytayem instrumentariyu "m'yakoyi syly". *Kytays'ka tsyvilizatsiya: tradytsiyi ta suchasnist'*: materialy XIV mizhnarodnoyi naukovoji konferentsiyi, 5 lystopada 2020 r. Kyiv: Vydavnychyy dim "Hel'vetyka", ss. 164–167. [In Ukrainian].
34. Jiang, T. (2023). The Shift of China's Strategic Thinking on Cyberwarfare Since the 1990s. *Journal of China Political Science*, Vol. 28, pp. 127–149. [Online]. Available from: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11366-022-09813-3> [In English].
35. Razumov, Ye. (2024). Kibervoyska NOAK kak sostavnaya chast' natsional'noy bezopasnosti Kitaya. *Rossiya i ATR*, 4, s. 47–59. [Online]. Available from:

- <https://cyberleninka.ru/article/n/kibervoyska-noak-kak-sostavnaya-chast-natsionalnoy-bezopasnosti-kitaya> [In Russian].
36. *Informatsiyana dovidka shchodo aktual'nykh kiberzahroz (atak) v merezhi Internet ta diy providnykh krayin svitu u sferi kiberbezpeky za serpen' 2020 roku.* (2020). Kyiv: Natsional'nyy universytet oborony Ukrainy. [In Ukrainian].
 37. *Informatsiyana dovidka shchodo aktual'nykh kiberzahroz (atak) v merezhi Internet ta diy providnykh krayin svitu u sferi kiberbezpeky za traven' 2021 roku.* (2021). Kyiv: Natsional'nyy universytet oborony Ukrainy. [In Ukrainian].
 38. Kashin, V.B., Kokoshin, A.A. (2022). O podkhodakh rukovodstva KNR i kitays'kikh silovykh struktur k protivoborstvu v kiberprostranstve. *Voyennaya mysl'*, 6, s. 119–127. [Online]. Available from: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-podhodah-rukovodstva-knr-i-kitayskih-silovyh-struktur-k-protivoborstvu-v-kiberprostranstve> [In Russian].
 39. *Zapadnyye strany obvinyayut KNR za kiberataki Salt Typhoon.* (2025). [Online]. Available from: https://t.me/s/poisk_mil [In Russian].
 40. Yerykalin, V., Kirovets, A. (2016). *Voyennaya nauka Kitaya. Zarubezhnoye voyennoye obozreniye*, 1, s. 13–14. [Online]. Available from: <http://opac.ntbminprom.ru/opac/index.php?url=/notices/index/IdNotice:523294/> Source:default [In Russian].
 41. Koshkin, R. (2021). Intellect, neponyatnyy kompartii. *Voyenno-promyshlennyy kur'yer*, 23 marta. [Online]. Available from: <https://www.vpk-news.ru/articles/61377> [In Russian].
 42. Bashkirov, N. (2021). Mirovoye sopernichestvo v sfere tekhnologiy iskusstvennogo intellekta. *Zarubezhnoye voyennoye obozreniye*, 11, s. 15–23. [Online]. Available from: https://factmil.com/publ/strana/kitaj/mirovoe_sopernichestvo_v_sfere_tekhnologij_iskusstvennog_o_intellekta_2021/59-1-0-1919 [In Russian].

Kostylieva S., Viedenieziev D. Formation of the System of Information Influence by China as a Component of the Strategy of Unconventional Conflict (End of the 20th – First Quarter of the 21st Century): Civilizational Features, Scientific and Conceptual Principles, Infrastructure.

The article is devoted to the disclosure of the process of formation, conceptual principles and organizational and functional structure of the state system of information (information and psychological) influence (confrontation) as a component of the national military-political and security organization and an instrument for ensuring the strategic interests of the PRC in the international arena. The formation of the state system of information influence (including information confrontation) is considered by the authors in the context of the features of the new military-political course to establish China's leading role in the Asia-Pacific region, assert the right to its own model of socio-economic structure and preserve cultural and civilizational identity.

Attention is paid to the influence of traditional strategic culture and mental characteristics of Chinese civilization on the content, forms and methods of information activity for a foreign audience. The interdepartmental organizational and functional system of state bodies for the organization and scientific and analytical support of information influence, the mechanism for its management, is covered in detail. The relevant bodies and institutions for information-psychological and cyber warfare within the People's Liberation Army of China, the Ministry of State Security, the system of institutions for cultural diplomacy and "soft power" of the PRC are considered. Separately, the energetic development of bodies, forms and methods of cyber warfare, cyber espionage, and offensive actions in network systems is discussed.

This concerns the introduction in the PRC of a system of comprehensive and strict control over the information activities of citizens. It is proved that the development of the system of information-cognitive and information-technical influence of the PRC on a foreign audience is based on fundamental (academic) science and the system of higher education, an extensive and highly qualified

scientific and analytical base, a network of special research centers, and continuous professional development of personnel.

Keywords: *People's Republic of China, unconventional strategies, hybrid warfare, information confrontation, public diplomacy, cyber warfare.*

УДК 94:323+327(520)

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2025-31-10>

Олійник О.М.

<https://orcid.org/0000-0002-0083-9960>

Марущенко О.В.

<https://orcid.org/0000-0003-3391-8291>

ЯПОНІЯ В «НОВУ ЕПОХУ» («令和») ЗА ЧАСІВ СІНДЗО АБЕ

У статті проаналізовано період входження Японії в нову історичну епоху «рейва», що зумовлений сходженням на імператорський престол принца Нарухіто. Розглянуто історичну традицію в Японії щодо назви епохи та розкрито зміст нової епохи. Проаналізовано роль і місце конфуціанської концепції побудови держави на основі принципу «сім'ї». Прослідковано діяльність прем'єр-міністра Сіндзо Абе за період його другої каденції протягом періоду 2012–2020 рр. Проаналізовано напрями економічної політики Сіндзо Абе та згруповані її основні заходи. Розглянуті основні напрями економічних реформ японського прем'єр-міністра та їх вплив на рівень життя японців. Представлені результати соціально-економічного розвитку країни та трансформаційні зміни в структурі економіки. Виявлені та сформульовані основні проблеми повільного розвитку країни, до яких відносяться – старіння нації та зниження продуктивності праці. Сформульовані основні виклики з якими стикається японське суспільство на сучасному етапі.

В якості перспективного напрямку реалізації запропонованої стратегії розглянуто концепцію переходу від інформаційного суспільства до надрозумного, де драйверами економічного зростання є інтелект та розум. Представлено серію ініціатив, спрямованих на реалізацію концепції надрозумного, що нині поглиблюється та інтенсивно пропагується як «Суспільство 5.0». Доведено, що в концепції важливу роль відіграватимуть інформаційно-комунікаційні технології та штучний інтелект.

Здобутком статті є аналіз двосторонніх відносин між Україною та Японією, представлена характеристика торгово-економічного співробітництва між двома країнами, з'ясовано результати та недоліки співробітництва. З'ясовано, що Японія активно підтримує Україну в її війні проти РФ та надає значну фінансову допомогу. Спрогнозовано перспективні напрями співробітництва між Україною та Японією. Зроблено висновок про те, що активізація візитів на найвищому рівні сприятимуть розбудові відносини з перспективними партнерами та створюватиме нові можливості для взаємного розвитку.

Ключові слова: нова епоха, стратегія розвитку, драйвери зростання, надрозумне суспільство, науковий розвиток, торгівля, інновації.

Кожна країна переживає певні епохальні періоди власної історії. Причини, що призводять до епохальних змін в суспільстві можуть бути різними і зумовлені як внутрішніми так і зовнішніми факторами. Епохальні зміни також можуть бути як очікуваними, а відповідно і прогнозованими, так і не очікуваними на кшталт революцій, заколотів та державних переворотів. Згідно далекосхідної традиції революційні зміни в суспільстві не призводять до позитивних змін, а лише підбурюють суспільні настрої та розбурхують суспільство в цілому. Вважається, що стабільно та гармонійно суспільство може розвиватись лише в умовах поваги народу до можновладців, а останні

мають віддано служити народу. Це правило було визначено Конфуцієм та було підтримано та розвинуто іншими філософськими школами. В деяких країнах, зокрема в Японії, принцип суспільної гармонії визнано основоположним принципом існування держави. Конфуціанська концепція про державу як велику сім'ю міцно увійшла в свідомість японців і впродовж багатьох сторіч зберігається в пам'яті народу [1]. Японці щиро вірять в справедливість керівництва країни, зокрема імператора, оскільки протягом тривалої історії цієї країни вони не раз виявляли відданість служінню народу [2].

В 2019 р. відбулась епохальна подія для Японії – інтронація нового імператора країни. 1 травня 2019 р. новий Імператор Японії – спадкоємний принц Нарухіто – зійшов на престол як 126-ий імператор, змінивши свого батька – Імператора Акіхіто, який 30 квітня 2019 р. зрікся Хризантемового трону [3; 4]. Згідно конституції імператор, який є головою та символом країни, править країною, а не управляє. Імператор є достатньо впливовою особою в Японії, оскільки наділений широкими повноваженнями, зокрема він призначає прем'єр-міністра країни та голову Верховного суду, проголошує результати виборів та розпускає Парламент за вказівкою кабінету-міністрів, а також проголошує закони і поправки до Конституції, після їхнього прийняття Парламентом та ін. [5].

Епохальні історичні зміни в Японії спонукали дослідницьку активність як в Японії так і за кордоном. Причина такого інтересу є очевидною – роль яку Японія відіграє в світі, і ця роль залишається вагомюю. Проблеми розвитку Японії протягом каденції прем'єр-міністра Сіндзо Абе, а також питання вступу Японії в нову епоху та перспективи розвитку Японії в нових історичних умовах досліджували Шелдон Гарон, Ентоні Кун, Пенелопа Шино, Марі Ямагуті, Джастін Кеппер, Джошуа К. Хаусман, Юрі Окіна, Йошіакі Нохара, Лейка Кіхара, Такая Ямагуті, Малкольм Кук, Девід Енгель, Хуонг Ле Ту, Білл Еммот, Рамеш Тхакур, Акіра Кавамото, Шейла А. Сміт.

Таким чином сходження нового імператора відкрило нову історичну епоху [6]. Назва епохи відображає її суть та має спрямовувати уряд на реалізацію ідейної концепції епохи. Зі сходженням на престол принца Нарухіто розпочалась епоха з назвою «рейва» (令和). Слово було взято з найдавнішої антології японської поезії «Манйосю» (万葉集) [7]. Більш точне тлумачення нової епохи дав прем'єр-міністр Японії Сіндзо Абе: «рейва» означає «народження і розквіт культури при об'єднанні прекрасних людських сердець». Глава уряду висловив надію, що японський народ прийме найменування нової епохи. Ці слова на найближчі десятиліття стануть девізом чергового монарха, посланням майбутнім поколінням, своєрідним ідеалом, до якого необхідно прагнути. Ретельний аналіз складових ієрогліфів назви, *рей* (令) та *ва* (和) дозволяє припустити інший переклад назви нової епохи, як «квітуча та гармонійна Японія», оскільки ієрогліф *рей* (令) дійсно означає *порядок, гармонія, процвітання*, а от ієрогліф *ва* (和) входить до складу слова Ямато

(大和) стародавньої назви Японії. В такому поєднанні назву нової епохи можна перекласти як «процвітаюча та гармонійна Японія». Такий переклад назви епохи також може претендувати на концепцію нового етапу розвитку Японії, оскільки в такому варіанті назва епохи є більш ідейно цілеспрямованою.

У серпні 2020 р. сталася інша важлива подія в історії країни, коли прем'єр-міністр Сіндзо Абе оголосив, що залишає посаду прем'єр-міністра Японії та глави Ліберально-демократичної партії (ЛДП) через постійні проблеми зі здоров'ям. Абе зайняв свою посаду в грудні 2012 року. Тим не менше, це був його другий термін із загальних чотирьох термінів на посаді прем'єр-міністра Японії. Його перший термін розпочався в 2006 р., тривав лише рік до 2007 р., коли він покинув посаду з тієї ж причини – проблем зі здоров'ям [8]. Однак у 2007 р. Абе здебільшого втрачав підтримку через фінансові скандали, пов'язані з членами його кабінету [9].

Оцінка ефективності роботи прем'єр-міністра Абе є неоднозначною. Вважається, що він був достатньо ефективним прем'єр-міністром, оскільки за період його перебування на посту доходи населення зростали, так ВВП на душу населення в японських ієнах за період з 2012 р. по 2019 р. зріс на 8,6%. Цей показник майже співпадає з показником ВВП на душу населення оціненого в дол. США за цінами 2010 р. за відповідний період і становить 8,7%. Однак якщо порівнювати ВВП на душу населення за розміром обмінного курсу на кінець 2019 р., то обсяг ВВП на душу населення за відповідний період знизився на 17,2% з 48 603 дол. США до 40 247 дол. США. Перші два показники дають підстави стверджувати, що рівень життя японців покращився, оскільки зросла їх купівельна спроможність. Це мабуть і стало причиною тривалого перебування Сіндзо Абе на посту прем'єр-міністра протягом тривалого періоду. Проте останній показник ВВП на душу населення свідчить про те, що міжнародна конкурентоздатність країни дещо знизилась. Підтвердженням цього є зниження балансу поточного рахунку більш ніж в 3 рази з – 1,2 млрд дол. США до – 3,8 млрд дол. США [10].

Для того щоб зрозуміти, що очікує Японію у нову історичну епоху, варто ознайомитись з економічним станом країни та спадщиною, яку тримав принц Нарухіто від свого батька – Імператора Акіхіто.

Японія належить до групи розвинутих країн світу та за розміром ВВП посідає 3 місце в світі, який становить 4,9 трлн дол. США і залишається єдиною в світі імперією, інститут якої передбачено конституцією 1947 р. Незважаючи на те, що в Японії є поклади золота, магнію, вугілля та срібла, країна має загалом обмежені природні ресурси, і, як наслідок, сильно залежить від імпорту для задоволення потреб у сировині та енергії. З іншого боку, завдяки великій морській зоні країна є одним з найбільших світових виробників риболовних товарів. Однак, враховуючи, що лише 11 % поверхні Японії придатні для вирощування, аграрний сектор в Японії невеликий. Чай та рис – це дві

найбільші культури країни, хоча цей сектор в цілому є високо субсидованим та захищеним. Сільське господарство робить незначний внесок у ВВП (1,2%) і залучає лише 3,4% робочої сили.

Промисловий сектор Японії є сильно диверсифікованим, виробнича продукція країни представлена широким спектром товарів починаючи від основних товарів (таких як сталь і папір) до складних технологій. Японія домінує у секторі автомобілів, робототехніки, біотехнології, нанотехнологій та поновлюваних джерел енергії. Японія є батьківщиною декількох найбільших світових виробників електронної продукції, саме тому промисловий сектор країни часто асоціюється з технологічною досконалістю. Країна є третім за величиною виробником автомобілів у світі та другим у виробництві суден. Її промисловий сектор складає 29,1% ВВП і залучає майже чверть робочої сили.

На сферу послуг в Японії припадає 69,3% ВВП в якій зайнято 72,2% робочої сили. Основними послугами Японії є банківська справа, страхування, роздрібна торгівля, транспорт та телекомунікації. У країні також є значний туристичний сектор, в якому за останні роки спостерігається значне зростання.

Таб. 1. Економічна активність за секторами економіки

Економічна активність за секторами	Сільське господарство	Промисловість	Послуги
Зайнятість за галузями (% від загальної зайнятості)	3.4	24.4	72.2
Додана вартість (% від ВВП)	1.2	29.1	69.3
Додана вартість (щорічна зміна, %)	-1.7	10.1	0.4

* За даними: Japan: Economic and Political Overview (<https://www.nordeatrade.com/en/explore-new-market/japan/economical-context>)

Протягом тривалого періоду в країні проводилась економічна політика, що спрямована на підтримку економічного зростання через посилення корпоративного сектору, розвиток інвестицій та зовнішньої торгівлі, а також підтримку талантів, з метою повернення найбільш перспективної молоді до країни [11]. Ця модель з часом отримала назву – «Абеноміка» (див. таблицю).

Таб. 2. Суть та основні заходи політики «Абеноміки»

Реформа	Мета	Заходи
Зміцнення корпоративного управління	Стійке зростання корпоративної вартості шляхом зміцнення корпоративного управління, зміцнення фондів для підтримки котируваних компаній та фінансових установ.	Кодекс керівництва, запроваджений з 2014 р. більш ніж 200 інституційними інвесторами. Кодекс з корпоративного управління, започаткований у 2015 р., поширюється на понад 2500 котируваних фірм. Кількість фірм що належать до першої секції Токійської фондової біржі, які мають щонайменше двох незалежних зовнішніх директорів, зросла з 22% у 2014 р. до 91,3% у 2018 р.

Реформа податку на прибуток підприємств	Заохочення компанії більше інвестувати та піднімати заробітну плату.	Ставка податку на прибуток підприємств знизилася з 37% у 2013 р. до 29,74% у 2018 р. разом із розширенням бази оподаткування. За цей період, за оцінками, доходи від податку на прибуток національних підприємств зросли на 17,2%.
Посилення участі жінок та їх кар'єрне просування	Забезпечення сприятливого робочого середовища для жінок з дітьми та покращення бізнес середовища для сприяння кар'єрному зростанню жінок.	Японія збільшила кількість місць для догляду за дітьми на 0,53 мільйона та кількість місць післяшкільної допомоги на 0,3 млн. за 2013-17 рр. Це допомогло підвищити рівень зайнятості жінок з 60,7 % у 2012 р. до 69,6 % у 2018 р.
Залучення талантів з-за кордону	Створення такого середовища де кваліфіковані фахівці з-за кордону можуть відігравати активну роль. Проведення ретельної перевірки Програм підготовки інтернів технічних спеціальностей для іноземних робітників.	У 2017 р. уряд запровадив «японську зелену карту для висококваліфікованих іноземних фахівців», яка скорочує необхідний термін очікування, перш ніж вони можуть подати заяву на постійне проживання в країні. У 2018 р. уряд затвердив нові вимоги для отримання статусу для постійного проживання для іноземців, готових приступити до роботи, які мають досвід у галузях, які потребують більшої кількості робітників, таких як будівництво, сільське господарство та тривалий догляд.
Реформа сільсько-господарської політики	Подвоєння доходів фермерів та фермерських господарств, роблячи сільське господарство зростаючою галуззю. Прискорення участі приватного сектора в сільському господарстві, спираючись на корпоративний досвід.	Скасовано квоти на виробництво харчового рису в 2018 р., щоб фермери могли виробляти рис у відповідь на попит, не покладаючись на державні квоти. Були послаблені вимоги щодо власності на сільськогосподарські землі корпорацій сільськогосподарського виробництва, а сільськогосподарські кооперативи були реформовані.
Сприяння міжнародній торгівлі	Розширення вільних, справедливих, заснованих на правилах ринків по всьому світу. Збільшення частки японської торгівлі, що охоплені угодами про вільну торгівлю, з 24% до 70%.	Японія ратифікувала всеосяжну та прогресивну Угоду про Транстихоокеанське партнерство та Угоду про економічне партнерство з Європейським Союзом, що набули чинності в грудні 2018 р. та лютому 2019 р. відповідно.

* За даними: OECD Economic Surveys (<https://www.oecd.org/eco/surveys-survey-Japan.htm>)

Японія, третя найбільша у світі економіка, яка сильно піддається зовнішнім впливам через значну залежність від експорту. Ця вразливість проявляється

останніми роками сильніше, оскільки її економіка переживала періоди спаду, нарівні зі сповільненням світової економіки. Погіршення ситуації на світових ринках призвели до уповільнення темпів зростання країни в 2019 р. до 0,7%. Зростання в основному було зумовлене внутрішнім споживанням, яке значно прискорилося до того, як збільшення національного податку з продажу набуло чинності на початку жовтня 2019 р. З іншого боку, інвестиції та експорт були ослаблені наслідками торговельної війни між США та Китаю. Відповідно до даних Світового банку, внаслідок спалаху COVID-19 ВВП Японії знизився до – 4,1% у 2020 р. та зріс до 2,6% у 2021 р., після одужання світової економіки [12].

Під час пандемії COVID-19 більш очевидними стали межі «Абеноменіки», її неефективність забезпечувати економічне зростання. Незважаючи на план стимулювання бюджету, політику грошового послаблення та структурну реформу, зростання в країні було слабким, а державний борг залишився дуже високим (237,7% ВВП Японії у 2019 р.). Зростання державного боргу Японії продовжилося і в наступні роки досягнувши 249,7% ВВП країни в 2023 р. [13].

Рівень інфляції у 2019 р. знизився з 1% до 0,5%. Навіть після спалаху COVID-19 рівень інфляції знизився до 0,0% у 2020 р., проте вже в 2021 р. він трохи зріс до 0,4% [14]. Крім того, дефіцит уряду залишився високим із зростанням соціальних витрат. Бюджетний дефіцит Японії становив – 2,9% у 2019 р., але очікувалося, що він зменшиться у 2020 та 2021 рр. до – 2,1 % та 1,9% відповідно.

Таб. 3. Економічні показники розвитку Японії

Основні індекатори	2017	2018	2019	2020	2021
ВВП (млрд дол. США)	4,859.8	4,971.8	5,154.5	5,413.1	5,592.3
ВВП (постійні ціни, зміна %)	1.9	0.3	0.7	-5.8	2.4
ВВП на душу населення (дол. США)	38,343	39,304	40,847	43,043	44,637
Загальний урядовий баланс (% від ВВП)	-3.	-3.1	-2.9	-2.1	-1.9
Загальний валовий борг уряду (% від ВВП)	235.0	237.1	237.7	237.6	238.4
Рівень інфляції (%)	0.5	1.0	0.5	0.2	0.4
Рівень безробіття (% від робочої сили)	2.8	2.4	2.4	3.0	2.3
Поточний рахунок (млрд дол. США)	201.96	175.26	172.11	180.46	187.07
Поточний рахунок (% ВВП)	4.2	3.5	3.6	1.7	1.9

* За даними: Japan: Economic and Political Overview (<https://www.nordeatrade.com/en/explore-new-market/japan/economical-context>)

Уряд країни мав намір досягти первинного профіциту бюджету до 2020 р. Однак це не відбулося, оскільки витрати на охорону здоров'я через старіння населення зросли. Крім того, приватні інвестиції стають дедалі обмеженими, незважаючи на сприятливі інвестиційні умови.

Керівництво Японії також прагнуло прискорити здійснення структурних реформ, особливо в аграрному секторі. Інвестиції в інфраструктуру напередодні Олімпійських ігор у Токіо – 2020 додали тиску на бюджет країни. Після зростання податку на споживання (з 8% до 10%), яке було здійснено у жовтні 2019р., відбулося збільшення витрат домогосподарств напередодні зростання податку з подальшим скороченням після його впровадження [15].

Демографічні проблеми, з якими стикається Японія, стають серйознішими, що також створює додатковий тиск на економіку країни. Старіння суспільства спричиняє великий виклик для країни, оскільки очікувані від уряду витрати на пенсії та охорону здоров'я продовжуватимуть зростати. Крім того, зменшення народжуваності призводить до значного зменшення чисельності населення і, як наслідок, зменшення кількості платників податків. Населення в працездатному віці Японії протягом кількох десятиліть скорочується, але це певною мірою компенсується сприянням зростанню зайнятості та підтримці низького рівня безробіття – який на даний момент становить 2,4%.

Внаслідок уповільнення інвестицій та експорту, швидше за все, сповільняться темпи створення нових робочих місць, що в кінцевому підсумку може негативно вплинути на витрати домогосподарств. Незважаючи на негативний економічний вплив пандемії COVID-19, тенденція безробіття залишалася стабільною у наступні роки, 3 % у 2020 р. та 2,3% у 2021 р. [16].

Проведений аналіз становища економіки Японії дозволяє зробити певні висновки щодо її стану та перспектив розвитку. Економіка Японії залишається життєздатною і забезпечує постійне зростання розміру ВВП країни на душу населення. Провідними секторами економіки країни залишаються послуги та промисловість, тоді як роль сільського господарства стає незначною.

Економіка країни Вранішнього сонця, як з рештою і економіки інших країн світу, перебувала в складному стані внаслідок поширення пандемії COVID-19. Проте на відміну від інших країн, в першу чергу розвинутих, ситуація з COVID-19 в Японії не стала загрозливою. Кількість виявлених випадків та загиблих в Японії була найнижчою, тому загроза економічному розвитку всередині країни від поширення пандемії не була критичною. Найбільшими викликами з якими стикатиметься економіка країни це – погіршення ситуації на зовнішніх ринках та старіння населення. Внаслідок цього зростання виробництва буде продовжуватися помірними темпами, а відтак зростатиме потреба в підвищенні продуктивності праці. Оскільки старіння населення супроводжуватиметься зростанням соціальних витрат, що відповідно створюватиме тиск на бюджет країни та відповідно необхідність посилення бюджетної консолідації. З метою компенсації промислових втрат від зниження

зовнішнього попиту, уряд країни підтримуватиме розвиток підприємств що працюють у галузі «зеленої економіки», відновлюваних та альтернативних джерел енергії.

Аналіз соціально-економічної ситуації в якій нині перебуває Японія свідчить про те, що провідними драйверами економічного зростання є – «оцифрування» [17] та «озеленення». Такі драйвери економічного зростання не є інноваційними, нині їх запроваджують багато країн світу. Інтерес представляє механізм втілення цієї концепції розвитку, тобто яким чином вона буде втілюватися. Досвід інших країн свідчить про те, що в різних країнах це здійснюється по-різному, і навіть існує відмінність в розумінні цієї концепції. Більше того навіть для самої Японії така концепція не є новою, оскільки про необхідність «оцифрування» та «озеленення» говорили попередні уряди країни. Крім того процеси «оцифрування» та «озеленення» вже тривають в Японії, і нині можна зазначити, що країна досягла значного успіху в цій справі і є лідером у сфері інноваційної діяльності. Перспективним напрямком в цьому контексті є концепція створення *надрозумного суспільства*, яка була ініційована кабінетом Сіндзо Абе, проте з певних причин не надто активно втілювалася. Японія вже давно сформувалася як інформаційне суспільство, тому перехід до нового більш якісного стану інформаційно-технологічного розвитку є закономірним [18].

Більшість розвинутих країн нині живуть в епоху т. зв. інформаційного суспільства «Society.4», де інформація є найціннішим ресурсом, а інформаційні технології – засобом їх отримання, продукування, передачі та обробки. Проте Японія на порядок вище за будь-яку країну у цій галузі. Традиційна японська сім'я являє собою інформаційну «клітину» єдиного японського інформаційного організму. Кожна сім'я має сучасні засоби інформаційних технологій, які є невід'ємною частиною їхнього життя. За допомогою інформаційних приладів, перш за все смартфона, японці вільно спілкуються з зовнішнім світом та вирішують будь-які задачі. Не виходячи з дому японці зможуть відвідувати дитячий садок, вчитись в середній школі, закінчити університет, знайти та виконувати роботу тощо

В сучасних банківських відділеннях в Японії немає банківських працівників. Приміщення банківських відділень обладнані сучасними комп'ютерними технологіями, які дозволяють здійснювати будь-які банківські операції: розрахункові, депозитні, кредитні та ін. Клієнт потрапляючи в банківське відділення самостійно здійснює всі необхідні операції за допомогою комп'ютера, перетворюючись таким чином на власного банкіра. Зрештою необхідність в таких банківських відділеннях також знижується, оскільки такі самі операції людина може зробити за допомогою смартфона. Недивно якщо з часом потреба в таких відділеннях також зникне, а відтак і зникнуть самі відділення.

Присутність інформаційних технологій в країні відчувається скрізь де б ви не були. Як тільки но ви потрапляєте в суспільне життя ви відразу стаєте споживачем інформації, яка просто «нависає» над вами і ви змушені споживати її незалежно хочете ви цього чи ні. Японські міста буквально завішані різними інформаційними екранами, табло, табличками, дисплей-системами, світловою індикацією та іншими приладами, які продукують будь-яку інформацію стосовно погодних умов, нових технологічних розробок, комерційних пропозицій, способу життя, відпочинку, ціни, політичні події і багато іншого. Фактично будь-яку інформацію можна отримати незалежно від того де знаходиться людина. І це не є чимось новим чи надзвичайним, це є буденним життям для японців.

Однак життя невпинно рухається вперед і японці відчувають, що сучасний стан інформаційного розвитку країни вже неповною мірою задовольняє суспільні потреби. Очікується, що інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) будуть розвиватися далі такими темпами, так що «речі», які до цього часу функціонували окремо, будуть з'єднані в «системи» за допомогою кіберпростору. Крім того, окремі системи в різних сферах можуть бути скоординованими та взаємодіяти, розширюючи діапазон автономії та автоматизації, створюючи нову цінність у всьому суспільстві. Це невідмінно призведе до трансформаційних змін у широкому спектрі промислових структур, таких як виробництво, логістика, продажі, транспортування, охорона здоров'я та медичне обслуговування, фінанси та комунальні послуги, тим самим змінюючи спосіб роботи та життя людей та надаючи поштовх до реалізації багатого та високої якості життя для громадян.

Для Японії, де вплив знижуючої народжуваності та старіння населення стає все більш очевидним, ці зусилля щодо створення інтелектуальних систем для координації суспільних процесів, що охоплюють різні сфери, крім виробничої галузі, мають доленосне значення. Це є надзвичайно важливими для формування економічного зростання та здорового, довгоживучого суспільства, що призведе до подальшої соціальної трансформації аж до досягнення такого рівня суспільства, в якому кожна людина може жити енергійним життям. Такі зусилля також сприятимуть розповсюдженню здобутків науки та техніки, таких як ІКТ, у галузі та сфери, які до цього часу не були опановані належним чином, і, як очікується, посилять бізнес та покращать якість обслуговування суспільства.

Враховуючи нові суспільні потреби японці запропонували концепцію злиття фізичного простору (реального світу) та кіберпростору, використовуючи ІКТ в повній мірі, як ідеальну форму їхнього майбутнього суспільства – «надрозумне суспільство», яке принесе людям багатство та добробут. Серія ініціатив, спрямованих на реалізацію цього ідеального суспільства, тепер поглиблюється та інтенсивно пропагується як «Суспільство 5.0» («Society.5») [19]. Ці ініціативи включають наступні складові [20]:

1. Побудова надрозумного суспільства

Супер розумне суспільство характеризується таким чином: суспільство, де різні потреби людей ретельно диференційовані та задовольняються шляхом надання необхідних продуктів та послуг в достатній кількості, і в якому всі люди можуть жити комфортним, енергійним життям, яке враховує їх різні відмінності, такі як вік, стать, регіон чи мова.

Очікується, що таке суспільство здатне розробляти та реалізувати середовище, в якому люди та роботи та/або штучний інтелект співіснують та працюють над покращенням якості життя, пропонуючи тонко диференційовані спеціалізовані послуги, що відповідають різноманітним потребам користувачів.

Надзвичайно розумне суспільство також має бути спроможним передбачити потенційні потреби та надавати послуги для підтримки людської діяльності, усунення прогалин у послугах через регіони відмінності, різницю в віці тощо.

Модель надрозумного суспільства передбачає не лише інтеграцію декількох систем, таких як енергетика, транспорт, виробництво та обслуговування, але й інтеграцію організаційних функцій управління, таких як управління персоналом, облік та ін.

2. Консолідація фундаментальних технологій

2.1. Фундаментальні технології, необхідні для побудови платформи надрозумного суспільства.

Фундаментальні технології, необхідні для побудови платформи обслуговування надрозумного суспільства, іншими словами, технології, пов'язані з розповсюдженням, обробкою та накопиченням інформації в кіберпросторі, є найважливішими технологіями формування нашого провідного світового супер розумного суспільства та створення додаткової вартості великі дані.

Отже, Японія пришвидшить консолідацію основних технологій в таких сферах, зокрема:

- Кібербезпека: технологія, яка підтримує безпеку інформації та комунікацій, з огляду на характеристики ІСТ, такі як тривалі життєві цикли від розробки до запровадження.
- Технологія проектування системи ІСТ: технологія, яка дозволяє моделювати обладнання та програмне забезпечення, а також створювати та працювати з масштабними системами.
- Аналітика великих даних: технологія, яка генерує знання та цінність із великої кількості найрізноманітніших даних, включаючи неструктуровані дані.
- Штучний інтелект: технологія, яка підтримує ІСТ, велику аналітику даних та розширену комунікацію.
- Технологія пристроїв: технологія, яка дає можливість швидкої обробки в режимі реального часу великої кількості даних з низьким споживанням енергії.

- Мережева технологія: технологія, яка поширює зростаючу кількість даних з високою ємністю та високою швидкістю.
- Ключові технології: технологія, яка дозволяє підвищити швидкість та диверсифікувати обробку даних в режимі реального часу, а також підвищити функціональність ІСТ.

Планується також зміцнення співпраця в галузі досліджень і розробок кожної технології та при сприяння професійному розвитку.

2.2. Фундаментальні технології, необхідні для створення нових цінностей.

Концепцією «Society.5» також передбачено консолідацію низки технологій що здатні створювати нові цінності в окремих системах. До таких технологій належать наступні:

- Робототехніка: технологія, яку планується використовуватися в різних сферах, таких як комунікації, соціальні послуги / допомога в роботі та виробництво.
- Сенсорна технологія: технологія, що збирає інформацію від людей і всілякий «речей» через фізичні дотики будь-якої форми.
- Біотехнологія: технології перетворення сенсорних та приводних технологій.
- Технологія людського інтерфейсу: технологія з використанням доповненої реальності, афективної інженерії, нейронауки тощо.
- Технології матеріалів / нанотехнологія: технології, які призводять до диференційованих систем завдяки розширеній функціональності різних компонентів, таких як інноваційні конструкційні матеріали та нові функціональні матеріали.
- Світлові та квантові технології: технології, які застосовуються до диференційованих систем завдяки розширеній функціональності різних компонентів, таких як інноваційні вимірювальні методи, технології передачі та обробки інформації / енергії.

Очікується, що з'єднання та інтеграція диференційованих технологій сприятиме взаємодії між штучним інтелектом та робототехнікою і як наслідок посилиться функція розпізнавання за допомогою штучного інтелекту.

2.3. Принципи консолідації фундаментальної технології.

Згідно концепції, досягнення її цілей та консолідація фундаментальних наук триватиме приблизно 10 років. Задля досягнення цілей передбачених концепцією, створюватиметься платформа в форматі промисловість – наука – уряд, що є надзвичайно важливим для актуалізації плавного прогресу на шляху пробного соціального впровадження технології. При цьому, планується рухатися вперед з науково-дослідними розробками не в рамках лінійної моделі, яка починається з базового етапу дослідження, просувається до стадії розвитку, а потім переходить до соціальної реалізації, але замість цього – спірально, коли розробка, соціальна реалізація та основні етапи дослідження взаємно стимулюють один одного. Це забезпечить середовище, в якому можна

створювати нову науку, а також виробляти інноваційні технології, і де розвиток технологій втілюється в практичне застосування одночасно та паралельно з їх комерціалізацією.

Під час роботи в галузі науково-дослідних розробок та розвитку людських ресурсів залучатимуться видатні професіонали, застосовуватимуться передові знання та залучатиметься фінансування з усього світу. Створення такого середовища для НДДКР, вимагатиме побудову адміністративної структури, яка здатна гнучко керувати проектами, збираючи видатні людські ресурси як всередині Японії, так і поза її межами.

Оскільки фундаментальним наукам відводиться ключова роль у побудові надрозумного суспільства, то Рада з питань науки, технологій та інновацій формулюватиме загальні стратегії що охоплюватимуть увесь спектр питань пов'язаних з їх розвитком, враховуючи перспективу всіх урядових міністерств та відомств, що має сприяти ефективній та дієвій ролі НДДКР.

Для цього буде оцінено стан прогресу науково-дослідних розробок у кожній ключовій галузі технологій, щоб встановити пріоритети для використання в майбутньому. Водночас Рада буде гнучко сприяти НДДКР, включаючи відповідні зміни технологічних областей та цілей, щоб відповісти на зміни технологічних тенденцій, економіки та суспільства.

Таким чином побудова надрозумного суспільства є справою всього суспільства. Формування надрозумного суспільства має здійснюватися за активної участі уряду, наукових кіл та бізнесу. Такий триумвірат має створити синергетичний ефект задля побудови високоінформатизованого, високоінтелектуального та високорозвинутого індустріального суспільства.

Україна вже тривалий період перебуває в складному соціально-економічному становищі. Нажаль зусилля урядів країни впродовж більш ніж 30 років не призвели до суттєвого покращення життя громадян. Недивлячись не те, що Україна вважається відкритою країною з огляду на вагомість зовнішнього сектору в економіці країни, однак зовнішні зв'язки України з іншими країнами характеризуються сировинною спрямованістю, оскільки більшість продукції, яку Україна експортує за кордон представлена сировиною та товарам первинний переробки. Тому додана вартість від зовнішніх операцій залишається низькою, і як результат країна недоотримує значні валютні кошти. Структура зовнішніх партнерів України також впродовж років майже не змінюється, що є свідченням обмеженості конкурентоздатності української продукції на зовнішніх ринках та пасивності дій керівництва країни на зовнішній арені. Для виправлення ситуації на краще українським компаніям потрібно виходити на нові ринки та розширювати партнерські відносини з партнерами з інших країн, зокрема з Японії.

Японці мало обізнані про історію, культуру, соціально-економічне становище та зрештою життя українців. Значною мірою це пояснюється низьким, з точки зору японської сторони, рівнем торгово-економічного

співробітництва між двома країнами. Протягом останніх 10 років торгово-економічні відносини між країнами дещо активізувались. За період з 2014 по 2024 рр. обсяг торгівлі між Україною та Японією зріс на 16,6 % з 822,1 млн дол. США до 985,9 млн дол. США. При цьому обсяг японського імпорту в Україну зріс на 35,4% з 612,6 млн дол. США до 948,1 млн дол. США, проте обсяг українського експорту до Японії за відповідний період суттєво знизився на 453,2 % з 209,6 млн дол. США до 37,9 млн дол. США. Таким чином протягом останніх десяти років спостерігається тенденція щодо випередження темпів зростання обсягу японського імпорту в Україну над темпами українського експорту в Японію. Як наслідок обсяг негативного торгового сальдо України в торгівлі з Японією зріс за відповідний період на 125,8% і становив відповідно 910,1 млн дол. США. В загальній структурі зовнішньої торгівлі України частка Японії залишається незначною. При цьому спостерігається її повільне зростання. Якщо в 2014 р. вона становила 0,8%, то в 2024р. – 0,9%. Частка України в обсягу зовнішньої торгівлі Японії також є незначною і становить менше 1% [21].

Варто зазначити, що після російської інтервенції та втручання у внутрішні справи України, інтерес до країни з боку японців зріс. Токіо беззаперечно підтримує Україну у її боротьбі проти російської агресії, надаючи як політичну так і економічну підтримку. В 2014 р. фінансова допомога Японії Україні склала 1,5 млрд дол. США [4]. За даними Інституту світової політики, це була найбільша фінансова (не рахуючи гуманітарну та військово-технічну) допомога Україні в 2014 р. Під час візиту міністра закордонних справ України до Японії 1–3 березня 2015 р. було започатковано масштабні цільові програмами в цьому напрямі та оголошено про надання 1 млрд ієн на медичне обладнання для українських лікарень. За словами міністерки економіки України Ю. Свиріденко Японія стала другим за обсягом донором допомоги бюджету України. Лише в 2024 р. Токіо підтримав український держбюджет на 4,2 млрд доларів. Також країна реалізує понад 30 проєктів через міжнародні організації, зокрема у таких сферах як сільське господарство, медицина, гуманітарне розмінування та інші [6]. Це дозволяє припустити, що інтерес до України зростатиме, а відтак зростатиме потреба в українській тематиці. Така перспектива відкриває можливості щодо співпраці між українським та японськими як науковцями та і освітянами. Перспективними напрямками такої співпраці в цій царині можуть бути:

- розробка різного роду як наукової так і освітянської продукції з української тематики (історії, культури, країнознавства, економіки, політики тощо) з подальшим її перекладом на японську мову;
- підготовка навчальних дисциплін з української тематики відповідно до потреб та вимог японської сторони;
- проведення спільних науково-освітніх заходів з тематики, що представляє взаємний інтерес;

- розробка спільних наукових та освітянських програм різних рівнів (бакалавр, магістр, доктор);
- використання мережевих можливостей наукових та освітянських організацій України для поширення в науково-освітній системі України інформаційних матеріалів про Японію, зокрема Українсько-японського центру, що може бути корисним для всіх університетів і наукових організацій України для розширення співпраці з науково-освітньою та інноваційно-промисловою сферами Японії;
- дослідження японського досвіду щодо науково-технічного та інноваційного розвитку та популяризація його в Україні;
- вивчати та популяризувати в Україні досвід Японії щодо впровадження результатів наукових досліджень у виробництво за механізмами бізнес-інкубаторів та інших інноваційних структур.

Задля реалізації визначених напрямів співпраці доцільним є активізація науково-освітніх відносин з перспективними японськими партнерами, зокрема: університетами, науковими та дослідницькими установами. В цьому контексті варто створювати спільні робочі групи з залученням науковців з обох сторін з метою визначення конкретних перспективних тем, напрямів, заходів щодо співпраці.

Важливою подією в історії двох країн став робочий візит 21-24 жовтня 2019 р. Президента України Володимира Зеленського до Японії для участі у церемонії інтронізації Імператора Японії Нарухіто. Протягом візиту Глава держави зустрівся з прем'єр-міністром Японії Сіндзо Абе, керівниками обох палат парламенту Японії, членами японської парламентської асоціації дружби з Україною, керівництвом Японського агентства міжнародного розвитку та Японської асоціації нової економіки, представниками японського бізнесу. Даний візит свідчить про наміри керівництва України розбудовувати відносини з перспективними партнерами та створювати нові можливості для взаємного розвитку [11].

Список використаних джерел та літератури

1. Kuhn A. Emperor Akihito, Japan's 'Surprising Pacifist', Steps Down After 30 Years. *NPR*. 2019. April 3. URL: <https://www.npr.org/2019/04/30/718253308/emperor-kihito-japans-surprising-pacifist-steps-down-after-30-years>
2. Manurung V., Nasution I. K., Arifin A., Ardian M. Production of Culture in the Vernacular Communities: Confucian Beliefs and the Culture of Shame in Japan. *ISVS e-journal*. 2024. August. Vol. 11, Issue 8. URL: https://isvshome.com/pdf/ISVS_11-08/ISVSej_11.08.09.pdf
3. Japan's new Emperor Naruhito ascends Chrysanthemum Throne. *Al Jazeera*. 1 May 2019. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2019/5/1/japans-new-emperor-naruhito-ascends-chrysanthemum-throne>
4. Shino P. Japan's new Reiwa era: What's in a name. *Asia Media Center*. May 2, 2019. URL: <https://www.asiamediacentre.org.nz/opinion/japans-new-reiwa-era-whats-in-a-name/>
5. The Constitution of Japan. *Prime Minister of Japan and His Cabinet*. URL: https://japan.kantei.go.jp/constitution_and_government_of_japan/constitution_e.html

6. Hausman J. K., Wieland J. F. Abenomics: An update. *Brookings*. 2015. Fall. URL: <https://www.brookings.edu/bpea-articles/abenomics-an-update/>
7. Suga: New era name Reiwa comes from Japanese poetry anthology 'Manyoshu'. *Mainichi Japan*. April 1, 2019. URL: <https://mainichi.jp/english/articles/20190401/p2a/00m/0na/006000c>
8. Cook M., Engel D., Le Thu H. Suga signals commitment to 'free and open Indo-Pacific' with Vietnam and Indonesia visits. *The Strategist*. November 2, 2020. URL: <https://www.aspistrategist.org.au/suga-signals-commitment-to-free-and-open-indo-pacific-with-vietnam-and-indonesia-visits/>
9. Yamaguchi M. Abe becomes Japan's longest-serving prime minister. *AP News*. November 20, 2019. URL: <https://apnews.com/article/25665c4558b04c0a94b2a7ab06e30971>
10. Kuepper J. Learn about Shinzo Abe's plans to restore Japan's growth. *The balance*. November 29, 2021. URL: <https://www.thebalance.com/what-is-abenomics-1979092>
11. Okina Y. Japan after Abenomics. *EASTASIAFORUM*. November 5, 2020. URL: <https://www.eastasiaforum.org/2020/11/05/japan-after-abenomics/>
12. World Bank Open data. URL: <https://databank.worldbank.org/>
13. Japan's economy could see record turnaround – if pandemic is kept under control. *The Japan Times*. January 4, 2021. URL: <https://www.japantimes.co.jp/news/2021/01/04/business/economy-business/japan-economy-turnaround-coronavirus/>
14. Ikeda S., Inatsugu H., Kishaba Y., Kondo T., Sakura K., Takatomi K., Nakazawa T., Yamada K. Inflation in Japan: Changes during the Pandemic and Issues for the Future. *Bank of Japan Working Paper Series*. 2022. December, No. 22-E-18. URL: https://www.boj.or.jp/en/research/wps_rev/wps_2022/data/wp22e18.pdf
15. Kotera S., Schmittmann J. M. The Japanese Labor Market During the COVID-19 Pandemic. *IMF Working Paper*. 2022. May. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2022/05/13/The-Japanese-Labor-Market-During-the-COVID-19-Pandemic-517840>
16. Japan pushing ahead with Society 5.0 to overcome chronic social challenges. *UNESCO*. February 21, 2019. URL: <https://en.unesco.org/news/japan-pushing-ahead-society-50-overcome-chronic-social-challenges>
17. Nohara Y., Curran E. Abenomics Era Ends with Japan's Economy Back at Square One. *Bloomberg*. August 28, 2020. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-08-28/abenomics-era-ends-with-japan-s-economy-back-at-square-one>
18. From Industry 4.0 to Society 5.0: the big societal transformation plan of Japan. *I-Scoop*. 2017. URL: <https://www.i-scoop.eu/industry-4-0/society-5-0/>
19. Економічна статистика. Зовнішньоекономічна діяльність. *Державної служби статистики України*. URL: <http://ukrstat.gov.ua>
20. Торгівля із Японією зросла на 6% у 2024 році і ще на 30% торік – Юлія Свириденко під час бізнес-форуму в Осаці. *Міністерство економіки України*. 18 грудня 2024. URL: <https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=8f0d6c14-d79d-4631-ae43-97ac72142498&title=TorgivliaIzYaponiiu>
21. Розпочався робочий візит Володимира Зеленського до Японії. *Офіційне інтернет-представництво президента України*. 21 жовтня 2019. URL: <https://www.president.gov.ua/news/rozpochavsya-robochij-vizit-volodimira-zelenskogo-do-yaponiy-57933>

References

1. Kuhn, A. (2019, April 3). Emperor Akihito, Japan's 'Surprising Pacifist', Steps Down After 30 Years. *NPR*. [Online]. Available from: <https://www.npr.org/2019/04/30/718253308/emperor-akihito-japans-surprising-pacifist-steps-down-after-30-years> [In English].

2. Manurung, V., Nasution, I. K., Arifin, A., Ardian, M. (2024). Production of Culture in the Vernacular Communities: Confucian Beliefs and the Culture of Shame in Japan. *ISVS e-journal*, Vol. 11, Issue 8. [Online]. Available from: https://isvshome.com/pdf/ISVS_11-08/ISVSej_11.08.09.pdf [In English].
3. Japan's new Emperor Naruhito ascends Chrysanthemum Throne. (2019, 1 May). *Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/news/2019/5/1/japans-new-emperor-naruhito-ascends-chrysanthemum-throne> [In English].
4. Shino, P. (2019, May 2). Japan's new Reiwa era: What's in a name. *Asia Media Center*. [Online]. Available from: <https://www.asiamediacentre.org.nz/opinion/japans-new-reiwa-era-whats-in-a-name/> [In English].
5. The Constitution of Japan. *Prime Minister of Japan and His Cabinet*. [Online]. Available from: https://japan.kantei.go.jp/constitution_and_government_of_japan/constitution_e.html [In English].
6. Hausman, J. K., Wieland, J. F. (2015). Abenomics: An update. *Brookings*. Fall. [Online]. Available from: <https://www.brookings.edu/bpea-articles/abenomics-an-update/> [In English].
7. Suga: New era name Reiwa comes from Japanese poetry anthology 'Manyoshu' (2019, April 1). *Mainichi Japan*. [Online]. Available from: <https://mainichi.jp/english/articles/20190401/p2a/00m/0na/006000c> [In English].
8. Cook, M., Engel, D., Le Thu, H. (2020, November 2). Suga signals commitment to 'free and open Indo-Pacific' with Vietnam and Indonesia visits. *The Strategist*. [Online]. Available from: <https://www.aspistrategist.org.au/suga-signals-commitment-to-free-and-open-indo-pacific-with-vietnam-and-indonesia-visits/> [In English].
9. Yamaguchi, M. (2019, November 20). Abe becomes Japan's longest-serving prime minister. *AP News*. [Online]. Available from: <https://apnews.com/article/25665c4558b04c0a94b2a7ab06e30971> [In English].
10. Kuepper, J. (2021, November 29). Learn about Shinzo Abe's plans to restore Japan's growth. *The balance*. [Online]. Available from: <https://www.thebalance.com/what-is-abenomics-1979092> [In English].
11. Okina, Y. (2020, November 5). Japan after Abenomics. *EASTASIAFORUM*. [Online]. Available from: <https://www.eastasiaforum.org/2020/11/05/japan-after-abenomics/> [In English].
12. World Bank Open data. [Online]. Available from: <https://databank.worldbank.org/> [In English].
13. Japan's economy could see record turnaround – if pandemic is kept under control. (2021, January 4). *The Japan Times*. [Online]. Available from: <https://www.japantimes.co.jp/news/2021/01/04/business/economy-business/japan-economy-turnaround-coronavirus/> [In English].
14. Ikeda, S., Inatsugu, H., Kishaba, Y., Kondo, T., Sakura, K., Takatomi, K., Nakazawa, T., Yamada, K. (2022). Inflation in Japan: Changes during the Pandemic and Issues for the Future. *Bank of Japan Working Paper Series*, No. 22-E-18. [Online]. Available from: https://www.boj.or.jp/en/research/wps_rev/wps_2022/data/wp22e18.pdf [In English].
15. Kotera, S., Schmittmann, J. M. (2022). The Japanese Labor Market During the COVID-19 Pandemic. *IMF Working Paper*, May. [Online]. Available from: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2022/05/13/The-Japanese-Labor-Market-During-the-COVID-19-Pandemic-517840> [In English].
16. Japan pushing ahead with Society 5.0 to overcome chronic social challenges. (2019, February 21). *UNESCO*. [Online]. Available from: <https://en.unesco.org/news/japan-pushing-ahead-society-50-overcome-chronic-social-challenges> [In English].
17. Nohara, Y., Curran, E. (2020, August 28). Abenomics Era Ends with Japan's Economy Back at Square One. *Bloomberg*. [Online]. Available from: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-08-28/abenomics-era-ends-with-japan-s-economy-back-at-square-one> [In English].
18. From Industry 4.0 to Society 5.0: the big societal transformation plan of Japan. (2017). *I-Scoop*. [Online]. Available from: <https://www.i-scoop.eu/industry-4-0/society-5-0/> [In English].

19. Ekonomichna statystyka. Zovnishn'oekonomichna diyal'nist'. *Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy*. [Online]. Available from: <http://ukrstat.gov.ua> [In Ukrainian].
20. Torhivlya iz Yaponiyeyu zrosła na 6% u 2024 rotsi i shche na 30% torik – Yuliya Svyrydenko pid chas biznes-forumu v Osatsi. (2024, 18 hrudnya). *Ministerstvo ekonomiky Ukrainy*. [Online]. Available from: <https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=8f0d6c14-d79d-4631-ae43-97ac72142498&title=TorgivliaIzYaponiiu> [In Ukrainian].
21. Rozpochavsya robochyy vizyt Volodymyra Zelens'koho do Yaponiyi. (2019, 21 zhovtnya). *Ofitsiyne internet-predstavnytstvo prezidenta Ukrainy*. [Online]. Available from: <https://www.president.gov.ua/news/rozpochavsya-robochij-vizit-volodimira-zelenskogo-do-yaponiy-57933> [In Ukrainian].

Oliinyk O., Marushchenko O. Japan in the “New Era” (令和) under Shinzo Abe.

The article analyzes the period of Japan's entry into the new historical era of “reiva”, which is due to the ascent to the imperial throne of Prince Naruhito. The historical tradition in Japan regarding the name of the era is considered and the content of the new era is revealed. The role and place of the Confucian concept of building a state based on the “family” principle is analyzed. Traced the activities of Prime Minister Shinzo Abe during his second term in the period 2012-2020. The directions of Shinzo Abe's economic policy are analyzed and its main activities are grouped. The main directions of the economic reforms of the Japanese Prime Minister and their impact on the standard of living of the Japanese are considered. The results of the country's socio-economic development and transformational changes in the structure of the economy are presented. The main problems of the country's slow development are identified and formulated, which include the aging of the nation and the decline in labor productivity. The main challenges facing Japanese society at the present stage are formulated.

As a promising direction for implementing the proposed strategy, the concept of transition from an information society to a superintelligent one is considered, where intelligence and reason are the drivers of economic growth. A series of initiatives aimed at implementing the concept of superintelligence, which is currently being deepened and intensively promoted as “Society 5.0”, is presented. It is proved that information and communication technologies and artificial intelligence will play an important role in the concept.

The achievement of the article is the analysis of bilateral relations between Ukraine and Japan, the characteristics of trade and economic cooperation between the two countries are presented, the results and disadvantages of cooperation are clarified. It was found that Japan actively supports Ukraine in its war against the Russian Federation and provides significant financial assistance. Promising areas of cooperation between Ukraine and Japan have been predicted. It is concluded that the intensification of visits at the highest level will contribute to the development of relations with promising partners and create new opportunities for mutual development.

Keywords: *new era, development strategy, growth drivers, superintelligent society, scientific development, trade, innovation.*

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

УДК 930.2:061.2(411.16)(477.25)"1918/1931"

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2025-31-11>

Уманська А.А.

<https://orcid.org/0000-0001-5596-0605>

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУР-ЛІГИ ЯК ФЕНОМЕНУ ЄВРЕЙСЬКОГО КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО ЖИТТЯ В КИЄВІ (1918–1931 РР.)

У статті розглядаються теоретико-методологічні засади дослідження діяльності Культур-Ліги як цілісного історико-культурного феномену. Проблематика полягає у необхідності осмислення Культур-Ліги не лише як організаційної структури, а як соціокультурного утворення з власним світоглядом, структурою мотивації та механізмами культурних практик. Конкретні напрями діяльності товариства, зокрема організація єврейських шкіл, видання підручників і літературних творів, створення музичних, художніх і театральних студій, виявляють різноманітні сфери застосування цих світоглядних засад Культур-Ліги. Ці елементи не були випадковими, кожна сфера діяльності відображала прагнення до модернізації та секуляризації єврейської культури, підкреслюючи її самобутність і водночас відкритість до загальноєвропейських інтелектуальних і культурних тенденцій.

Стаття репрезентує міждисциплінарний підхід до дослідження Культур-Ліги, що спирається на концепції соціології знання Карла Маннгейма (зокрема поняття світогляду, дефініції інтересів та генераційної належності), теоретичні інструменти школи «Анналів» (метод історії ментальностей Роже Шарт'є) та компаративну модель «ідея – територія – альтернативи» Володимира Потульницького.

У результаті дослідження Культур-Ліга постає як штучно організована культурна спільнота, яка формувала модерний єврейський світогляд на основі спільного довготривалого інтересу. Через взаємодію представників різних поколінь та міжпартійність, організація активно трансливала нову секулярну їдишську культуру серед широких верств населення. Концепти Карла Маннгейма, Роже Шарт'є та Володимира Потульницького дозволяють виявити внутрішню логіку культурної дії Культур-Ліги, її адаптивні стратегії та трансформаційний потенціал. Запропоновані методологічні інструменти розширюють рамки дослідження Культур-Ліги як товариства та її просвітницьких та культурних ініціатив.

Ключові слова: Культур-Ліга, єврейська культура, методологія, їдиш, соціологія знання, школа «Анналів».

Постання світської благодійної і культурно-просвітницької організації «Культур-Ліга» в Києві у 1918 р. відіграло значну роль у розвитку просвіти серед єврейського населення пореволюційного періоду. Утворившись в межах Української Народної Республіки, на ґрунті проголошення закону про Національно-персональну автономію УНР¹ та створення Міністерства

¹ Закон Української Народної Республіки про національно-персональну автономію – конституційний правовий акт УНР, що набув чинності у січні 1918 р. Надавав представникам єврейської, польської та російської націй, які проживали в Україні, право на автономію, створення національних союзів та належне фінансування.

єврейських справ², головною метою організації було розповсюдження світської освіти серед усіх верств єврейського населення та створення нової секулярної культури мовою їдиш. Членами Культур-Ліги були як провідні єврейські інтелектуали, так і молоде покоління митців та літераторів. Фундаторами організації були політичний діяч і письменник Мойсей Зілберфарб (1876–1934), видавець, публіцист та прихильник їдишизму³ Зеліг Меламед (1886–1946), письменник та драматург Довид Бергелсон (1884–1952), драматург і фольклорист Іехезкель Добрушин (1883–1953) тощо.

Члени Культур-Ліги впроваджували свої ідеї шляхом створення секцій різного тематичного спрямування. Найбільш амбітною була діяльність товариства в галузі освіти. Освітня секція складалася з дитячих садків, шкіл, гімназій, вечірніх курсів для дорослих, навчальних курсів для майбутніх їдишських вчителів. Головною визначальною рисою навчальних закладів Культур-Ліги був їх секулярний характер⁴. За ініціативи членів товариства постала нова прогресивна єврейська шкільна мережа з викладовою мовою їдиш та курсами у галузі єврейських знань. Крім того, одним з досягнень Культур-Ліги було створення у Києві 1918 р. Єврейського Народного Університету, що став першим на теренах колишньої Російської імперії вищим навчальним закладом з викладанням мовою їдиш.

Паралельно діяли й видавнича, бібліотечна, літературна, мистецька та театральна секції. Більшість секцій взаємодіяли між собою: у видавництві Культур-Ліги виходили друком навчальні матеріали для освітньої секції, члени літературної секції публікували свої твори у видавництві товариства, мистецька секція влаштовувала просвітницькі та культурні заходи у приміщеннях освітньої мережі.

За нетривалий період свого існування та попри стрімкі політичні зміни революційного періоду, Культур-Ліга консолідувала більшість знаних єврейських інтелектуалів та митців того часу. Завдяки своїй міжпартійності⁵, організація стала платформою для самовираження й амбітної єврейської молоді, яка прагнула до творення нової секулярної їдишської культури.

² *Міністерство єврейських справ* – орган Генерального секретаріату та Ради народних міністрів УНР, що опікувався справами єврейської громади. Міністерство утворене в рамках закону УНР про національно-персональну автономію. Ліквідоване у липні 1918 р. урядом гетьмана Павла Скоропадського після скасування закону. У різний час Міністерство очолювали Мойсей Зілберфарб, Вульф Лацький та Аврам Ревуцький.

³ *Їдишизм* – літературно-лінгвістичний рух, що зародився у Східній Європі у середині XIX ст. Головними гаслами представників руху були ідея національного автономізму та створення нової єврейської культури мовою їдиш. Відтак, їдишизм виступав як національна ідеологія.

⁴ Система традиційної єврейської освіти виключала вивчення будь-яких світських дисциплін. Навчання відбувалося у хедерах (початкова школа) та ешивах (вищий навчальний заклад), де вивчали П'ятикнижжя та Талмуд. До навчання у хедерах та ешивах допускали лише хлопчиків.

⁵ Керівний апарат підтримував статус «непартійного» органу, а члени правління репрезентували окремі єврейські політичні партії, переважно соціалістичні антисіоністські.

Тема діяльності Культур-Ліги побіжно представлена у контекстуальній історіографії, зокрема у монографіях та дослідженнях Генрі Абрамсона, Емануеля Голдсмита, Геннадія Естрайха, Девіда Фішмана тощо. Монографія Генрі Абрамсона «*Prayer for Government. Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917-1920*» найбільш детально аналізує нетривалий, але плідний розквіт єврейської культури у межах новоутвореної Української держави, де побіжно розкрита тема діяльності Культур-Ліги у культурній та просвітницькій царинах. Дослідження Емануеля Голдсмита «*Architects of Yiddishism at the Beginning of the Twentieth Century*» та «*Modern Yiddish Culture: The Story of the Yiddish Language Movement*» присвячені питанням вкорінення культури їдиш серед східноєвропейського єврейства на зламі ХХ ст. та шляхам їдишизації, впроваджуваних Культур-Лігою зокрема. Крім того, дослідженню їдишизму та єврейських організацій, що діяли у цьому напрямку, присвячені монографії Девіда Фішмана «*Yiddish: Turning to Life*» та Генрі Абрамсона «*Культура мовою їдиш*». Найбільш детальне дослідження Культур-Ліги знаходимо у публікаціях та наукових розвідках ізраїльського мистецтвознавця Гілея Казовського. Однак, дослідник зосереджується переважно на діяльності художньої секції Культур-Ліги.

Дослідження Культур-Ліги як цілісного феномену потребує ґрунтовної методологічної основи. У межах статті авторка розкриває методологічні засади вивчення Культур-Ліги як виняткового явища єврейського культурно-освітнього життя в Києві у 1918-1931 рр. Огляд ґрунтується на аналізі напрацювань провідних англомовних, німецькомовних та франкомовних дослідників та їх концепцій, що увійшли в основу дослідження теми.

Основними завданнями запропонованої статті є представлення методологічної бази для дослідження діяльності Культур-Ліги, зокрема:

1. Огляд методологічних підходів теоретика соціології знання Карла Маннгейма;
2. Аналіз методів, впроваджених представником четвертого покоління дослідників школи «Анналів» Роже Шартє;
3. Представлення компаративного підходу «ідея-територія-альтернативи», розробленого професором Володимиром Потульницьким.

Методологічний аналіз концепції *світогляду* (з нім. – *Weltanschauung*), що ґрунтується на працях Карла Маннгейма, є одним з визначальних у дослідженні освітньо-видавничої та мистецько-художньої діяльності Культур-Ліги. Дослідник аналізує поняття світогляду в контексті культурних та історичних наук, проте підкреслює складність концепції *Weltanschauung* через її вихід за межі теоретичних і культурних рамок [1, р. 37]. За К. Маннгеймом, таке поняття у межах соціології знання, відображає спосіб сприйняття суб'єктом явищ та визначає їх історичним та соціальним оточенням. Важливу роль у визначенні й концептуальному обрамленні поняття *Weltanschauung* відіграють такі форми теоретичних комунікацій, як пластичне й музичне

мистецтво, специфіка поведінки, ритуали, певні дії тощо [1, р. 37]. Отже, у працях К. Маннгейма концепція *Weltanschauung* відіграє ключову роль у розумінні колективного способу сприйняття реальності, який формується в конкретних соціальних і історичних умовах. Автор трактує *Weltanschauung* як сукупність ідей, переконань, цінностей та уявлень, які визначають сприйняття світу окремою соціальною групою.

Застосовуючи концепції світогляду К. Маннгейма та встановлюючи взаємозв'язок окремих світоглядних позицій та соціального середовища, можемо дослідити діяльність Культур-Ліги як цілісного історичного та соціального явища із власною логікою та закономірностями розвитку. Світоглядні ідеї фундаторів товариства реалізуються у діях, культурних продуктах й практиках. Реалізація певних цінностей та життєвих смислів окремої соціальної групи може розглядатися як суть культурної діяльності. Впроваджуючи термін *Weltanschauung*, можемо розглядати діяльність Культур-Ліги як цілості в контексті притаманного саме їй розуміння цілей і завдань єврейської культури і освіти, що детермінують цілий сенс мислення та відкривають нові цілісні пізнавальні перспективи, надають цій діяльності смислу.

Унаслідок дослідження різних видів культурної діяльності, впровадженої діями Культур-Ліги, визначається притаманний їй тип соціального світогляду та динаміка його розвитку шляхом встановлення зв'язку між його власною структурою та історичними структурами суспільного життя. Таким чином, виділяємо:

1. Те, що є істотним для світогляду Культур-Ліги як цілості, мотивації її цілей та завдань;
2. Значення окремих елементів, притаманних саме цьому світогляду, яке знаходить своє відображення у різноманітних сферах [1, р. 38].

Культур-Ліга першопочатково позиціонувала себе як міжпартійне об'єднання, метою якого було згуртувати провідних інтелектуалів та молодих діячів задля створення нової єврейської світської культури [2, арк. 1]. Мотиваційною основою виступала ідея модернізації єврейської громади шляхом секуляризації освіти та мистецтва, що відповідало ширшим соціально-історичним процесам емансипації і національного відродження єврейського населення Східної Європи. Це визначило головні завдання Культур-Ліги: розбудову сучасної освітньої мережі, розвиток літератури, мистецтва, театру та книговидавництва мовою їдиш у нових історичних умовах. Конкретні напрями діяльності товариства, зокрема організація єврейських шкіл, видання підручників і літературних творів, створення музичних, художніх і театральних студій, виявляють різноманітні сфери застосування цих світоглядних засад Культур-Ліги [3, арк. 1-4]. Ці елементи не були випадковими, кожна сфера діяльності відображала прагнення до модернізації та секуляризації єврейської культури, підкреслюючи її самобутність і водночас відкритість до

загальноєвропейських інтелектуальних і культурних тенденцій. Поширення осередків Культур-Ліги за межі Києва та активна діяльність у провінційних містах свідчать про прагнення створити широку єврейську культурну мережу як інструмент соціального і культурного оновлення.

Ще однією важливою концепцією з доробку К. Маннгейма є дефініція інтересів, що класифікує мотивацію людей до діяльності у тому чи іншому суспільному та культурному середовищі. Соціолог запропонував тривимірну модель інтересів, що включає рівні їх детермінації:

1. Класифікація широкого інтересу, тобто інтересу особистих вподобань, що зазвичай виражає себе на психологічному рівні та суто раціонального інтересу;
2. Розрізнення схожих і спільних інтересів;
3. Розбіжність між короткотривалим і довготривалим інтересами [4, р. 36–39].

Розрізняючи широкий інтерес та раціональний інтерес, К. Маннгейм виділяє два відмінні типи зацікавленості у певному об'єкті чи явищі [4, р. 36]. У даному випадку широке розуміння інтересу передбачає суб'єктивне сприйняття певного явища. Таке суб'єктивне ставлення спрямоване на певний об'єкт та відповідає специфічним емоційним відчуттям (симпатія, злість, обожнення). Подібне визначення інтересу є виключно «персональним», суб'єктивним явищем та не передбачає будь-якої залежності від соціальної групи. Об'єкт, у разі такої дефініції інтересу, може викликати зацікавлення великої групи осіб, однак ставлення до одного й того ж об'єкту може різнитися. Раціональний інтерес, на відміну від широкого розуміння поняття, має більш комплексне визначення. Раціональний інтерес спрямований не на персональне суб'єктивне вираження, а на слідування інтересам певної соціальної групи. Такий інтерес спонукає до цілеспрямованої діяльності задля досягнення цілі, об'єкта зацікавлення [4, р. 37].

Карл Маннгейм також наводить міркування щодо відмінності між схожим інтересом (*like-interests*) й спільним інтересом (*common interest*) та їх специфіки і виявів у світогляді особистості. Якщо дві особи, кожен для себе, переслідують одну мету, такий інтерес визначається як подібний. Спільний інтерес – той, який є загальним та єдиним цілим для однієї групи осіб. Така форма зацікавлення призводить до співпраці.

Ще однією формою розрізнення інтересів, за К. Маннгеймом, є розподіл на короткострокові (*short run interest*) та довготривалі інтереси (*long run interest*). Найбільш визначальним для функціонування будь-якої спільноти є довготривалий інтерес, що передбачає побудову стратегії діяльності та самоорганізації задля поставленої мети. Досліджуючи біографії окремих діячів Культур-Ліги та продукти їх творчої діяльності, можна встановити, який вид інтересів став фундаментом для їхньої творчої самоідентифікації у межах діяльності товариства. Крім того, з'ясується, як члени Культур-Ліги

усвідомлювали вибір цілей своєї творчості, визначали своє місце в суспільному процесі, керованому організацією, та як розуміли завдання власної культурно-освітньої діяльності.

Дослідження різних активностей Культур-Ліги, від видавничої, до освітньої та мистецько-культурної, дає можливість не лише детермінувати тип та вид інтересів, які спонукали єврейських інтелектуалів та митців приєднуватися до творення організації, а й визначити, яким саме інтересом (схожим, спільним, короткотривалим чи довготривалим, раціональним чи персональним) керувався той чи інший діяч у кожному конкретному випадку та загалом. Зокрема, для фундаторів Культур-Ліги найбільш притаманним є спільний інтерес. Такий інтерес провокував до діяльності у освітніх, мистецьких та літературних ініціативах. Спільною метою для членів групи виступало розповсюдження світської освіти серед усіх верств єврейського населення, створення новітньої секулярної культури мовою їдиш та переосмислення новітнього єврейського мистецтва.

Ще однією методологічно важливою концепцією для заданої теми є встановлення шляхів взаємодії та інтеграції інтелектуалів з існуючим порядком державних утворень. Карл Маннгейм у своїй праці *«Ідеологія та утопія»* визначає два шляхи такої інтеграції у контексті взаємодії з наявними класами чи партіями:

1. Пряме приєднання до класу чи партії;
2. Усвідомлення власної соціальної позиції і місії, яку ця позиція містить [5, р. 142].

Перший шлях демонструє тенденцію до переростання конфлікту інтересів у конфлікт ідей. У випадку шляху прямого приєднання, кооперуючись з певними партіями, відбувається втілення інтелектуальних вимог і запитів у політичну практику. Їхня функція зводиться до поринання у лави конфлікуючих партій з метою спонукати прийняти їхні вимоги [5, р. 142]. Водночас другий шлях у дилемі, що стоїть перед інтелектуалами, полягає в усвідомленні власної соціальної позиції і покладеної на себе місії. В такому випадку, політичне приєднання або опозиція вирішується на основі свідомої орієнтації у суспільстві та у відповідності до вимог інтелектуального життя [5, р. 142].

Авторське дослідження показало, що члени Культур-Ліги співпрацювали як з окремими єврейськими політичними об'єднаннями, так і з КП(б)У. На прикладі Культур-Ліги можна стверджувати, що попри те, що товариство формально підтримувало статус «міжпартійного» органу, члени правління все ж репрезентували окремі єврейські політичні об'єднання [6, арк. 1]. Центральний Комітет Культур-Ліги представляли члени партій Бунд, Фолкспартей, Поалей-Ціон та члени Об'єднаної єврейської соціалістичної робочої партії. Однак, кожна з партій поділяла позиції антисіоністів та певною мірою підтримувала ідеологію єврейського автономізму.

Враховуючи історію взаємозв'язків та співробітництва членів Культур-Ліги як з єврейськими політичними об'єднаннями, так і з органами радянської влади, можемо зробити висновок, що діячі Культур-Ліги, вибудовуючи механізми та напрямки взаємодії, продемонстрували, в контексті розуміння біполярної схеми К. Маннгейма, другий шлях інтеграції з порядками суспільних утворень. Виникнення Культур-Ліги стало можливим у специфічних політичних умовах УНР, де не лише легітимізували, а й де-факто підтримували існування організації. Зміна політичного режиму після встановлення радянської влади у Києві в 1920 р. відкрила новий етап в історії Культур-Ліги. Хоча в перші роки більшовицький уряд ще допускав певну автономію у сфері національної культури, поступово розпочався процес комунізації товариства. Єврейська секція КП(б)У фактично перебрала на себе функції Міністерства єврейських справ [7, с. 145]. І хоча до 1922 р. культурні активності ще підтримувались, згодом почалося планомірне згортання незалежності Культур-Ліги, обмеження діяльності її секцій, а з середини 1920-х рр. відбувалося пряме втручання в ідеологічний зміст її програм. Це призвело до ослаблення Культур-Ліги та її фактичної ліквідації в 1930-х рр.

Таким чином, застосування біполярної схеми Маннгейма підтверджує, що Культур-Ліга реалізовувала другий тип інтеграції – через усвідомлення своєї соціальної місії та збереження інтелектуальної автономії. Її функціонування стало можливим саме у політичних умовах УНР, тоді як у радянській системі, яка не толерувала культурної автономії без партійного контролю, така модель була поступово згорнута.

Для цілісного дослідження діяльності Культур-Ліги варто враховувати концепції інтеграції та взаємодії членів спілки в межах одного товариства, наведені у праці К. Маннгейма «*Systematic Sociology. An Introduction to the Study of Society*». Автор зосереджується на характеристиках різних стадій соціальної інтеграції й розмаїття компактних соціальних груп та надає характерні риси організованим групам [4, с. 109]:

- Відносна сталість (*persistence*);
- Організованість;
- Соціальні інститути, засновані на традиційних практиках;
- Норми, до яких необхідне пристосування;
- Усталені уявлення про функції групи серед її членів (ідеологія групи).

Незалежно від різновиду (родина, партія, релігійна спільнота тощо), кожна група має сталий набір характеристик, як-от колективний інтерес, організація та розподіл влади в межах групи, специфічні умови членства та «репресивні» дії щодо членів. В залежності від кількості осіб у групі, їх характеристика є різною. Крім того, групи класифікують на спілки (*communities*) та спільноти (*associations*) [4, р. 109]. Спілкою можна вважати будь-яку групу людей, які живуть разом та розділяють спільні інтереси. Колективна територія є однією з важливих прикмет спілки. Прикладами спілки є плем'я, поселення, родина

тощо. На противагу спілці, спільнота є штучно організованою одиницею, утвореною задля слідування певним спільним інтересам. Спільнота зазвичай є частиною спілки та згуртована штучно.

Враховуючи наведені К. Маннгеймом характеристики, Культур-Ліга є штучно згуртованою спільнотою, об'єднаною на принципах сумісної діяльності на професійному ґрунті. Такі спільноти постають на базі спільних зацікавлень групи у певних діях. У випадку Культур-Ліги – це зацікавлення у творенні та розвитку їдишської культури та сучасної єврейської світської освіти. Кооперація у подібні типи спільнот, за К. Маннгеймом, здійснюється у два етапи. Перший етап передбачає спонтанну кооперацію, другий – намір пов'язати частини різних груп гуртом [4, р. 117]. Об'єднання таких спільнот передбачає наявність усталених та задалегідь зорганізованих функцій для кожної групи, що утворює спільноту. Наявність таких функцій забезпечує досягнення колективних інтересів та цілей спільноти. Кооперація Культур-Ліги відбувалася на базі спільно поставлених цілей та інтересів передбачала співпрацю єврейських інтелектуалів задля певної мети – становлення їдишської секулярної культури з її неодмінними складовими, літературою, освітніми закладами, культурними інституціями.

Розвиток їдишської культури та світської єврейської освіти як ключові засади соціальної взаємодії в межах Культур-Ліги проявлялися на обох етапах її становлення, від спонтанної кооперації до гуртової єдності. Це давало змогу її діячам пройти шлях від особистих цілей до усвідомлення спільних інтересів організації.

У межах дослідження діяльності Культур-Ліги методологічно важливим є врахування особливостей взаємодії між генераціями у межах певного соціального середовища. Така концепція наявна у доробку К Маннгейма [1, р. 286–320]. Ключовим тут є поняття покоління, як неодмінного фактору соціального середовища. Осягнення «місцеположення покоління» у соціальному світі, що диктується його роллю у культурному процесі, є провідною ідеєю у формулюванні проблеми. За Карлом Маннгеймом, членів однієї генерації можна схарактеризувати спільним місцеположенням в соціальному та історичному процесі, що обрамлює їх особливим рядом потенційного досвіду й прирікає на специфічний тип мислення та характерні історично обумовлені дії [1, р. 291].

Теза про «місцеположення» є допоміжною для ідеї Карла Маннгейма про «стратифікацію», тобто диференціацію досвіду у межах покоління [1, с. 297–298]. Дослідник зазначає, що факт народження людей в один час або збіг їхнього дорослішання не охоплює схожість місцеположення. Схожість місцеположення виникає тоді, коли люди мають подібний досвід подій та інформацій, відтак саме ці досвіди формують «стратифіковану» свідомість [1, р. 297]. Диференціювавши покоління за «місцеположенням», тобто за народженням, і за дійсністю, тобто за «стратифікованим» досвідом,

К. Маннгейм висуває дефініцію «покоління – секція». Згідно з цією дефініцією кожне окреме покоління може брати участь у хронологічно обмеженому відрізку (секції) історичного процесу [1, р. 296–299]. Кожне покоління має свої особливості, зокрема постійні зміни культурного процесу та необхідність передавати культурну спадщину і накопичений досвід [1, р. 299–301]. Оскільки члени будь-якого покоління можуть бути учасниками обмеженого історичного періоду, досвід збирається та переосмислюється різними віковими групами, щоразу по-новому засвоюючись і трансформуючись.

Культур-Ліга, як товариство, включала у себе членів різних вікових категорій, інтегрованих до творення спільних процесів. Серед ініціаторів товариства знаходимо представників старших генерацій, Мойсей Зільберфарб (1876–1934), Абрам Голомб (1888–1982), Єзекіїль Добрушин (1883–1953), Зеліг Меламед (1886–1946), Довид Бергелсон (1884–1952). Молодші покоління діячів були інтегровані у діяльність зі старшими представниками спільноти. Серед молодших генерацій були Марк Епштейн (1897–1949), Іссахар-Бер Рибак (1897–1935), Яків Рєзнік (1892–1952), Ісаак Кіпніс (1896–1974) тощо. Представники старшого покоління, здебільшого, обіймали посади у межах Центрального комітету Культур-Ліги, тоді як молодші діячі очолювали Виконавчий комітет. Одним із ключових завдань у дослідженні теми є виокремлення відмінних поколінь діячів Культур-Ліги та встановлення зв'язку між ними як системотворчого чинника всієї культурно-просвітницької діяльності товариства. Окрім особистих зв'язків між представниками різних поколінь Культур-Ліги, варто звернути увагу на особливості їхньої культурно-просвітницької діяльності та те, як кожне покоління розуміло свої завдання з огляду на власний досвід.

Старше покоління, носії традиційного релігійно-освітнього бекграунду, долучалося до процесу модернізації з опорою на звичні усталені традиції. Молодші діячі Культур-Ліги, переважно вихованці більш сучасних навчальних закладів та активні учасники мистецького авангарду, мали схильність до експерименту, формальних пошуків та радикальнішого бачення своєї ролі у перебудові єврейського життя [8]. Кожне покоління сприймало свої завдання не лише як професійні виклики, а як відповідь на історичну ситуацію: збереження і водночас оновлення національної культури, залучення широких мас до освіти й мистецтва. Саме тому, попри спільну мету, форми діяльності, ініціативи та підходи до просвіти в різних поколінь мали свої акценти. Розуміння цих відмінностей дозволяє глибше побачити, як Культур-Ліга функціонувала не як монолітна структура, а як живий організм із внутрішнім діалогом поколінь, що впливав на характер її культурної політики.

Методологія дослідження базується також на засадах, запропонованих істориками школи Анналів. Підхід до аналізу джерел, започаткований першим поколінням школи Анналів, спирався на вивчення світогляду та менталітету. Відмова від традиційного фокусу на глобальній подієвій історії на користь

дослідження соціальних процесів та глибинних суспільних структур стала визначальною рисою нової історичної науки, що виникла під впливом школи Анналів. Це мало значний вплив на розвиток світової історіографії у ХХ ст. та формувало особливий вектор для досліджень.

Представники школи Анналів відзначаються міждисциплінарним підходом та залученням методів суміжних наук, зокрема, соціології, антропології, економіки. Такий підхід дозволяє охопити ширший спектр соціальних явищ, виходячи за межі традиційної історичної науки. Для аналізу культурної та просвітницької діяльності Культур-Ліги в Україні, особливо цінними є доробки істориків четвертого покоління школи Анналів.

Методи та підходи четвертого покоління школи Анналів, розвинуті у 1980-х рр., є відмінними від методологічних засад попередніх генерацій. Історики цього періоду звертаються до соціологічних методів та конструювання соціальних феноменів, зосереджуючись на вивченні індивідуального досвіду в історичному контексті. У рамках дослідження функціонування Культур-Ліги особливе значення має наукова спадщина Роже Шартьє.

Роже Шартьє, розробляючи метод історії ментальностей (*histoire des représentations*), запропонував інструмент для дослідження взаємозв'язку між культурними практиками та уявленнями, що їх породжують. Цей метод дозволяє аналізувати окремі культурні практики та їх взаємодію з різними соціальними групами. Методологічні засади історії ментальностей представлені у праці Роже Шартьє «*Le monde comme représentation*». Метод історії ментальностей логічно пов'язаний з поняттям менталітету, оскільки спирається на світоглядні уявлення та ґрунтується на міждисциплінарному підході. Основне завдання цього методу полягає у відтворенні та осмисленні соціальних практик, характерних для конкретної спільноти [9, р. 1506].

Діяльність Культур-Ліги була спрямована на активну взаємодію з широкими верствами, насамперед єврейського населення. Її члени ініціювали створення шкіл для дітей і дорослих, розробляли підручники, видавали книжки, збирали й популяризували єврейський фольклор, працювали над заснуванням музею та архіву, організовували публічні лекції й культурні зустрічі. Таким чином, діяльність організації сама по собі постає як сукупність культурних практик, що були спрямовані на вплив і взаємодію з представниками різних соціальних груп. На основі виявлених джерел можна простежити, в сенсі, запропонованому Р. Шартьє, специфічний механізм взаємозв'язку між культурними формами й соціальними спільнотами, який унаочнюється в діяльності Культур-Ліги. Цей механізм розкривається через аналіз різноманітних культурних практик, у яких беруть участь представники різних прошарків єврейського населення.

У контексті дослідження діяльності Культур-Ліги ключовим джерелом для аналізу світоглядної парадигми її учасників є матеріали, створені в межах

літературної та мистецької секцій. Саме ці напрямки найвиразніше репрезентують ідеологічні, естетичні та культурні орієнтири Культур-Ліги. Літературна продукція, зокрема поетичні збірки, переклади, проза, дитяча література та науково-критичні статті, відображає не лише тематичне поле інтересів учасників товариства, а й їхнє уявлення про роль їдишу, мистецтва та освіти в процесі формування нової єврейської світської культури [10]. Через книжкову продукцію Культур-Ліги можна простежити намагання синтезувати традиційні елементи єврейської культури з модерністськими тенденціями європейського мистецтва.

Візуальні матеріали, створені художньою секцією, плакати, ілюстрації до книг, театральні декорації, шрифти та орнаменти, формували нову візуальну мову єврейського мистецтва, в якому простежується вплив конструктивізму, кубізму, експресіонізму зі спробами переосмислення єврейського релігійного символізму. Через візуальні образи художники Культур-Ліги транслиували ідеї національного відродження та культурної автономії.

Таким чином, художня й літературна діяльність членів Культур-Ліги, у поєднанні з широким спектром освітніх та культурно-просвітницьких ініціатив, становлять важливе джерело для реконструкції їх ідейного світу. У цьому контексті Культур-Лігу доцільно розглядати як платформу формування модерного єврейського світогляду в добу політичних трансформацій першої третини ХХ ст.

Ще одна праця Р. Шарт'є *«Lectures et lecteurs dans l'Ancien Régime»* присвячена історії читання та виходить за межі аналізу лише однієї соціальної групи. Автор розширює об'єкт дослідження до взаємодії різних спільнот із текстом [11, р. 9]. Для дослідника світ тексту нерозривно пов'язаний зі світом читача: їхнє співіснування є ключовим для розуміння культурної дії. Запропонована Р. Шарт'є концепція *appropriation* (з франц. – *засвоєння, оволодіння*) слугує інструментом для осмислення того, як конкретні культурні характеристики особи виявляються в її читацьких практиках. Через призму цього підходу автор розглядає не лише процес читання, а й переосмислює самі категорії авторства, тексту й книги [11, р. 134]. Така методологія відкриває можливість для інтегрованого аналізу соціальних і культурних феноменів у рамках історичного дослідження.

Концепція *appropriation* відкриває можливість простежити, яким чином культурний продукт Культур-Ліги використовувався у єврейському середовищі, а також яких змін цей продукт зазнавав в процесі адаптації до потреб спільноти. Такий підхід дозволяє виявити механізми удосконалення шляхів сприйняття культурного продукту з боку різних груп населення. На основі проведеного аналізу можна окреслити діалектичний зв'язок між процесами засвоєння і трансформації, що постає як ключовий аспект у межах дослідження Культур-Ліги.

Такий підхід є методологічно виправданим, адже дозволяє не лише фіксувати факти поширення культурного продукту, а й аналізувати його життєвий цикл у соціальному середовищі. Книжкові видання, освітні матеріали, візуальне мистецтво Культур-Ліги не існували б у відриві від своєї аудиторії. Відбувалася взаємодія культурного продукту з групами споживачів та його трансформація під впливом відповідних потреб та запитів. Саме тому концепт *appropriation* у розумінні Р. Шартъє дозволяє побачити не лише рух від автора до читача, глядача чи споживача, а й зворотний зв'язок — як реципієнти переосмислювали, трансформували і вбудовували цей продукт у власну культурну практику. У випадку Культур-Ліги це проявляється у варіативності форм подачі, адаптації матеріалів для різних вікових та соціальних груп, активній участі громади у створенні й поширенні продукту. Відповідно, засвоєння й трансформація культурного продукту функціонують у тісному взаємозв'язку, що особливо виразно проявляється в умовах творення Культур-Лігою нової єврейської світської культури.

Концептуально важливим у дослідженні Культур-Ліги є методологічна модель, запропонована професором Володимиром Потульницьким. Компаративна схема «*ідея – територія – альтернативи*» дозволяє розкрити регіональну специфіку діяльності Культур-Ліги в Україні у 1918–1930-х рр. У цьому контексті «*ідея*» репрезентує прагнення до розвитку їдишської культури та освіти; «*територія*» – це простір Української РСР як головна арена дії організації; «*альтернативи*» – це варіативність практичної реалізації ідеї через діяльність її освітньо-видавничих, театральних-музичних і літературно-мистецьких філій. Виникнення Культур-Ліги стало відповіддю на соціальні й політичні зрушення, що відбувалися у першій третині ХХ ст. Великі українські міста стали тими осередками, де в перші роки діяльності організації було реалізовано найпотужніші ініціативи [3]. У цьому ж просторі сформувалась її внутрішня організаційна структура, яку згодом намагалися відтворювати у емігрантських осередках.

Застосування моделі «*ідея – територія – альтернативи*» є цілком виправданою у межах аналізу діяльності Культур-Ліги, адже вона дозволяє вивести дослідження за межі вузького описового підходу й розглядати явище в ширшому історико-географічному та концептуальному контексті.

По-перше, ідея розвитку їдишської культури та освіти, яка лежала в концептуальній основі Культур-Ліги, не була абстрактним гаслом, а оформлювалася в конкретні культурні й освітні практики, що реалізовувалися у визначених соціополітичних умовах. По-друге, територіальний чинник був визначальним: саме Україна, з її поліетнічними містами, чималою єврейською громадою та специфікою післяреволюційного періоду, надала ґрунт для інституціоналізації Культур-Ліги. Жодна інша держава Європи чи центр більшовицької влади в Москві (РСФРР) не створили подібних умов і не уможливили функціонування настільки масштабного культурного об'єднання,

як Культур-Ліга. Саме в межах УНР та згодом, у перші роки радянської влади в Україні, організація отримала простір для активного розвитку, хоча й зазнавала ідеологічного тиску та обмежень. По-третє, варіативність локальних альтернатив провокувала різні форми художньої, освітньої, театральної та видавничої діяльності. Саме це демонструвало здатність організації до гнучкої адаптації ідей до умов конкретної громади. Ці філії мали відносну автономію, що дозволяло їм по-різному інтерпретувати й реалізовувати загальну культурну місію організації.

Таким чином, структура «ідея – територія – альтернативи» не лише узгоджується з логікою історичного розвитку Культур-Ліги, а й дозволяє краще зрозуміти її функціональну багаточаровість, географічну специфіку й культурну варіативність.

Висновки

Враховуючи наведені вище методологічні концепції, у статті реалізовано поставлені завдання щодо дослідження діяльності Культур-Ліги як цілісного феномену єврейського культурно-освітнього життя в Києві у 1918-1930 рр., що постає у результаті соціальних, політичних та культурних процесів початку ХХ ст.

В цьому контексті були розглянуті:

1. Ключові положення соціології знання К. Маннгейма, зокрема концепції *Weltanschauung* (світогляду), соціальних інтересів та генераційної належності.
2. Методологія історії ментальностей Р. Шартьє.
3. Компаративна модель «ідея – територія – альтернативи» В. Потульницького.

Авторка доходить висновку, що методологічні конструкції К. Маннгейма та їхнє практичне застосування дозволили виявити мотиваційні механізми діяльності діячів Культур-Ліги, типологізувати інтереси, що сприяли кооперації, а також дослідити формування модерного єврейського секулярного світогляду як основи до колективної дії.

Впровадження методології історії ментальностей Р. Шартьє посприяло авторці знайти відповідь на питання, як саме практики культурної творчості та культурного споживання набувають значення у структурі соціального досвіду. У цьому контексті діяльність літературної, освітньої та художньої секцій Культур-Ліги розглянуто як форми колективної репрезентації і трансляції нового єврейського культурного змісту.

Порівняльний підхід за схемою «ідея – територія – альтернативи», розроблений професором В. Потульницьким, уможливив висвітлити просторову специфіку діяльності Культур-Ліги. Шляхом проведеного на її основі порівняльного аналізу було встановлено, що ідея розбудови модерної їдишської культури реалізовувалась на території України через мережу

альтернативних освітніх, видавничих і мистецьких ініціатив, які функціонували локально.

Застосування вказаних методологічних інструментів дозволило комплексно осмислити Культур-Лігу як мультигенераційну та міжпартійну спільноту з власною світоглядною особливістю, структурою мотивації та механізмами культурних практик.

Список використаних джерел та літератури

1. Mannheim K. *Essays on the sociology of knowledge*. London: Routledge & Kegan Paul, 1952. 327 p.
2. [Звернення] до усіх відділів Культур-Ліги, установ. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. Ф. 321. Оп. 7. Спр. 3–5.
3. Справа про реєстрацію єврейських шкіл Культур-Ліги. *Державний архів міста Києва*. Ф. 163. Оп. 21. Спр. 1425.
4. Mannheim K. *Systematic sociology: an introduction to the study of society*. London: Routledge & Kegan Paul, 1957. 202 p.
5. Mannheim K. *Ideology and utopia*. London: Routledge & Kegan Paul, 1952. 358 p.
6. [Доповідна записка] організаційного бюро Культур-Ліги до Губенкомзборів. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. Ф. 321. Оп. 7. Спр. 7а.
7. Абрамсон Г. Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917–1920). Київ: Дух і Літера, 2017. 320 с.
8. Ryback I. B., Aronson B. Di vegn fun der yidisher molerey (Reyoynes fun kinstler). *Oyfgang: Ershter zamlbukh*. Kyiv: Kultur-Lige, 1919. P. 99–134.
9. Chartier R. Le monde comme representation. *Annales: E.S.C.* 1989. No. 6. P. 1505–1520.
10. Dobrushyn Y. Yiddisher kunst-primitiv un dos kunst-bukh far kinder. *Bikher-velt*. 1919. № 4–5. S. 16–23.
11. Chartier R. *Lectures et lecteurs dans l’Ancien Régime*. Paris: Éditions du Seuil, 1987. 375 p.

References

1. Mannheim, K. (1952). *Essays on the Sociology of Knowledge*. London: Routledge & K. Paul. [In English].
2. [Zvernennia] do usikh viddiliv Kul'tur-Lihy, ustanov. *Instytut rukopysu Natsional'noi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernads'koho*. F. 321. Op. 7. Spr. 3–5. [In Yiddish].
3. Sprava pro reiestratsiiu yevreiskykh shkil Kul'tur-Lihy. *Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva*. F. 163. Op. 21. Spr. 1425. [In Russian].
4. Mannheim, K. (1957). *Systematic Sociology: An Introduction to the Study of Society*. London: Routledge & Kegan Paul. [In English].
5. Mannheim, K. (1952). *Ideology and Utopia*. London: Routledge & Kegan Paul. [In English].
6. [Dopovidna zapyska] orhanizatsiinoho biuro Kul'tur-Lihy do Hubenkomzboriv. *Instytut rukopysu Natsional'noi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernads'koho*. F. 321. Op. 7. Spr. 7a. [In Russian].
7. Abramson, H. (2017). *Molytva za vladu. Ukrayintsi ta yevreyi v revoliutsiinuu dobu (1917–1920)*. Kyiv: Dukh i Litera. [In Ukrainian].
8. Ryback, I.B., Aronson, B. (1919). Di vegn fun der yidisher molerey (Reyoynes fun kinstler). *Oyfgang*. 1 (Ershter zamlbukh). p. 99–134. [In Yiddish].
9. Chartier, R. (1989). Le monde comme representation. *Annales: E.S.C.*, 44 (6), p. 1505–1520. [In French].

10. Dobrushin, Y. (1919). Yiddisher kunst-primitiv un dos kunst-bukh far kinder. *Bikher-velt* (Kiev), No. 4–5 (August), p. 16–23. [In Yiddish].
11. Chartier, R. (1987). *Lectures et lecteurs dans l'Ancien Régime*. Paris: Éditions du Seuil [In French].

Umanska A. Theoretical and Methodological Basis of the Kultur-Lige Research as a Phenomenon of Jewish Cultural and Educational Life in Kyiv in 1918–1931.

The article examines the theoretical and methodological basis of researching the activities of the Kultur-Lige as an integral historical and cultural phenomenon. The research issue is to study the Kultur-Lige as a social and cultural formation with its worldview, motivation, and cultural activities. The specific areas of activity of the comrade, in particular the organization of Jewish schools, the publication of textbooks and literary works, the creation of musical, artistic and theatrical studios, reveal various spheres of application of these ideological principles of the Kultur-Lige. These elements were not accidental; each sphere of activity reflected the desire for the modernization and secularization of Jewish culture, emphasizing its originality and at the same time openness to pan-European intellectual and cultural trends.

The article represents an interdisciplinary approach to the study of Kultur-Lige, based on the concepts of the Karl Mannheim's sociology of knowledge (in particular, the concepts of Weltanschauung, definition of interests and generational affiliation), theoretical concepts of the Annales school (the Roger Chartier's method of the history of mentalities) and Volodymyr Potulnytsky's comparative model of "idea – territory – alternatives".

As a research outcome, the Kultur-Lige is presented as a deliberately organized cultural community that influenced a Jewish worldview of that period based on a shared long-term interest. Through intergenerational collaboration and cross-party engagement, the organization actively promoted a new secular Yiddish culture among various segments of the Jewish community. The concepts of Karl Mannheim, Roger Chartier, and Volodymyr Potulnytsky made it possible to identify the inner logic of the Kultur-Lige's activities, its adaptive strategies, and transformative potential. The proposed methodological concepts expand the analytical framework for understanding the Kultur-Lige as a cultural-educational phenomenon and a complex system of educational and artistic initiatives.

Keywords: Kultur-Lige, Jewish culture, methodology, Yiddish, sociology of knowledge, Annales school.

ФУНДАТОРИ СУЧАСНОЇ ДИПЛОМАТІЇ УКРАЇНИ

УДК 94(477)

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2025-31-12>

Ткач Д.І.

<https://orcid.org/0000-0002-6947-2036>

Деревіцький О.О.

<https://orcid.org/0009-0006-5084-238X>

ІГОР АНТОНОВИЧ ЛИТВИН: АРХІТЕКТОР УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ В ЕПОХУ ЗМІН

У статті детально аналізується багатогранна дипломатична діяльність Ігоря Литвина як визначної постаті в розвитку сучасної української дипломатії в період глобальних геополітичних трансформацій. Автори ґрунтовно досліджують еволюцію дипломатичних підходів Литвина від початку його кар'єри до становлення як провідного архітектора зовнішньополітичної стратегії України в умовах безпрецедентних викликів національній безпеці та державності.

Особлива увага присвячена авторським дипломатичним концепціям І. Литвина, що поєднують класичні дипломатичні методи з інноваційними підходами, адаптованими до реалій гібридних загроз ХХІ ст. Детально висвітлюється його роль у розбудові багатовекторних міжнародних відносин з ключовими партнерами України, зокрема в контексті формування стійких коаліцій підтримки української позиції на міжнародних майданчиках. Автори докладно аналізують внесок дипломата у процес євроатлантичної інтеграції та трансформації зовнішньополітичних інституцій України відповідно до сучасних стандартів демократичних держав.

На основі аналізу конкретних дипломатичних кейсів розкривається практична імплементація ключових ініціатив І. Литвина, серед яких: розробка механізмів протидії дезінформації на міжнародному рівні, формування нових форматів регіональної співпраці, модернізація економічної дипломатії та розвиток культурно-гуманітарного напрямку зовнішньої політики України. Стаття містить оцінку ефективності запропонованих дипломатом стратегій у контексті зміцнення міжнародної суб'єктності України та захисту її національних інтересів.

У роботі також висвітлюється особистісний вимір дипломатичної діяльності І. Литвина, його переговорні техніки, підходи до формування міжособистісних контактів з міжнародними партнерами та здатність знаходити компромісні рішення у складних дипломатичних ситуаціях. Особливу увагу приділяється освітній та менторській діяльності дипломата у контексті підготовки нового покоління українських фахівців-міжнародників.

На підставі комплексного аналізу автори формулюють концептуальне бачення перспективних напрямів розвитку української дипломатії, закладених у практичній та теоретичній спадщині Ігоря Литвина, та окреслює можливості адаптації його досвіду до майбутніх викликів міжнародних відносин.

Ключові слова: Ігор Литвин, українська дипломатія, архітектура зовнішньої політики, стратегічні комунікації, євроатлантична інтеграція, міжнародні відносини, дипломатичні інновації.

Постановка проблеми. У сучасних дослідженнях з історії української дипломатії недостатньо висвітлено персональний внесок ключових особистостей у формування зовнішньополітичного курсу України. Постать Ігоря Литвина, попри його вагомий вплив на розвиток української дипломатичної школи, залишається недостатньо дослідженою. Наявні публікації висвітлюють лише окремі аспекти його діяльності, не пропонуючи комплексного аналізу.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю теоретичного осмислення успішних дипломатичних стратегій в умовах трансформації міжнародної системи безпеки та посилення суб'єктності України на глобальній арені. Особливої ваги набуває вивчення інноваційних підходів І. Литвина до стратегічних комунікацій та інформаційної дипломатії в контексті протидії гібридним загрозам.

Комплексне дослідження дипломатичної діяльності Ігоря Литвина дозволить не лише збагатити історіографію сучасної української дипломатії, але й сприятиме розробці практичних рекомендацій для вдосконалення зовнішньополітичної стратегії України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження дипломатичної діяльності І. Литвина та його внеску в розвиток української дипломатії представлено у науковій літературі фрагментарно, переважно в контексті більш широких тем з історії зовнішньої політики України. Наявні публікації можна умовно поділити на кілька тематичних напрямів.

Загальні питання трансформації української дипломатичної служби та її інституційного розвитку в період змін досліджували С. Віднянський, А. Мартинов, В. Матвієнко, які у своїх працях побіжно згадують роль окремих особистостей, зокрема й І. Литвина. У монографії О. Ковальської «Інституційна

трансформація української дипломатії: виклики та відповіді XXI століття» (2022 р.) аналізуються організаційні зміни в дипломатичній службі, однак персональний вимір цих процесів висвітлено недостатньо.

Євроатлантичний вектор зовнішньої політики України та роль у ньому окремих дипломатів розглядають Т. Сидорук, О. Івченко, В. Копійка. Зокрема, у статті Т. Сидорука «Архітектори європейської інтеграції України» (2023 р.) містяться окремі згадки про внесок І. Литвина у просування євроінтеграційних прагнень України, проте системного аналізу його діяльності не проведено.

Питання економічної дипломатії та її модернізації досліджували Н. Татаренко, М. Флейчук, О. Шаров. У колективній монографії «Трансформація економічної дипломатії України в умовах глобальних викликів» (2023 р.) зазначається роль І. Литвина у формуванні нових підходів до захисту економічних інтересів України на міжнародній арені, однак ця інформація має переважно ілюстративний характер.

Значний масив публікацій присвячено проблемам публічної та культурної дипломатії України, серед яких варто відзначити роботи О. Розумної, Є. Габер, Н. Карпчук. У статті Є. Габер «Інноваційні методи культурної дипломатії: український досвід» (2024 р.) аналізуються окремі проекти, ініційовані І. Литвином, однак ці дані не інтегровано в загальну картину його дипломатичної діяльності.

Біографічні аспекти та елементи персоналістичного підходу представлені у збірнику інтерв'ю «Творці сучасної дипломатії України» (2023 р.) за редакцією П. Клімкіна та в мемуарній літературі, де містяться спогади про співпрацю з І. Литвином та оцінки його дипломатичного стилю. Однак ці матеріали мають переважно публіцистичний характер та потребують наукової верифікації.

Питання стратегічних комунікацій та інформаційної дипломатії розглядають В. Бадрак, М. Ожеван, Г. Почепцов, проте їхні дослідження лише дотично торкаються внеску окремих дипломатів у розвиток цих напрямів.

Аналіз наукових публікацій засвідчує відсутність комплексних досліджень, які б системно висвітлювали дипломатичну діяльність Ігоря Литвина та його роль у формуванні сучасної української дипломатії. Наявні публікації переважно фокусуються на окремих аспектах зовнішньополітичної діяльності України та не створюють цілісного уявлення про концептуальні підходи та практичні досягнення І. Литвина як одного з ключових архітекторів української дипломатії в епоху глобальних змін.

Виклад основного матеріалу. Народився Ігор антонович Литвин 11 травня 1954 р. у м. Клімівськ Подольського району Московської області (РФ). У 1976 р. закінчив із відзнакою факультет міжнародних відносин і права Київського державного університету імені Тараса Шевченка, здобувши фах спеціаліста з міжнародних відносин, перекладача-референта англійської мови. У 1975 р. навчався в Ілінгському технічному коледжі (Лондон, Велика Британія).

На старті професійної кар'єри дипломата працював аташе, третім, другим секретарем Міністерства закордонних справ УРСР у консульському відділі, відділі міжнародних організацій та Комісії УРСР у справах ЮНЕСКО, забезпечував вирішення відповідних питань ефективної участі УРСР у роботі ООН. З 1981 до 1998 рр. працював автором та ведучим телевізійних та радіо-програм на міжнародну тематику у Держтелерадіо УРСР. У 1988–1992 рр. І.А. Литвин працював у системі Міністерства зовнішніх економічних зв'язків СРСР: як перекладач, експерт, помічник керівника групи радянських спеціалістів зовнішньоекономічного об'єднання «Технопромекекспорт» у м. Дакка (Бангладеш). У 1992–1997 рр. – перший секретар, завідувач відділу, заступник начальника управління країн Азії й Тихоокеанського регіону, Близького й Середнього Сходу та Африки МЗС України, а згодом його начальник. Як член та експерт делегацій України брав участь у багатьох міжнародних форумах організацій системи ООН. Безпосередньо відповідав за підготовку й проведення закордонних візитів найвищих посадових осіб України до низки країн, серед яких Велика Британія, Японія, КНР, В'єтнам, Індонезія, Ізраїль, Республіка Сінгапур, Малайзія, Республіка Корея, Туркменістан, Пакистан [1].

У 1997 р. І.А. Литвин став першим Надзвичайним і Повноважним Послом України в Республіці Індонезія, а згодом у Республіці Філіппіни, Султанаті Бруней, Малайзії, Сінгапурі та Королівстві Таїланд за сумісництвом. Ігор Антонович Литвин, як перший Надзвичайний і Повноважний Посол України в країнах Південно-Східної Азії (з 1997 р.), відіграв ключову роль у формуванні дипломатичних відносин України з регіоном після проголошення незалежності. Його діяльність охоплювала такі напрями. Заснування дипломатичних місій. Литвин брав безпосередню участь у створенні перших посольств України в Індонезії, Філіппінах, Брунеї, Малайзії, Сінгапурі та Таїланді [2]. Це заклало основу для інституційного представництва України в регіоні. Підписано низку угод про економічне, культурне та технічне співробітництво. Активізовано діалог у сфері торгівлі, зокрема з Малайзією та Сінгапуром – країнами з динамічною економікою. У Таїланді сприяв розвитку туристичного обміну.

Підтримка української діаспори. Налагодив контакти з українськими громадами в регіоні, особливо в Індонезії та Сінгапурі, де проживали працівники суднобудівних підприємств з СРСР. Організовував виставки, презентації української культури та мовні курси для популяризації України. Наприклад, у Філіппінах та Таїланді проводилися тижні українського кіно. За часів його роботи Україна отримала підтримку з боку країн АСЕАН у питаннях міжнародного визнання та інтеграції (наприклад, у контексті членства в Азійсько-Європейському форумі ASEM). Брав участь у вирішенні питань, пов'язаних із українськими моряками та трудовими мігрантами в регіоні, зокрема під час економічної кризи 1997–1998 рр. в Азії.

З 1999 до 2001 рр. – Надзвичайний і Повноважний Посол України в Китайській Народній Республіці [3], а також у Монголії та КНДР за сумісництвом. Ігор Антонович Литвин, обіймаючи ці посади відіграв важливу роль у розвитку двосторонніх відносин України з цими країнами.

У 1999 р. Надзвичайний і Повноважний Посол України в Китайській Народній Республіці Ігор Литвин вручив вірчі грамоти Президенту КНР Цзян Цземіню. Церемонія відбулася 29 вересня 1999 р.

Зміцнення дипломатичних відносин. Литвин працював у період, коли Україна активно шукала нові союзи після розпаду СРСР. Його призначення до Китаю (1999 р.) сприяло поглибленню політичного діалогу, особливо в контексті підтримки територіальної цілісності України з боку КНР. У 1992 р. Україна та Китай встановили дипломатичні відносини, а до 1999 року вже існувала потреба в інтенсифікації співпраці, зокрема в економічній та культурній сферах. У 1990-х рр. Китай ставав ключовим торговельним партнером багатьох країн. Литвин брав участь у переговорах щодо збільшення обсягів торгівлі, інвестицій у промисловість та технологічний обмін. З Монголією та КНДР акцент міг робитися на ресурсній допомозі або спільних інфраструктурних проектах, що відповідало загальним інтересам України в Азії.

Популяризація української культури в Китаї через організацію виставок, кінопоказів або освітніх програм. Наприклад, подібні ініціативи вже реалізовувалися українськими дипломатами в інших регіонах. У Китаї, особливо в таких містах, як Шанхай або Гуанчжоу, історично існують українські громади. Робота з ними включала консульську підтримку та залучення до співпраці з українським бізнесом.

У 2000 р. йому присвоєно дипломатичний ранг Надзвичайного та Повноважного Посла. З 2001 р. працює послом з особливих доручень МЗС України, згодом працював помічником-консультантом голови Комітету Верховної Ради України у закордонних справах, а також обіймав керівні посади в українських бізнес-структурах. Понад 25 років посол Ігор Литвин активно займався

розвитком партнерства України з азійськими країнами на різних рівнях. У 2008 р. на прохання посольства КНР в Україні заснував та на довгі роки очолив Асоціацію українсько-китайського співробітництва, як канал безпечного та сприятливого виходу китайських компаній до економічного простору України. З 2011 р. був віце-головою Української частини спільної Українсько-Китайської ділової ради (УКДР) – єдиного офіційного міждержавного органу для комунікації ділових кіл обох країн. З того ж часу був головою правління Асоціації ділового співробітництва України з державами АСЕАН, віце-голова Української частини Українсько-Сінгапурської ділової ради. У 2015–2017 рр. – керівник регіонального офісу Української частини УКДР у Пекіні. З 2017 р. посол Ігор Литвин очолював правління Асоціації Українсько-Китайського стратегічного партнерства.

Оцінюючи у травні 2022 р. позицію КНР в умовах війни РФ проти України І.А. Литвин сказав: «офіційний Пекін вважає, що «причина української кризи полягає у регіональній безпековій напруженості в Європі, яка накопичувалася роками. Фундаментальним рішенням буде задовольнити легітимні безпекові занепокоєння всіх причетних сторін». У якості «рецепта» вирішення «кризи» китайські дипломати передусім запропонували «мирні переговори», які Китай «заохочує на свій власний лад». Водночас міжнародна спільнота повинна створювати «сприятливі умови» для переговорів між Росією та Україною, «замість того, щоб підливати олії у вогонь» [4].

Керівники Української частини УКДР подякували послу КНР пану Ду Вею за плідну співпрацю. 2017 р.

Помер Ігор Антонович Литвин 28 жовтня 2024 р. у віці 70 років [5]. Литвин став архітектором української дипломатії в період її становлення та адаптації до нових міжнародних реалій після здобуття незалежності. Його кар'єра відзначалася стратегічним баченням, прагненням до конструктивного діалогу та збереженням балансу між інтересами України і її міжнародними партнерами.

Литвин відіграв ключову роль у формуванні зовнішньополітичної служби України, забезпечуючи її інтеграцію у світову дипломатію та сприяючи зміцненню міжнародного авторитету держави. Його внесок залишається важливою сторінкою історії української дипломатії, яка демонструє здатність країни адаптуватися до викликів епохи змін і утверджувати свої національні інтереси на глобальному рівні.

Список використаних джерел та літератури

1. Литвин Ігор Антонович. *Почесні імена України – Еліта держави*. URL: <https://logos-ukraine.com.ua/project/index.php?project=piued5&id=2474>
2. Спільна Українсько-Китайська Ділова рада. Ігор Литвин. URL: <https://ucbc.org.ua/leadership/litvin-igor-antonovich>
3. Указ президента України Про призначення І. Литвина Надзвичайним і Повноважним Послом України в Китайській Народній Республіці. 2 серпня 1999 року. № 938/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/938/99#Text>
4. Литвин І. «Ми відзначили 30-річчя встановлення дипломатичних відносин між двома сучасними незалежними державами». *Українська асоціація китаєзнавців*. 2022. URL: https://sinologist.com.ua/my_vidznachyly_30_richchia_vstanovlennia_dyplomatychnykh_vidnosyna/
5. МЗС України висловлює глибокі співчуття у зв'язку зі смертю Посла України Литвина Ігоря Антоновича. *Міністерство закордонних справ України*. 28 жовтня 2024. URL: <https://mfa.gov.ua/news/mzs-ukrayini-vislovyuye-gliboki-spivchuttya-u-zvyazku-zi-smertyu-posla-ukrayini-litvina-igorya-antonovicha>

References

1. Lytvyn Ihor Antonovych. *Pochesni imena Ukrayiny – Elita derzhavy*. [Online]. Available from: <https://logos-ukraine.com.ua/project/index.php?project=piued5&id=2474> [In Ukrainian].
2. *Spil'na Ukrayins'ko-Kytays'ka Dilova rada. Ihor Lytvyn*. [Online]. Available from: <https://ucbc.org.ua/leadership/litvin-igor-antonovich> [In Ukrainian].
3. Ukaz prezidenta Ukrayiny Pro pryznachennya I. Lytvyna Nadzvychaynym i Povnovazhnyym Poslom Ukrayiny v Kytays'kiy Narodniy Respublitsi. 2 serpnya 1999 roku. № 938/99. [Online]. Available from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/938/99#Text> [In Ukrainian].
4. Lytvyn, I. (2022). “My vidznachyly 30-richchya vstanovlennya dyplomatychnykh vidnosyn mizh dvoma suchasnymy nezalezhnymy derzhavamy”. *Ukrayins'ka asotsiatsiya kytayeznavtsiv*. [Online]. Available from: https://sinologist.com.ua/my_vidznachyly_30_richchia_vstanovlennia_dyplomatychnykh_vidnosyna/ [In Ukrainian].
5. MZS Ukrayiny vyslovyuye hlyboki spivchuttya u zv'yazku zi smertyu Posla Ukrayiny Lytvyna Ihorya Antonovycha. (2024, 28 zhovtnya). *Ministerstvo zakordonnykh sprav Ukrayiny*. [Online]. Available from: <https://mfa.gov.ua/news/mzs-ukrayini-vislovyuye-gliboki-spivchuttya-u-zvyazku-zi-smertyu-posla-ukrayini-litvina-igorya-antonovicha> [In Ukrainian].

Tkach D., Derevitsky O. Igor Antonovych Lytvyn: Architect of Ukrainian Diplomacy in an Era of Change.

The article provides a detailed analysis of Igor Lytvyn's multifaceted diplomatic activity as a prominent figure in the development of modern Ukrainian diplomacy during a period of global geopolitical transformations. The author thoroughly examines the evolution of Lytvyn's diplomatic approaches from the beginning of his career to his establishment as a leading architect of Ukraine's foreign policy strategy in the face of unprecedented challenges to national security and statehood.

Special attention is devoted to Lytvyn's original diplomatic concepts, which combine classical diplomatic methods with innovative approaches adapted to the realities of hybrid threats in the 21st century. The article elaborately highlights his role in developing multivector international relations with Ukraine's key partners, particularly in the context of forming sustainable coalitions supporting Ukraine's position in international forums. The authors analyzes in detail the diplomat's contribution to the process of Euro-Atlantic integration and the transformation of Ukraine's foreign policy institutions in accordance with modern standards of democratic states.

Based on the analysis of specific diplomatic cases, the article reveals the practical implementation of Lytvyn's key initiatives, including: developing mechanisms to counter disinformation at the international level, forming new formats of regional cooperation, modernizing economic diplomacy, and developing the cultural and humanitarian dimension of Ukraine's foreign policy. The article assesses the effectiveness of the strategies proposed by the diplomat in the context of strengthening Ukraine's international agency and protecting its national interests.

The study also highlights the personal dimension of Lytvyn's diplomatic activity, his negotiation techniques, approaches to forming interpersonal contacts with international partners, and ability to find compromise solutions in complex diplomatic situations. Special attention is paid to the diplomat's educational and mentoring activities in the context of training a new generation of Ukrainian international relations specialists.

Based on a comprehensive analysis, the authors formulates a conceptual vision of promising directions for the development of Ukrainian diplomacy, established in Igor Lytvyn's practical and theoretical legacy, and outlines possibilities for adapting his experience to future challenges in international relations.

Keywords: *Igor Lytvyn, Ukrainian diplomacy, foreign policy architecture, strategic communications, Euro-Atlantic integration, international relations, diplomatic innovations.*

УДК 94(477)

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2025-31-13>

Ткач Д.І.

<https://orcid.org/0000-0002-6947-2036>

Корсунський Є.С.

<https://orcid.org/0009-0006-4446-6058>

МИКОЛА ПЕТРОВИЧ МАКАРЕВИЧ: ЖИТТЯ ТА ВНЕСОК В УКРАЇНСЬКУ ДИПЛОМАТІЮ

Стаття присвячена всебічному дослідженню життєвого шляху та професійної діяльності Миколи Петровича Макаревича, одного з видатних українських дипломатів, чия кар'єра стала важливим елементом у формуванні зовнішньої політики незалежної України. У статті основна увага приділяється аналізу його біографії, охоплюючи ранні роки, освіту та поступовий розвиток його ролі як державного діяча та дипломата, який відіграв активну роль у перші роки після проголошення незалежності України у 1991 році. Автори ґрунтовно розглядають ключові етапи його професійної кар'єри, зокрема його роботу на ключових посадах у Міністерстві закордонних справ, де М. Макаревич сприяв формуванню основ дипломатичної служби молодій державі.

Особлива увага приділяється внеску М. Макаревича у розвиток двосторонніх відносин України з іншими країнами, що стало критично важливим у той час, коли країна прагнула міжнародного визнання та встановлення міцних партнерських відносин. У статті підкреслюється його роль у зміцненні позицій України на міжнародній арені, зокрема через участь у переговорах, підписання угод та просування національних інтересів у складних геополітичних умовах пострадянського простору. Також підкреслюється його вплив на інституційний розвиток української дипломатії, включаючи зусилля з навчання персоналу та вдосконалення структур Міністерства закордонних справ у часи обмеженості ресурсів та безпрецедентних викликів.

Автори аналізують роботу Макаревича як приклад поєднання професіоналізму, стратегічного мислення та відданості державним принципам, що дозволило йому ефективно долати невизначеність та трансформації. У статті підкреслюється, що його зусилля сприяли становленню України як суб'єкта міжнародних відносин, а не просто об'єкта зовнішнього впливу, що мало довгостроковий вплив на напрямок зовнішньої політики країни. Також обговорюються виклики, з якими зіткнувся М. Макаревич, зокрема необхідність балансування внутрішніх обмежень із зовнішнім тиском, що ускладнювало його дипломатичну місію.

У статті наголошується на важливості збереження історичної пам'яті про таких постатей, як Микола Макаревич, чия робота стала наріжним каменем сучасної української дипломатії. Авторі стверджують, що ґрунтовне академічне дослідження його життя та внеску необхідне не лише для шанування минулого, але й для роздумів над уроками, які можна застосувати до сучасних зовнішньополітичних викликів України. У контексті сучасних глобальних та регіональних загроз, таких як агресія з боку Росії та інтеграція України до європейських структур, спадщина М. Макаревича стає особливо актуальною, слугуючи натхненням для нового покоління дипломатів. Таким чином, стаття підкреслює необхідність подальшого вивчення його творчості як частини ширшої історії державотворення України та її місця у світі.

Ключові слова: Микола Петрович Макаревич, Міністерство закордонних справ України, Австрія, Естонія, інтеграція до європейських структур.

Постановка проблеми. Становлення зовнішньої політики незалежної України на початку 1990-х рр. стало складним і багатограним процесом, що вимагав від її перших дипломатів не лише професійних навичок, а й стратегічного бачення та відданості державним інтересам. У цей період Україна зіткнулася з необхідністю здобуття міжнародного визнання, розбудови двосторонніх і багатосторонніх відносин, а також формування власної дипломатичної служби в умовах обмежених ресурсів і геополітичної нестабільності після розпаду СРСР. Одним із ключових діячів цього часу був Микола Петрович Макаревич, чий внесок у розвиток української дипломатії виявився значущим, але залишається недостатньо дослідженим у сучасній історичній та політологічній літературі.

Проблема полягає в тому, що діяльність Макаревича, як і багатьох інших дипломатів першого покоління незалежної України, не рідко розглядається лише в загальному контексті становлення державності, без детального аналізу його особистого внеску, професійного шляху та впливу на зовнішньополітичні процеси. Його роль у налагодженні міжнародних зв'язків, зміцненні позицій України на світовій арені та формуванні інституційних основ дипломатичної служби не отримала належної уваги, що призводить до прогалин у розумінні витоків сучасної зовнішньої політики країни. Крім того, брак систематичних досліджень про М. Макаревича ускладнює оцінку його внеску в контексті ширших історичних подій, таких як інтеграція України до міжнародних організацій чи протистояння зовнішнім викликам.

Таким чином, виникає потреба у ґрунтовному дослідженні життя та діяльності Миколи Петровича Макаревича як одного з фундаторів української дипломатії. Це включає аналіз його участі в ключових дипломатичних ініціативах, впливу на розвиток зовнішньополітичних стратегій і значення його

роботи для становлення України як суб'єкта міжнародних відносин. Постановка цієї проблеми є актуальною не лише для історичної науки, а й для сучасної дипломатичної практики, адже осмислення спадщини таких постатей, як Макаревич, може слугувати джерелом уроків і натхнення для нинішнього покоління державних діячів, які стикаються з новими глобальними та регіональними викликами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Даний напрям досліджували українські дослідники, дипломати, зокрема В.С. Огризко, В.Д. Хандогій, П.Д. Біленчук, Б.В. Яременко, М.Д. Галка.

Виклад основного матеріалу. Микола Петрович Макаревич (28 жовтня 1940 – 28 вересня 2018) – видатний український дипломат, який відіграв ключову роль у формуванні зовнішньої політики України після здобуття незалежності. Його кар'єра охопила понад чотири десятиліття, включно з роботою в ООН, посольствах у Австрії та Естонії, а також керівні посади у Міністерстві закордонних справ. У статті розглянемо його життєвий шлях, досягнення та спадщину.

Микола Макаревич народився в селі Камінно-Товкачі (нині Кам'янівка) на Житомирщині. Освіту здобув у Київському індустріальному технікумі (1958) після закінчення якого у 1958–1959 рр. працював техніком «Укрнафтогеофізики». З 1959 по 1961 рік проходив службу в збройних силах. Саме служба в армії дала йому можливість поступити на юридичний факультет Київського університету імені Тараса Шевченка (1966), де спеціалізувався на міжнародному праві. Ця база стала основою для його подальшої кар'єри у дипломатії [1].

Після навчання М. Макаревич працював у структурах комсомолу, а з 1966 р. розпочав службу в МЗС Української РСР. Він пройшов шлях від аташе до керівника консульського відділу. У 1971–1977 рр. працював у Постійному представництві УРСР при ООН у Нью-Йорку, де брав участь у сесіях Генасамблеї та міжнародних конференціях з права. У 1981–1984 рр. обіймав посаду 1-го секретаря представництва СРСР у Відні, що заклало основи для майбутньої роботи в Австрії.

Після проголошення незалежності України М. Макаревич став першим заступником міністра закордонних справ. 26 лютого 1992 р. йому присвоєно вищий дипломатичний ранг Надзвичайного і Повноважного Посла, що підкреслило його роль у формуванні нової зовнішньої політики. Він очолював комісію України у справах ЮНЕСКО, сприяючи культурній інтеграції країни в міжнародний простір [2].

Макаревич входив до команди дипломатів, які працювали над виконанням положень Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 року) та Закону України «Про правонаступництво України» (1991), де було задекларовано намір стати без'ядерною державою. Він брав участь у багатосторонніх консультаціях із представниками США, Росії та Великої

Британії, а також у координації зусиль із МЗС України під керівництвом Анатолія Зленка (1990–1994). Його роль полягала в підготовці дипломатичного підґрунтя для переговорів, забезпеченні комунікації між сторонами та просуванні позиції України, яка прагнула гарантій безпеки й економічної підтримки в обмін на ядерне роззброєння.

Перша нарада послів України 1993 р. Макарович М.П. п'ятий зліва.

Зокрема, М. Макаревич сприяв реалізації Лісабонського протоколу (23 травня 1992 року), який зобов'язав Україну приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) як без'ядерну державу. Він також брав участь у переговорах щодо передачі ядерних боєголовок Росії та демонтажу стратегічних озброєнь на території України, що завершилося в 1996 році. Його зусилля допомогли Україні уникнути міжнародної ізоляції та здобути підтримку Заходу, хоча згодом ефективність Будапештського меморандуму стала предметом дискусій через порушення гарантій Росією в 2014 році [3].

У грудні 1994 р. Микола Петрович розпочинає свою діяльність у Відні у якості Надзвичайного і Повноважного Посола України в Австрійській Республіці. Під час каденції Миколи Макаревича в Австрії було встановлено пам'ятник Івану Франку; пам'ятник українцям, які загинули в концентраційному таборі під час Другої світової війни; пам'ятні дошки на будинках, де жили й працювали Михайло Грушевський, Леся Українка, Іван Пулюй і Нечуй-Левицький, Лесь Курбас, перший ректор Чернівецького університету Томашук, а також було встановлено пам'ятник на місці колишнього аеродрому, де в 1918 р. вперше злетів поштовий літак за маршрутом Відень–Київ–Відень [4].

Автору цих рядків, а саме Ткачу Д.І. випала доля дружити з Миколою Петровичем ще із 1990 року. Так ось коли він працював у Відні на початку жовтня 1998 р. у нього трапився інсульт. Цю подію М. Макаревич намагався приховати від МЗС. Я на той час працював заступником міністра закордонних

справ. Мене викликав міністр Тарасюк Б.І. і доручив поїхати у Відень, для того щоб з'ясувати цю ситуацію. Справа була у тім, що у середині жовтня був запланований візит до Австрії Президента України Л.Д. Кучми.

Я приїхав до Відня, мене зустрів у аеропорті посол, і мені все стало зрозуміло. Він був у сонцезахисних окулярах, розмовляв, розтягуючи слова, і всі ознаки перенесеної хвороби були на ньому. Тому я настояв на тому, щоб він лягав у лікарню, а візит президента підготує досвідчений дипломат, якого ми направимо з Києва. Так і сталося. Тарасюк пояснив ситуацію Л. Кучмі, і той із розуміння до неї поставився. Макаревич одужав і його направили послом в Естонію.

У Таллінні та Тарту завдяки його зусиллям з'явилися пам'ятні дошки Лесі Українки та Шевченків дуб, що символізувало культурний діалог між країнами. Він також розвивав партнерство між містами України та Естонії [5].

Микола Макаревич помер у Києві у 2018 році, залишивши помітний слід у історії української дипломатії. Його діяльність сприяла інтеграції України в міжнародні організації, зокрема ООН, та зміцненню культурних зв'язків з Європою. Пам'ять про нього вшановано не лише державними нагородами, а й конкретними проектами, які стали частиною історичного ландшафту Австрії та Естонії. Він був прикладом дипломата, який поєднував політичну прозорість з глибокою повагою до культурної спадщини. Його робота стала мостом між Україною та світом, заклавши основи для сучасних міжнародних відносин країни.

Список використаних джерел та літератури

1. Макаревич Микола Петрович. Перший заступник міністра закордонних справ України у відставці. *Юристи України. Правова еліта Держави*. URL: <http://logos-ukraine.com.ua/image/yurysty/120.htm>
2. Макаревич Микола Петрович. *Енциклопедія Сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-60587>
3. Біленчук П.Д., Яременко Б.В. Зовнішня політика України: від становлення до утвердження. *Україна дипломатична: Науковий щорічник*. Вип 2. Київ: Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв 2001. С. 80–95.
4. Микола Макаревич. Подяка Альма-матер. URL: https://ud.gdip.com.ua/wp-content/uploads/2024/10/31_2024.pdf
5. Пам'ять Лесі Українки вшанували українці Естонії. *Укрінформ*. 02.03.2021. https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3200694-pamat-lesi-ukrainki-vsanuvali-ukrainci-estonii.html?utm_source=chatgpt.com

References

1. Makarevych Mykola Petrovych. Pershyy zastupnyk ministra zakordonnykh sprav Ukrainy u vidstavtsi. *Yurysty Ukrayiny. Pravova elita Derzhavy*. [Online]. Available from: <http://logos-ukraine.com.ua/image/yurysty/120.htm> [In Ukrainian].
2. Makarevych Mykola Petrovych. *Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrayiny*. [Online]. Available from: <https://esu.com.ua/article-60587> [In Ukrainian].

3. Bilenchuk, P.D., Yaremenko, B.V. (2001). Zovnishnya polityka Ukrainy: vid stanovlennya do utverdzhenya. *Ukrayina dyplomatychna: Naukovy shchorichnyk. Vyp 2*. Kyiv: Heneral'na dyrektsiya z obsluhovuvannya inozemnykh predstavnytstv, ss. 80–95. [In Ukrainian].
4. *Mykola Makarevych. Podyaka Al'ma-mater*. [Online]. Available from: https://ud.gdip.com.ua/wp-content/uploads/2024/10/31_2024.pdf [In Ukrainian].
5. Pam'yat' Lesi Ukrayinky vshanuvay ukrayintsi Estoniyi. (2021). *Ukrinform*. [Online]. Available from: https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3200694-pamat-lesi-ukrainki-vsanuvai-ukrainci-estonii.html?utm_source=chatgpt.com [In Ukrainian].

Tkach D., Korsunsky Ye. Mykola Petrovych Makarevich: Life and Contribution to Ukrainian Diplomacy.

The article is dedicated to a comprehensive study of the life path and professional activity of Mykola Petrovych Makaryevych, one of Ukraine's prominent diplomats, whose career became an important element in the formation of the foreign policy of independent Ukraine. The article focuses on analyzing his biography, covering his early years, education, and the gradual development of his role as a statesman and diplomat, who played an active part in the early years following Ukraine's declaration of independence in 1991. The authors thoroughly examines key stages of his professional career, particularly his work in key positions within the Ministry of Foreign Affairs, where Makaryevych contributed to shaping the foundations of the diplomatic service of the young state.

Special attention is given to Makaryevych's contribution to the development of Ukraine's bilateral relations with other countries, which became critically important at a time when the country sought international recognition and the establishment of strong partnerships. The article emphasizes his role in strengthening Ukraine's position on the international stage, particularly through his participation in negotiations, signing agreements, and advancing national interests in the complex geopolitical conditions of the post-Soviet space. His influence on the institutional development of Ukrainian diplomacy is also highlighted; including efforts in training personnel and improving the structures of the Ministry of Foreign Affairs during a time when resources were limited and challenges were unprecedented.

The authors analyzes Makaryevych's work as an example of combining professionalism, strategic thinking, and dedication to state principles, which allowed him to effectively navigate uncertainty and transformations. The article underscores that his efforts contributed to establishing Ukraine as a subject of international relations rather than merely an object of external influence, having a long-term impact on the country's foreign policy direction. The challenges Makaryevych faced are also discussed, particularly the need to balance internal constraints with external pressures, which added complexity to his diplomatic mission.

The article emphasizes the importance of preserving the historical memory of figures like Mykola Makaryevych, whose work became a cornerstone of modern Ukrainian diplomacy. The authors argues that thorough academic research into his life and contributions is necessary not only to honor the past but also to reflect on lessons that can be applied to Ukraine's current foreign policy challenges. In the context of contemporary global and regional threats, such as aggression from Russia and Ukraine's integration into European structures, Makaryevych's legacy becomes especially relevant, serving as an inspiration for the new generation of diplomats. Thus, the article highlights the necessity of further study of his work as part of the broader history of Ukraine's state-building and its place in the world.

Ключові слова: *Mykola Petrovych Makaryevych, Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, Austria, Estonia, integration into European structures.*

УДК 94(477)

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2025-31-14>

Ткач Д.І.

<https://orcid.org/0000-0002-6947-2036>

Ткач Д.О.

<https://orcid.org/0009-0004-3995-7966>

ПЕТРО ДАНИЛОВИЧ САРДАЧУК: ДИПЛОМАТ, ЩО ПРИСВЯТИВ ЖИТТЯ СЛУЖІННЮ УКРАЇНІ

Стаття представляє собою ґрунтовне дослідження біографії, професійної діяльності та наукового доробку видатного українського дипломата Петра Даниловича Сардачука (1938-2010).

У дослідженні висвітлюється життєвий шлях дипломата, починаючи від його народження 14 липня 1938 р. в селі Серкизів на Волині, здобуття освіти у Львівському державному університеті імені Івана Франка за спеціальністю «Міжнародні відносини» та захисту кандидатської дисертації з історичних наук. Докладно розглядається початок дипломатичної кар'єри П. Сардачука в Міністерстві закордонних справ УРСР протягом 1970-1980-х рр.

Центральна частина статті присвячена діяльності Петра Сардачука в період незалежності України, коли він став одним із провідних дипломатів молодій державі. Він був послом України в Республіці Польща, Словаччині, Фінляндії. При його безпосередній участі було підготовлено і підписано «Договор про добросусідство, дружні відносини і співробітництво» з РП. Він зробив великий внесок у налагодження економічної співпраці, започаткування діалогу щодо складних історичних питань, розвиток гуманітарної та культурної взаємодії, формування концепції «стратегічного партнерства» між Україною та Польщею.

Важливе місце у статті відведено науковій та педагогічній діяльності Сардачука після завершення дипломатичної місії. Розглядаються його основні наукові праці, зокрема фундаментальний підручник «Дипломатичне представництво: організація і форми роботи», «Україна в європейських міжнародних відносинах» та інші роботи з питань дипломатичного

протоколу і консульської служби. Висвітлюється його викладацька діяльність у Волинському державному університеті імені Лесі Українки.

Стаття всебічно оцінює внесок Петра Сардачука у розвиток дипломатичної служби України, зокрема у формування її нормативно-правової бази, розробку методології дипломатичної діяльності, підготовку кадрів та встановлення стандартів дипломатичної роботи відповідно до міжнародних норм. Окреслюється спадщина дипломата, його державні нагороди України та Польщі, зокрема орден «За заслуги» II ступеня. Згадується про проведення наукових читань імені Петра Сардачука у Волинському національному університеті, що свідчить про визнання його важливої ролі в історії української дипломатії.

Загалом стаття представляє Петра Даниловича Сардачука як взірця професіоналізму та відданості справі служіння Україні на міжнародній арені, чия діяльність суттєво вплинула на становлення української дипломатичної школи та зміцнення позицій України в Європі.

Ключові слова: Петро Данилович Сардачук, український дипломат, посол України в Польщі, Словаччині, Фінляндії, Волинський національний університет, наукова дипломатія.

Постановка проблеми. Петро Данилович Сардачук – видатний український дипломат, який зробив значний внесок у становлення та розвиток зовнішньої політики незалежної України. Його діяльність охоплювала різні аспекти дипломатичної служби, включно з роботою на посадах Надзвичайного і Повноважного Посла України в кількох європейських країнах та заступника Міністра закордонних справ України. Попри його значущу роль у формуванні міжнародного іміджу України, наукові дослідження, присвячені аналізу його діяльності та внеску в українську дипломатію, залишаються обмеженими. Відсутність ґрунтовних праць, що детально висвітлюють професійний шлях та досягнення П. Сардачука, створює прогалину в історіографії української дипломатії. Тому необхідно провести комплексне дослідження, яке б заповнило цю прогалину та сприяло збереженню пам'яті про його внесок у розвиток міжнародних відносин України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Даний напрям досліджували українські дослідники, дипломати, журналісти зокрема В.Д. Хандогій, Н. Деркевич, Д. Квасневська, В.М. Матвієнко, О.П. Машевський, З. Новосельська, І.Є. Цепенд.

Виклад основного матеріалу. Петро Данилович Сардачук народився 14 липня 1938 р. в селі Серкизів Турійського району Волинської області в селянській родині. Після закінчення середньої школи вступив до Львівського державного університету імені Івана Франка, де здобув вищу освіту за спеціальністю «Міжнародні відносини». Згодом захистив кандидатську дисертацію з історичних наук, що дозволило йому поєднувати дипломатичну роботу з науковою діяльністю.

В 1960–1967 рр. працював вчителем Старозагорівської восьмирічної школи на Волині, а в 1961–1962 рр. – директором Гуменецької восьмирічної школи Львівської області. У 1962–1984 рр. – на комсомольській і партійній роботі в м. Києві, Львові та Івано-Франківську. У 1976–1984 рр. обирався депутатом Івано-Франківської обласної Ради народних депутатів. В 2001 р. був членом Комісії з питань громадянства при Президентові України. У 1984–1986 рр.

навчався в Дипломатичній Академії Міністерства закордонних справ СРСР в Москві.

Отримавши дипломатичні знання, Петро Данилович був призначений Генеральним консулом СРСР у Кракові (Польща) в 1986 році. На цій посаді він пропрацював до 1991 року – часу, коли радянська імперія добігала кінця. Консульська місія в Кракові була важливим досвідом: Сардачук опікувався захистом інтересів радянських громадян, підтриманням культурних зв'язків і контактів з місцевою владою у Польщі, яка на той час вже стала на шлях демократичних реформ. Перебування у Кракові дозволило йому налагодити широке коло міжнародних контактів та глибше пізнати сусідню Польщу, з якою згодом буде пов'язана значна частина його української дипломатичної кар'єри.

Напередодні розпаду СРСР, у 199 році, Сардачук нетривалий час працював завідувачем відділу третього європейського управління МЗС СРСР. Однак після проголошення незалежності України він прийняв рішення служити новій українській державі. Так розпочався наступний етап його життя – служба в дипломатичному корпусі України.

З утворенням незалежної України постала потреба фактично з нуля створювати національну дипломатичну службу і консульську систему. Петро Сардачук став одним із тих, хто стояв біля її витоків. У 1991 році він перейшов на роботу до новоствореного Міністерства закордонних справ України і очолив консульське управління МЗС. На посаді начальника Консульського управління (1991–1993) Сардачук фактично був першим керівником консульської служби незалежної України.

Організація консульської служби. У цій ролі він займався розбудовою консульських установ та механізмів захисту прав громадян України за кордоном в умовах, коли українські паспорти, візи та консульський захист були новими реаліями для світу. Сардачук координував відкриття консульських відділів при посольствах, налагодження видачі віз іноземцям та допомоги українцям за кордоном. Його колеги з МЗС пізніше називали Петра Даниловича «творцем консульської служби» України, підкреслюючи, що він заклав основи роботи консулів, які діють і нині. Цей період став визначальним у становленні МЗС як інституції: завдяки зусиллям П. Сардачука та інших фахівців, Україна швидко сформувала мережу консульських представництв у світі, необхідних для молодій державі.

За внесок у розбудову дипломатичної служби П. Сардачука невдовзі було відзначено найвищим дипломатичним рангом. У 1994 році йому було присвоєно звання Надзвичайного і Повноважного Посла України. Цей ранг відкрив шлях до призначення його послом України за кордоном.

Однією з перших країн, де П. Сардачук представляв Україну як посол, стала Словацька Республіка. Він був призначений Надзвичайним і Повноважним Послом України в Словаччині у вересні 1993 року. Словацька Республіка шойно здобула незалежність (внаслідок «оксамитового розлучення» Чехії і

Словаччини на початку 1993 року), тому двосторонні українсько-словацькі відносини також були зовсім новими. Сардачук став одним із перших українських послів у цій сусідній державі, закладаючи основи добросусідських відносин.

Посольство України в Братиславі на чолі з Сардачуком почало діяти в непростий час, адже і Україна, і Словаччина лише вибудовували власну міжнародну суб'єктність. Український посол зосередився на встановленні робочих контактів із словацьким урядом, налагодженні договірно-правової бази співпраці та розвитку торговельно-економічних зв'язків між двома сусідніми країнами. Важливим напрямком було також співробітництво в енергетиці та прикордонна взаємодія – зокрема, питання пропуску громадян і вантажів через спільний українсько-словацький кордон.

Термін каденції П. Сардачука в Словаччині був відносно нетривалим. Він обіймав посаду посла до грудня 1994 року. Однак за цей період дипломат заклав підвалини партнерства, яке з роками лише міцніло. Нині Словаччина – союзник України в Центральній Європі, і можна сказати, що в цьому є частка заслуги П. Сардачука як піонера української дипломатії в Братиславі.

Найдовшу і, без перебільшення, одну з найважливіших місій П. Сардачук здійснив у Республіці Польща. Із грудня 1994 до грудня 1998 року він був Надзвичайним і Повноважним Послом України в Польщі. Цей період припав на час інтенсивного зближення між Києвом і Варшавою та формування стратегічного партнерства між двома народами, які мають непросту історію взаємин.

Розвиток українсько-польських відносин. Сардачук очолив посольство у Варшаві, коли президентами були Леонід Кучма та Олександр Квасневський – лідери, які прагнули історичного примирення і співпраці. Кульмінацією цієї політики стало підписання у травні 1997 року в Києві Спільної заяви про порозуміння і єднання – фактично декларації історичного примирення між українцями та поляками. Документ, підписаний президентами, «спрямований покласти край багатовіковим конфліктам та закласти основу для дружби і співробітництва». Він визнавав трагічні сторінки історії з обох сторін та закликав «перегорнути сторінку» заради спільного європейського майбутнього. Український посол у Польщі відігравав значну роль у підготовці цієї події, координуючи дипломатичні зусилля та підтримуючи діалог на високому рівні.

За час роботи П. Сардачука у Варшаві двосторонні відносини помітно активізувалися. Польща стала першим голосом підтримки європейських прагнень України: зокрема, Варшава послідовно відстоювала вступ України до Ради Європи (до якої Україна приєдналася 1995 року), а також залучення України до центральноєвропейських ініціатив, як-от ЦЄФТА (Центральноєвропейська зона вільної торгівлі). Польща була першою державою, що визнала незалежність України у грудні 1991 р., і надалі стала своєрідним «провідником» України на Захід. Недарма тоді лунала фраза: «для

України дорога на Захід проходить через Польщу». Працьовитість і дипломатичний хист П. Сардачука допомогли втілити цей принцип у практичній площині: у другій половині 1990-х рр. українсько-польське співробітництво охопило політику, економіку, військову сферу (спільний миротворчий батальйон «УкрПолбат»), культуру та освіту.

Діяльність посла не залишилась непоміченою. У 1997 році президент Польщі нагородив П. Сардачука Командорським Хрестом із Зіркою Ордену «За заслуги перед Польщею» – однією з найвищих державних відзнак, яку іноземець може отримати в Польщі. Ця нагорода стала визнанням його внеску в розвиток польсько-українських відносин. З українського боку дипломат також був удостоєний Почесної відзнаки Президента України (1996 р.) та ордена «За заслуги» II ступеня (2000 р.) за сумлінну службу державі.

Повернувшись з посольської місії у Польщі наприкінці 1998 року, П. Сардачук невдовзі отримує нове відповідальне призначення – в лютому 1999 року його було призначено заступником Міністра закордонних справ України. На цій високій посаді він перебував до жовтня 2001 року, працюючи у центральному апараті МЗС в Києві. Цей період припав на зміну двох керівників зовнішньополітичного відомства: міністра Бориса Тарасюка (який відстоював курс на євроатлантичну інтеграцію) та його наступника Анатолія Зленка (що повернувся на посаду міністра у 2000 році). Сардачук як досвідчений дипломат відігравав роль своєрідного містка між двома епохами української зовнішньої політики кінця 1990-х – початку 2000-х рр.

Обіймаючи посаду заступника міністра, Петро Данилович брав участь у виробленні та реалізації ключових рішень зовнішньої політики України. Це був час утвердження багатовекторного курсу – поєднання прагнення до європейської і євроатлантичної інтеграції з підтриманням конструктивних відносин із Росією та країнами СНД. Україна в ці роки приєдналася до миротворчих місій ООН і НАТО, розвивала партнерство з ЄС у межах Угоди про партнерство і співробітництво (набрала чинності 1998 року) та започаткувала діалог щодо майбутньої зони вільної торгівлі з Європою. На посаді заступника глави МЗС П. Сардачук, ймовірно, відповідав за консульський напрям або двосторонні відносини, використовуючи свою експертизу, здобуту в попередні роки. Колеги відзначали його високий професіоналізм і принциповість у відстоюванні національних інтересів на дипломатичній ниві.

Саме у цей період, 2000 року, Указом Президента України Сардачук отримав орден «За заслуги» II ступеня – нагороду, що підкреслила його заслуги у службі на благо держави. Набутий авторитет і досвід роботи в керівництві міністерства невдовзі знадобилися для продовження дипломатичної діяльності П. Сардачука за кордоном.

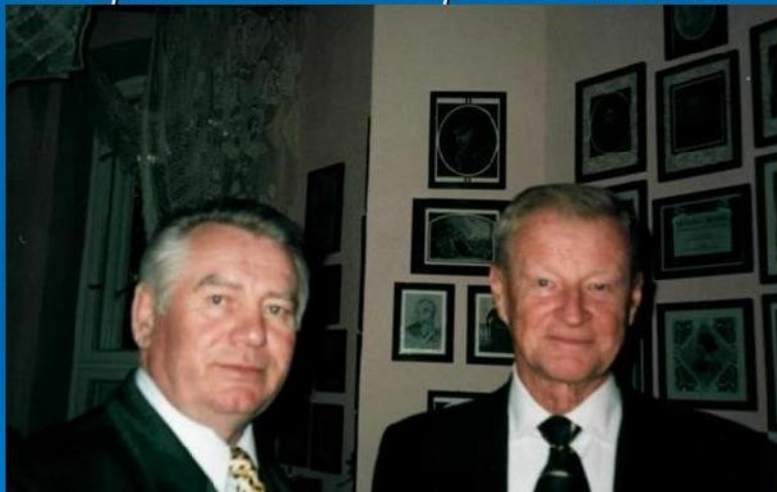
У жовтні 2001 року П. Сардачук знову повернувся до роботи на посольській посаді – цього разу його було призначено Надзвичайним і Повноважним

Послом України у Фінляндській Республіці. Одночасно, з квітня 2002 року, він отримав акредитацію посла за сумісництвом в Ісландії. Місія у Гельсінкі тривала до липня 2003 року, охопивши неповні два роки, протягом яких Сардачук відповідав за розвиток українсько-фінляндських і українсько-ісландських відносин.

Розширення присутності в Північній Європі. Призначення Сардачука до Фінляндії було частиною зусиль України активізувати співпрацю з північними європейськими країнами. На початку 2000-х рр. Фінляндія, як член Європейського Союзу, була цікава Україні своїм досвідом європейської інтеграції, високими технологіями та інвестиціями. Український посол у Гельсінкі працював над залученням фінських інвестицій в Україну, просуванням українського експорту, а також налагодженням контактів у галузі освіти і культури. Не менш важливим було інформування фінського суспільства про Україну – П. Сардачук популяризував позитивний імідж нашої держави, розповідаючи про її потенціал у Європі.

Робота в Ісландії носила переважно протокольний характер через віддаленість цієї країни та відсутність великого обсягу двосторонніх справ. Втім, і там український посол виконував представницьку функцію, акредитуючись перед ісландською владою та підтримуючи перші контакти. Дипломатична присутність України навіть у таких далеких куточках Європи засвідчувала прагнення країни бути активним гравцем на міжнародній арені. Завершивши місію в Гельсінкі у 2003 році, П. Сардачук завершив і свою понад 15-річну кар'єру на дипломатичній службі [1].

Спеціальність "Міжнародні відносини"

- Надзвичайний і Повноважний Посол України Сардачук П. Д. та відомий американський політолог-геостратег, радник президента США Джиммі Картера Збігнев Бжезинський (Львів, 1997 р.)

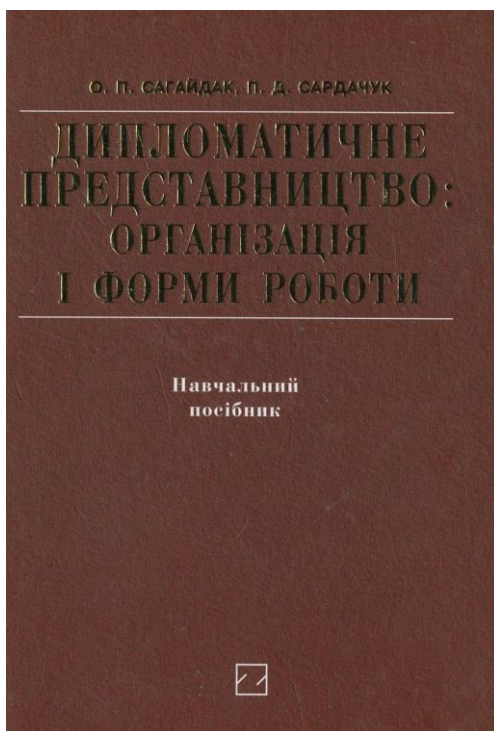
Дипломатична діяльність Сардачука мала такі риси. Професіоналізм. Поєднання партійного досвіду, наукової підготовки та практичної роботи в консульстві свідчить про його високу кваліфікацію. Адаптивність. Він успішно працював у різних політичних системах – від радянської централізованої моделі до умов незалежної України. Практичний внесок. Його робота в Польщі та Україні сприяла зміцненню двосторонніх відносин, особливо з Польщею, яка стала важливим партнером України в 1990-х роках [2, с. 454].

Автору цих рядків, а саме Ткачу Д.І. випала доля дружити з Петром Даниловичем починаючи з початку 1990-х років. У 1999 році і він, і я були заступниками міністра закордонних справ. Часто заміняли один одного, коли хтось був у відрядженні чи відпустці. У нас була дружня атмосфера у керівництві міністерства, і між собою ми його називали «Дід». Він справді був старше від нас всіх більше чим на десять років і завжди ділився життєвим досвідом і досвідом дипломатичної роботи. Сардачук був надійним другом, готовим підтримати в складні моменти та розділити радість у часи успіхів. Його відданість справі та людяність залишили незабутній слід у серцях тих, хто мав честь з ним працювати та спілкуватися.

Після завершення дипломатичної діяльності П. Сардачук продовжив наукову та педагогічну діяльність. Він викладав у Волинському державному університеті імені Лесі Українки, де передавав свій багатий дипломатичний досвід молодому поколінню.

Ось що про нього писав ректор Університету Ігор Цепенд: «Помер мій Вчитель по дипломатичній роботі, видатний український дипломат, один із фундаторів дипломатичної служби незалежної України, творець консульської служби країни, засновник напрямку “Міжнародні відносини” нашого університету Петро Данилович Сардачук. Він виховав не одне покоління українських дипломатів. Вміло вчив нас, молодих дипломатів, а згодом і студентів Прикарпатського університету, професійному ставленню до роботи, державницькому мисленню та відповідальності. Коли помирає така Особистість, світ стає біднішим, бо втрачає те, чим вона жила, як сприймала все, що її оточувало. Невимовно боляче писати ці слова про Петра Даниловича. Вже ніколи ми не отримаємо Його підтримки, не скористаємося Його мудрою порадою. Розділяю скорботу і біль рідних, друзів, колег і усіх, хто знав і працював з Петром Даниловичем» [3].

Сардачук автор кількох книг з історії, теорії і практики міжнародних відносин. Серед них назвемо такі. «Елементи дипломатичного протоколу і дипломатичної практики в історії України» [4], «Дипломатичне представництво: організація і форми роботи», Київ, 2001 [5], «Україна в двосторонніх міжнародних відносинах (кінець ХХ – початок ХХІ століть)», Київ, 2005) [6], понад 100 наукових і науково-популярних статей, достойний доробок своїх наукових праць.

Життєвий шлях П. Сардачука є яскравим прикладом служіння державі на дипломатичній ниві. Він належав до покоління дипломатів, що створювали українську зовнішню політику «з чистого аркуша» на початку 1990-х рр. Колеги називають його одним із «батьків-засновників» національної дипломатичної служби. Зокрема, саме П. Сардачук стояв біля витоків консульської служби України, створивши структуру, яка досі ефективно функціонує для допомоги громадянам за кордоном.

Як посол у ключових для України державах (сусідніх європейських країнах), він сприяв укладенню історичних домовленостей та зміцненню міжнародного авторитету України. В Польщі його зусилля допомогли закласти підвалини тісного партнерства, яке згодом переросло в союзницькі відносини в рамках ЄС і НАТО. У Словаччині та Фінляндії він представляв Україну в часи, коли вибудовувався імідж молодої держави в Європі. Робота на посаді заступника міністра дозволила йому безпосередньо впливати на формування зовнішньополітичного курсу, координувати діяльність посольств і консульств, наставляти нових дипломатів.

За понад півтора десятиліття дипломатичної служби Сардачук залишив по собі вагомий спадок: інституційний (сильне МЗС і консульська служба), міждержавний (міцні зв'язки з партнерами на Заході) та інтелектуальний (плеяда підготовлених ним дипломатів і наукові праці). Недаремно в некрологах його називали «ветераном дипломатичної служби» та «видатним науковцем».

Петро Данилович Сардачук відійшов у вічність 21 січня 2022 року на 84-му році життя. Звістка про його смерть викликала глибокий сум у МЗС та серед усіх, хто його знав. Колеги згадували його не лише як професіонала, але і як чуйну, шляхетну людину. *“Не стало чудового керівника й дуже доброї людини”*, – написала про нього перекладачка Наталя Іванчук, яка працювала під керівництвом П. Сардачука. Ці слова підтверджують, що його людські якості були так само високо поціновані, як і професійні досягнення.

Похований Петро Сардачук у родинному гробівці на Личаківському цвинтарі у Львові – місті, де колись здобував освіту і куди повернувся на вічний спочинок. Його ім'я вписане в історію української дипломатії. Нащадки пам'ятатимуть Петра Даниловича як дипломата, який своєю працею та відданістю допоміг молодій державі твердо стати на ноги у світі, а своїм учням прищепив любов до Української держави і високу відповідальність за її долю.

У Волинському національному університеті імені Лесі Українки регулярно проводяться наукові читання імені Петра Сардачука, присвячені питанням сучасної дипломатії та міжнародних відносин.

Список використаних джерел та літератури

1. МЗС України висловлює співчуття у зв'язку із смертю ветерана дипломатичної служби Сардачука Петра Даниловича. Міністерство закордонних справ України. 21 січня 2022. URL: <https://mfa.gov.ua/news/vidijshov-u-vichnist-vidomij-ukrayinskij-diplomat-i-naukovec-sardachuk-petro-danilovich>
2. Мелекесев К.І., Бут О.М. Україна та Республіка Польща: еволюція від білатеральних відносин до євроатлантичної інтеграції: монографія. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. 200 с.
3. Помер перший завідувач кафедри міжнародних відносин Прикарпатського університету. 22.01.2022. URL: <https://versii.if.ua/novunu/pomer-pershij-zaviduvach-kafedry-mizhnarodnyh-vidnosyn-prykarpatskogo-universytetu/>
4. Кулик О.П., Сардачук П.Д. Елементи дипломатичного протоколу і дипломатичної практики в історії України. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. 172 с.
5. Сардачук П.Д. Кулик О.П. Дипломатичне представництво: організація і форми роботи: Навч. посіб. К.: Україна, 2001. 174 с.
6. Сардачук, П.Д. Сагайдак О.П. Україна в двосторонніх міжнародних відносинах (кінець ХХ – початок ХХІ століть): навч.-довід. посіб. К.: Київський Європейський ун-т, 2005. 327 с.

References

1. MZS Ukrainy vyslovlyuye spivchuttya u zv'yazku iz smertyu veterana dyplomatychnoy sluzhby Sardachuka Petra Danylovycha. (2022, 21 sichnya). *Ministerstvo zakordonnykh sprav Ukrainy*. [Online]. Available from: <https://mfa.gov.ua/news/vidijshov-u-vichnist-vidomij-ukrayinskij-diplomat-i-naukovec-sardachuk-petro-danilovich> [In Ukrainian].
2. Myelyekyestsev, K.I., But, O.M. (2020). *Ukrayina ta Respublika Pol'shcha: evolyutsiya vid bilateral'nykh vidnosyn do yevroatlantlychnoyi intehtratsiyi: monohrafiya*. Vinnytsya: TOV “TVORY”. [In Ukrainian].
3. *Pomer pershyy zaviduvach kafedry mizhnarodnykh vidnosyn Prykarpats'koho universytetu*. (2022.22.01). [Online]. Available from: <https://versii.if.ua/novunu/pomer-pershij-zaviduvach-kafedry-mizhnarodnyh-vidnosyn-prykarpatskogo-universytetu/> [In Ukrainian].

4. Kulyk, O.P., Sardachuk, P.D. (2000). *Elementy dyplomatychnoho protokolu i dyplomatychnoyi praktyky v istoriyi ukraïny*. L'viv: LNU im. Ivana Franka. [In Ukrainian].
5. Sardachuk, P.D. Kulyk, O.P. (2001). *Dyplomatychnе predstavnytstvo: orhanizatsiya i formy roboty: Navch. posib*. Kyiv: Ukraïna. [In Ukrainian].
6. Sardachuk, P.D. Sahaydak, O.P. (2005). *Ukraïna v dvostoronnikh mizhnarodnykh vidnosynakh (kinets' XX – pochatok XXI stolit') : navch.-dovid. posib*. Kyiv: Kyivskyy Yevropeys'kyy un-t. [In Ukrainian].

Tkach D., Tkach D. Petro Danylovych Sardachuk: A Diplomat Devoted to Serving Ukraine.

This article provides a comprehensive study of the biography, professional activities, and scholarly contributions of the prominent Ukrainian diplomat Petro Danylovych Sardachuk (1938-2010).

It chronicles Sardachuk's life journey from his birth on July 14, 1938, in the village of Serkyziv in Volyn, through his education at Ivan Franko Lviv State University, specializing in International Relations, to his successful defense of a doctoral dissertation in historical sciences. The article thoroughly explores the early stages of Sardachuk's diplomatic career at the Ministry of Foreign Affairs of the Ukrainian SSR throughout the 1970s and 1980s.

The central part of the article focuses on Petro Sardachuk's activities during Ukraine's independence, a period in which he emerged as one of the country's leading diplomats. Sardachuk served as Ambassador of Ukraine to Poland, Slovakia, and Finland. His direct involvement was instrumental in preparing and signing the Treaty on Good Neighborliness, Friendly Relations, and Cooperation with the Republic of Poland. He significantly contributed to establishing economic collaboration, initiating dialogues on complex historical issues, developing humanitarian and cultural exchanges, and forming the concept of a "strategic partnership" between Ukraine and Poland.

An important section of the article is dedicated to Sardachuk's scholarly and pedagogical work after concluding his diplomatic mission. His primary scholarly publications are examined, including the fundamental textbook "Diplomatic Representation: Organization and Forms of Work", "Ukraine in European International Relations", and other works on diplomatic protocol and consular services. His teaching career at Lesia Ukrainka Volyn State University is also highlighted.

The article extensively evaluates Petro Sardachuk's contribution to the development of Ukraine's diplomatic service, particularly in shaping its legal framework, developing diplomatic methodologies, training personnel, and setting standards for diplomatic practice aligned with international norms. It outlines the diplomat's legacy, Ukrainian and Polish state awards, notably the Order "For Merit" (II degree), and mentions academic conferences held in his honor at Volyn National University, underscoring his significant role in Ukrainian diplomatic history.

Overall, the article portrays Petro Danylovych Sardachuk as a model of professionalism and dedication in service to Ukraine on the international stage, whose efforts have substantially impacted the formation of the Ukrainian diplomatic school and strengthened Ukraine's position in Europe.

Keywords: *Petro Danylovych Sardachuk, Ukrainian diplomat, Ambassador of Ukraine to Poland, Slovakia, Finland, Volyn National University, diplomatic scholarship.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Ботіка Тетяна Степанівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії і права Одеського національного технологічного університету.

Веденєєв Дмитро Валерійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Гуменюк Борис Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії міжнародних відносин та гуманітарних дисциплін Українського державного університету імені Михайла Драгоманова.

Деревіцький Олексій Олександрович – студент I курсу магістерської підготовки, кафедра журналістики Університету економіки та права «КРОК».

Держалюк Олександр Миколайович – кандидат юридичних наук, головний консультант Національного інституту стратегічних досліджень.

Льїн Володимир Васильович – доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Калінчук Олександр Анатолійович – аспірант Українського державного університету імені Михайла Драгоманова.

Корсунський Євген Сергійович – студент I курсу магістерської підготовки, кафедра журналістики Університету економіки та права «КРОК».

Костишева Світлана Олександрівна – доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри історії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Кудінов Дмитро Валерійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Марущенко Олександр Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Олійник Олег Миколайович – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Отрош Михайло Іванович – доктор юридичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Стельмах Сергій Петрович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ткач Денис Олександрович – студент 1 курсу магістерської підготовки, кафедра журналістики Університету економіки та права «КРОК».

Ткач Дмитро Іванович – доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та журналістики Університету економіки та права «КРОК», проректор з міжнародних зв'язків.

Ткаченко Ігор Володимирович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Сектору суспільних наук Науково-організаційного відділу Президії НАН України.

Уманська Анна Андріївна – аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Ходун Едуард Олегович – аспірант кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

CONTRIBUTORS

Botika Tetiana – Ph.D. in History, Associate Professor, Associate Professor of Odesa National University of Technology.

Viedienieiev Dmytro – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of National Technical University of Ukraine “Igor Sikorskiy Kyiv Polytechnic Institute”.

Humeniuk Borys – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of International Relations and Humanities of Dragomanov Ukrainian State University.

Derevitsky Oleksiy – 1st year master’s student of the “KROK” University.

Derzhaliuk Oleksandr – Ph.D. in Jurisprudence, Chief Consultant of the National Institute for Strategic Studies.

Ilyin Volodymyr – Doctor of Philosophy, Professor, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Kalinchuk Oleksandr – Postgraduate Student of Dragomanov Ukrainian State University.

Korsunsky Yevhen – 1st year master’s student of the “KROK” University.

Kostylieva Svitlana – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of National Technical University of Ukraine “Igor Sikorskiy Kyiv Polytechnic Institute”.

Kudinov Dmytro – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko.

Marushchenko Oleksandr – Ph.D. in History, Associate Professor of Vasyl Stefanyk Carpathian National University.

Oliinyk Oleh – Ph.D in Economics, Senior Research Fellow, Senior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Otrosh Mykhaylo – Doctor of Juridical Sciences, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Stelmakh Serhiy – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Tkach Denys – 1st year master’s student of the “KROK” University.

Tkach Dmytro – Doctor of Political Sciences, Professor of the “KROK” University.

Tkachenko Ihor – Ph.D. in History, Leading Research Fellow of the Unit for Social Science and Humanities of Scientific Management Department of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Umanska Anna – Postgraduate Student of M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Khodun Eduard – Postgraduate Student of Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ

1. Відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» та Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 до друку приймаються лише статті, які мають такі необхідні елементи:
 - постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
 - аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
 - виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
 - формулювання цілей статті (постановка завдання);
 - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
 - висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
2. Статті приймаються лише в електронному варіанті (e-mail: rwh_journal@ukr.net). Тел. (044) 235 44 99; (097) 946 73 75.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

3. Вимоги до оформлення:

Файл у форматі doc. Шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Береги (поля): ліве – 3 см, праве – 1,5 см, верхнє – 2 см, нижнє – 2 см.

До статті обов'язково додаються:

- УДК;
- переклад назви статті англійською мовою
- анотація українською та англійською мовами (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами). В анотації не допускається скорочення і аббревіатури крім загальноновживаних;
- ключові слова українською та англійською мовами. Кількість ключових слів – від 5 до 7 (не менше);
- обов'язковим є транслітерований латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення «*Проблеми всесвітньої історії*» до міжнародних наукометричних баз.

Звертаємо увагу авторів на необхідність кваліфікованого перекладу анотації та назви статті англійською мовою («машинний» переклад неприпустимий).

Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

4. Послідовність розміщення елементів статті:

- УДК (ліворуч);
- на рядок нижче – прізвище та ім'я автора (праворуч);
- назва статті (великими літерами по центру);
- анотація (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова мовою статті;
- виклад основного матеріалу статті;
- джерела та література (нумерація позицій автоматична);

Список джерел та літератури оформлюється згідно з вимогами ВАК (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5), відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання»; Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015.

- Прізвище та ім'я автора, назва статті, анотація і ключові слова англійською, якщо стаття написана українською. Анотація англійською мовою (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова – від 5 до 7.

- **Обов'язковим** є транслітерованій латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення «Проблеми всесвітньої історії» до міжнародних наукометричних баз. Список оформляється згідно з правилами **Британського Гарвардського Стандарту** (Harvard-British Standard). Транслітерацію можна зробити за допомогою «Google перекладач» або сайту <http://ua.translit.cc/>. **Приклади оформлення списку джерел дивитись на http://ukrbulletin.univ.kiev.ua/harvard_quick_guide_tcm44-47797.pdf**

Обсяг статті – 1 ум. друк. арк. (40 тис. знаків з пробілами).

5. Статті приймаються українською та англійською мовами.

Редколегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних, цитат, фактів та посилань.

Подаючи до друку статтю в журнал «Проблеми всесвітньої історії», автор або колектив авторів гарантують, що стаття є оригінальним твором, що раніше не публікувався та не поданий до друку в інше видання. Вони також гарантують, що думки та ідеї, які не належать самим авторам, супроводжуються відповідними посиланнями та (або) цитатами. Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти матеріали, що не відповідають редакційним вимогам, мають низький науковий рівень, не пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування, а також порушують етику науковця.

6. Окремим файлом подаються – відомості про автора: повні прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада, робоча і домашня адреси (з індексом), мобільний телефон, e-mail.

Назва файлу статті – латинськими літерами прізвище автора (наприклад: ivanov.doc). Назва файлу з відомостями про автора – латинськими літерами за зразком: ivanov_avtor.doc

7. Додаткові вимоги до тексту статті:

1. Посилання оформлюються в квадратних дужках.

Наприклад: [1, с. 54], де 1 – порядковий номер позиції (монографії, статті) у списку літератури, 54 – номер сторінки;

[7, арк. 67], де 7 – порядковий номер позиції (архіву) у списку літератури, 67 – номер аркушу архівної справи.

«Там само» – не допускається.

2. Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

Наукове видання

**Проблеми всесвітньої історії
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
№ 3(31), 2025**

Видавець:

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Адреса редакції та видавця:

вул. Леонтовича, 5, м. Київ, 01054,

тел. (044) 235-44-99

Формат 70x100/16

Ум. друк. арк. 18,93.

Тираж 300.

Зам. №С25-103

Віддруковано в друкарні ПП «Видавництво «Фенікс»

Св-во суб'єкта видавничої справи ДК № 271 від 07.12.2000 р.

03067, м. Київ, вул. Грушецька, 13б